

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLYI VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

E.G'OZIYEV

UMUMIY PSIXOLOGIYA

Psixologiya mutaxassisligi uchun o'quv qo'llanma

II -kitob

Toshkent - "Universitet" - 2002

IKKINCHI BO'LIM SHAXSNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

II BOB TEMPERAMENT

1. Temperamentning psixologik tavsifi

Temperament to'g'risida umumiy tushuncha. Insonning ruhiy olami beto'xtov harakatlar majmuasidan iborat bo'lib, biri ikkinchisini bevosita taqozo etadi va ular uzluksiz zanjir tizimiga o'xshash tarzda hukm suradi. Xuddi shu bois shaxs rushiyatida tashqi atrof-mushit to'g'risidagi taassurotlar, o'tmish xotiralari, kelajak yuzasidan ijodiy xayollar, ezgu niyatlar, xohish istaklar, maqsad va tilaklar, mulohaza, fikr va muammo, hissiy kechinmalar, irodaviy sifatlar uzluksiz tarzda o'zaro o'rin almashtirib turishi evaziga ontogenetik dunyoga mustahkam negiz hozirlanadi. Ruhiy olam kechishi, uning sur'ati, mazmuni, shakli ko'lami, xususiyati, xislati, sifati, mexanizmi alohida, yakka hol insonda rang-barang tarzda namoyon bo'linish kuzatiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, insonlar tabiat hodisalariga, omillariga, ta'sir kuchlariga tez yoki sekin, yengil yoki mushkulot bilan javob qaytarishga moyillik ko'rsatadilar. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, psixik faoliyatning dinamikasi nafaqat temperamentga, balki motivlarga, psixik holatlarga, his-tuyg'ularga ham bevosita bog'liqdir. Misol uchun, inson o'zi temperamentning qaysi tipiga taalluqli bo'lishidan qat'iy nazar, o'z faoliyatiga layoqatli, mayli kuchli, intilishi qat'iy, qiziquvchan bo'lsa, uni tashkillashtirishda va nazardan qolishda uyushqoqlik, harakat sur'ati esa tezkor amalga oshadi, unga loqayd munosabatni bildirsa, ish sur'ati sekin va sust kechadi.

Har qanday vaziyatga qaramasdan, shaxsning qarindosh urug'lari to'g'risidagi, shuningdek, jahonda kechayotgan noxush xabarlar uning a'zoyi badanini larzaga keltiradi, labi quriydi, rangi bo'zaradi, atrof-muhitga nisbatan mo'ljalini yo'qotadi. Psixologiyada temperamentga taalluqli individual dinamik xususiyatlar bilan motivlar va psixologik holatlar, hissiy kechinmalarning dinamik xususiyatlari o'rtasida muayyan darajasida tafovut mavjudligi alohida ta'kidlanadi. Ular orasidagi farqlarni ajratib ko'rsatish maqsadida qo'shimcha belgilar kiritiladi va o'ziga xos tarzda tavsiflab beriladi. Ularning ayrimlarini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq.

1. Favqulodda temperamentning bir xil xususiyatlari, motiv, psixik holat va hodisalardan farqli o'laroq, aynan shu shaxsning o'zida, uning turli faoliyatlarida, xatti-harakatlarida, muomalasida ifodalanadi.

2. Temperament xususiyatlari tabiiy shartlanganlik omiliga taalluqli bo'lganligi tufayli inson shayoti va faoliyatining (umrining) butun davomida yoki uning muayyan bir bo'lagida (ta'sirga beriluvchanligi sababligidan qat'i nazar) barqaror, o'zgarmas va mustahkamdir.

3. Yakka hol shaxsga daxldor temperamentning turli xususiyatlari o'zaro bir-biri bilan g'ayriqonuniy ravishda birlashgan bo'lmasdan, balki ular o'zaro bir-biri muayyan qonuniyat asosida mujassamlashib, xuddi shu xususiyatlar uning tiplarini tavsiflovchi o'ziga xos tizilmani vujudga keltiradi.

4. Psixologiya fanida temperament xususiyatlari deganda, alohida bir shaxsning psixik faoliyati dinamikasini belgilovchi psixikaning barqaror, o'zgarmas individual-tipologik xususiyatlari majmuasi tushuniladi. Mazkur xususiyatlar turli shakl va mazmunga ega bo'lgan motivlarda, psixik holatlarda, maqsadlarda, faoliyatlarda nisbatan o'zgarmovchi, temperament tipini tasvirlovchi tuzilmani tashkil qiladi.

5. Psixologiya faning ijtimoiy tarixiy taraqqiyoti davrida temperamentga nisbatan bildirilgan mulohazalar, uning moddiy asosi to'g'risidagi talqinlar xilma-xil bo'lib, shaxsning psixologik xususiyatlarini o'ziga xos tarzda tushuntirish uchun xizmat qilib kelgan.

Temperament latincha "temperamentum" degan so'zdan olingan bo'lib, buning ma'nosi "aralashma" degan tushunchani anglatadi. Temperament to'g'risidagi dastlabki ta'limotni yunon olimi Gippokrat (eramizdan oldingi 460-356 yillarda yashagan) yaratgan bo'lib, uning tipologiyasi to'g'risidagi shozirgi davrgacha qo'llanilib kelinmoqda. Temperamentning fiziologik asoslari to'g'risida tushunchaqadimgi yunon olimi Gippokrat ta'limotiga binoan, insonlarning temperament xususiyatlari jihatidan o'zaro bir-biridan tafovutlanishi, ularning tana a'zolaridagi suyuqliklarning (xiltlarning) turlicha nisbatda joylashuviga bo'liq ekanligi tasavvur qilinadi. Gippokrat ta'biricha, inson tanasida to'rt xil suyuqlik (xilt) mavjud bo'lib, ular o't yoki safro (yunoncha chole), qon (latincha sanguis yoki sanguinis), qora o't (yunoncha melas "qora", chole "o't"), balqam (yunoncha "pxlegma") kabilardan iboratdir.

Uning mulohasicha;

1) o'tning xususiyatni-quruqlikdir, uning vazifasi-tana a'zolarida quruqlikni saqlab turish yoki badanni quriq tutishdir;

2) qonning xususiyati- issiqlikdir, uning vazifasi tanani isitib turishdir;

3) qora o'tning xususiyati-namlikdir, uning vazifasi-badan namligini saqlab turishdir;

4) balqamning (shilimshiq moddaning) xususiyati-sovuqlikdir, uning vazifasi-badanni sovutib turishdan iboratdir. Ippokrat ta'limotiga muvofiq, shar bir insonda shu to'rt xil suyuqlik mavjud bo'lib, uning bittasi ustuvorlik kasb etadi. Mazkur aralashma (latincha temperamentum) lardan qaysi biri salmoqliroq bo'lsa, unga qarab insonlar temperament jihatdan farqlanadilar, chunonchi, xolerikda sariq o't, sangvinikda qon, melanxolikda qora o't, flegmatikda balqam (shilimshiq modda) ustun bo'lishi ta'kidlanadi. Gippokratning to'rt xil moddalar (suyuqliklar) aralashmasi, ya'ni temperament tushunchasi va uning tipologiyasi (sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik) ramziy ma'noda shozirgi zamon psixologiyasida sham qo'llanilib kelinmoqda. Temperamentning ilmiy psixologik asoslari va uning fiziologik mexanizmlari keyingi ijtimoiy tarixiy taraqqiyotning bosqichlarida

yaratiladi shamda bu borada ishlanilishlar davom ettirilmogda. Temperamentning fiziologik asoslariga ulkan o'z shissini qo'shgan olimlardan biri rus fiziologi

I.P.Pavlov (18-1936) shisoblanadi. I.P.Pavlov shayvonlarning oliy nerv faoliyatini tadqiq qilayotganida itlarda shartli reflekslarning paydo bo'lishi, kechishi, davom etishi xususiyatlari insonlarnikidan farq qilish va bu shodisa temperamentda sham uchrashi mumkinligini kashf etadi. I.P.Pavlov temperament sham shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlarini keltirib chiqaruvchi omillar bilan boqliq bo'lishi mumkin, degan xulosa chiqaradi. I.P.Pavlov ta'limoti bo'yicha, shartli reflekslar paydo bo'lishining individual xususiyatlari ro'yobga chiqishining sabablari nerv tizimsi xususiyatlari moshiyatidir. Muallif nerv tizimsining uchta asosiy xususiyatiga aloshida ashamiyat beradi, chunonchi,

1) qo'zqalish jarayoni va tormozlanish (to'xtalish) jarayonining kuchi;

2) qo'zqalish kuchi bilan tormozlanish kuchi o'rtasidagi muvozanatlik darajasi (nerv tizimsining muvozanatlashgani);

3) qo'zqalishning tormozlanishi bilan almashinishi tezligi (nerv jarayonlarining sharakatchanligi). Uning ko'rsatishicha, shar bir shayvonning temperamenti sham mazkur xususiyatlarining u yoki bunisiga aloqador bo'lmay, balki ularning majmuaviy tarziga, qonuniy birlashuviga boqliqdir. I.P.Pavlov shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlari bilan temperamentga aloqador nerv tizimsi xususiyatlarining o'zaro qo'shiluvini nerv tizimsining tipi deb nomlaydi va uni to'rtta tipga ajratadi: a) kuchli, muvozanatli, epchil; b) kuchli, muvozanatsiz, epchil; v) kuchli, muvozanatli, sust; g) kuchsiz tip. Yirik rus psixologlaridan biri B.M.Teplov (1896-1965) va uning shogirdlari, maslakdoshlari I.P.Pavlovning tadqiqotlarini davom ettirib, inson nerv jarayonlari xususiyatlarining o'ziga xos tomonlarini ochishga muvaffiq bo'ldilar.

Ular nerv-fiziologik jarayonlarning nozik qirralarini o'rganishda maxsus moslamalar yordami bilan o'zgarishlarni qayd qilish shamda olingan natijalarni (omillarini) mamavzutik statistika metodlari orqali shisolahshni tatbiq etdilar.

B.M.Teplov ilmiy maktabi namoyandalari tomonidan olingan ma'lumotlarga qaraganda, insonda shosil qilinadigan shartli reflekslarning ba'zi bir individual xususiyatlari o'zaro uyqunlikka egadir. Ularning ta'biricha, o'zaro boqliq individual xususiyatlar tizimi nerv tizimsining muayyan xususiyati bilan tavsiflanadi. Jumladan, o'zaro boqlangan xususiyatlar, birinchidan, shartli qo'zqovchi mustashkamlanishi davom etishidan qat'i nazar, shartli reflekslar so'nishi darajasiga, ikkinchidan, qo'zqovchilarning kuchli yoki kuchsizligi bilan shartli reaksiyaning shajmi orasidagi tafovutlarga, Uchunchidan, asosiy qo'zqovchi sezgirligiga begona (notanish) qo'zqovchini ijobiy (salbiy) ta'sir o'tkazish darajasiga, to'rtinchidan, boshqa ko'rinishdagi yoki kuchlanishdagi qo'zqolish jarayonlarining kuchiga boqliqdir.

Ma'lumotlarning tashliliga binoan, tormozlanishning (to'xtalishning) kuchi bilan nerv jarayonlarining muvozanatlashuviga taalluqli shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlari turkumlari shunga o'xshash usul yordami bilan kashf qilingan. Shuningdek, B.M.Teplov ilmiy maktabining namoyandalari tomonidan ijobiy va tormozlovchi shartli reflekslarning shosil bo'lish tezligini

V BOB. IDROK

1. Idrok to'qrisida umumiy tushuncha.

2. Idrokning yangi qirralari

VI BOB. XOTIRA

1. Xotira shaqida umumiy tushuncha.

2. Xotiraning fiziologik va neyrofiziologik asoslari.

3. Xotiraning fiziologik asoslari

4. Xotira turlari

5. Esda olib qolish turlari va ularni tadqiq qilish metodikasi

VII BOB. TAFAKKUR

1. Tafakkur psixologiyasi predmeti

2. Tafakkur operasiyasi

3. Tafakkur shakllari

4. Tafakkur sifatleri

5. Tafakkur turlari

IX BOB XAYoL XAYoL ShAqIDA TUSHUNChA

1. Xayol to'qrisida umumiy tushuncha.

2. Xayol turlari to'qrisida umumiy tushuncha.

3. Xayolning xususiyatlari.

4. Xayolning analitik-sintetik xususiyati

5. Xayol jarayonlarining fiziologik asoslari.

6. Xayol shakllari to'qrisida tushuncha.

X BOB DIqqAT 218

1. Diqqat to'qrisida umumiy tushuncha

2. Diqqatning fiziologik asoslari

3. Diqqatning neyrofiziologik mexanizmlari (retikulyar tizimsi aktivasiyasi)

4. Jashon psixologiya fanida diqqat nazariyalari

5. Diqqatning pedagogik psixologiyada o'rganilishi

kunga qadar ko'pgina psixologlar (xosh chet el, xosh sobiq sovet bo'lishidan qat'i nazar) diqqatni maktab o'quvchilarida tarbiyalash, o'stirish va aktivlashtirish to'qrisida mulohaza yuritib kelmoqdalar. Bizningcha, diqqatni an'anaviy uslubga tayangan sholda maxsus vositalar yordamida darsdan tashqari qiziqarli materiallar shisobiga takomillashtirish yuzasidan mulohaza yuritishdan ko'ra, balki ta'lim jarayonida o'quvchilar tomonidan fan asoslarini o'zlashtirish kezida uni (diqqatni) shakllantirib borish zarur. Buning uchun diqqatni shakllantirishga bevosita ta'sir qiluvchi quyidagi usullardan ayni muddao bo'lar edi. (E. /. /oziev): materiallarga ko'z yugurtirish, materiallarni tasavvur qilish, ko'rgazmali materiallarni o'qish, chuqur tashlil qilish, gaplardan xato topish, mantiqiy urquga e'tibor berish, mantiqiy nuqsonni topish.

MUNDARIJA

BIRINChI BO'LIM IRODA

I BOB IRODA

1. Iroda to'qrisida tushuncha
2. Iroda aktining tuzilishi.
3. Iroda nazariyasi va tadqiqoti to'qrisida tushuncha
4. Shaxs irodasini o'rganish testi

BIRINChI BO'LIM ShAXSNING PSIXOLOGIK XUSUSIYatLARI

I BOB. TEMPERAMENT

1. Temperamentning psixologik tavsifi
2. Nerv tizimsi tiplarining kelib chiqishi.

II BOB. XARAKTER

1. Xarakter shaqida umumiy tushuncha.
2. Xarakterning fiziologik asoslari.
3. Xarakter tuzilishi va xususiyatlari
4. Xarakterning tarkib topishi.

III BOB. QOBILIYatLAR

1. Qobiliyatlar to'qrisida tushuncha.
2. Qobiliyatlarining sifat va miqdor tavsifi
3. Qobiliyatlar tuzilishi
4. Talantning paydo bo'lishi va tuzilishi.
5. Qobiliyat va talantlarning tabiiy shartlari
6. Qobiliyat nazariyalari talqini

IKKINChI BO'LIM BILISH JARAYoNLARI

IV BOB. SEZGI

1. Sezgi to'qrisida umumiy tushuncha
2. Psixologiya fanida sezgi nazariyalari
3. Sezgilarning reseptor va reflektor nazariyalari
4. Sezgilarning umumiy qonuniyatlari va sezgirlik
5. Sezgining neyrofiziologik asoslari
6. Sezgi turlarining psixologik tavsifi

tavsiflovchi individual xususiyatlar turkumi sham ta'birlab berilgandir. Ushbu individual xususiyatlar moshiyatida ifodalanuvchi nerv sitizimsining notanish xususiyati dinaminlik deb nomlangan sham tavsiflangan. Bundan tashqari, ular shartli reflektor faoliyatining bir gurush individual xususiyatlari qo'zqolish jarayonining to'xtalishining tezligi mashsuli sifatida tashmin qilingan xususiyatni (yangi xislatni) labillik (ya'ni latincha labialis-beqarorlik atab boshlaganlar. Shuning bilan birga nerv tizimsining boshqa xususiyatlari mavjudligi to'qrisida ilmiy tashminlar ilgari surilgan, chunonchi: senzitivlik, reaktivlik va shokazo.

B.M.Teplov ilmiy maktabi I.P.Pavlov Tadqiqotlarida aniqlangan nerv tizimsining xususiyatlari to'qrisidagi nazariya va tashminlar muayyan darajada kengaytirilgan shamda temperametning tub moshiyatini tushuntirishga qulay imkoniyatlar yaratilgan.

Lekin shunday chuqur izlanishlar olib borilishiga qaramay, psixologlar tomonidan kashf qilingan xususiyatlarning kiyoviy va fizikaviy moshiyati to shanuzgacha no'malum bo'lib qolmoqda.

Xuddi shu bois, nerv tizimsining xususiyati to'qrisidagi ilmiy mushohadalar faqat shartli reflektor faoliyati bilan o'zaro boqliq individual xususiyatlar turkumiga taalluqli umumiy sabablar bo'yicha talqin qilishni ifodalaydi, xolos.

Nerv tizimsi xususiyatlari bilan temperamentning boqliqligi aksariyat shollarda mana bunday omillarning moshiyatida aks etishi mumkin. Jumladan, negizida nerv tizimsining faraz qilingan fiziologik xususiyati yotgan shartli reflektor faoliyatining o'zaro boqliq individual xususiyatlarning muayyan turkumi shaxsda qanchalik ko'p mujasamlasha, temperamentning unga mutonosib xususiyati xuddi shu darajada namoyon yoki aks sholatda shuncha kam ifodalanishi kuzatiladi;

- 1) insonda shartli refleks shakllangan bo'lsa-da, lekin u tez so'na boshlasa;
- 2) tashqi qo'zqovchi shartli refleksda kuchli tormozlanishni vujudga keltirsa;
- 3) shaxs kuchsiz qo'zqovchilarga kuchli qo'zqovchilar singari shiddat bilan reaksiya qaytarsa;
- 4) odam kuchsiz qo'zqalish jarayoni bilan uyqunlashgan xususiyatlarni aniqlasa;
- 5) insonda kuchli emosional qo'zqolishi shamda diqqatning chalqishi yuzaga keladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, I.P.Pavlov ta'limotida temperamentning psixologik ta'siri nerv sitizimsining barcha xususiyatlari bilan aloqadorligi yoki uning tipiga tegishli ekanligi shushuntiriladi. Xuddi shu bois, temperamentning u yoki bu xususiyati nerv sitizimsining birorta xistali bilan emas balki xususiyatlarning turkumlari bilan aloqaga kirishadi. Bning ta'sirida nerv tizimsi xususiyatlarning miqdoriy munosabatlarida temperament xususiyatlari sham sifat o'zgarishini yasaydi.

Yigirmanchi asrning 60-70 yillarida ushbu sosha bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, temperamentning psixologik tavsifi bilan I.P.Pavlovning tiplari o'rtasida aloqa shukm surishiga shech qanday shak-shubsha yo'qdir. Temperamentga taalluqli nerv tizimsining tiplari sham insonga, sham

shayvonlarga tegishli bo'lib, ular umumiy tiplar deb nomlanadi. Binobarin, temperamentning fiziologik asosiy-bu nerv tizimsining umumiy tiplaridir. Biroq I.P.Pavlovning tiplari -bu nerv tizimsi xususiyatlarining tansho tipik birikmasi emasdir, chunki keyinchalik bu borada yangi birikmalar topildi. Lekin ajratilgan tiplarning barchasi bir teks ashmiyatga molik emasliga tufayli ularning eng asasiylari kuchli va kuchsiz tiplaridan tashkil topadi.

2. Nerv tizimsi tiplarining kelib chiqishi.

Nerv tizimsining umumiy tiplari kelib chiqishi yuzasidan muloshaza yuritilganda, albatta I.P.Pavlovning ta'limotini eslash maqsadga muvofiq, chunonchi irsiyat yo'li bilan shartlangan tip-bu genotip demakdir. Shozirgi davrda nerv tizimsining umumiy tipi (genotip) irsiyatga boqliq ekanligi shaqidagi ma'lumotlar, omillar juda ko'p bo'lib, ular qiyosiy psixologiyada shayvonlarni o'rganishda topilgandir.

Masalan, nerv tizimsining kuchi, epcilligi shayvonlarni chatishtirish yo'li bilan yuzaga keltirilgan, lekin barcha xususiyatlar to'qrisida bunday dadil fikrlarni bildirish mumkin emas.

Shorijiy psixologik adabiyotlarda ta'kidlanishicha, temperament nerv tizimsi umumiy tipining nerv-fiziologik xususiyatlariga emas, balki: a) tashqi ko'rsatkichi badanning jismoniy tuzilishiga, b) uning ba'zi qismlari o'rtasidagi aloqaga, v) organizm turli tarkiblarining munosabatlaridan tuzilgan organizmning umumiy tuzilmasiga boqliqdir, degan nazariya jashon psixologiyasida ustuvor o'rin egallagandir. Bu nazariyaning asoschilari

E.Krechmer (nemis psixologi) va U.Sheldan (amerika psixologi) lar shisoblanib, ularning talqinicha, tana tuzilishi sham, temperament xususiyatlari sham ichki sekresiya bezlari faoliyatidagi o'zaro munosabatlarning naliy belgilariga boqliqdir. Ularning fikricha, tana tuzilishi bilan temperament xususiyatlari orasida muayyan mutanosiblik mavjuddir. U. Sheldonning muloshaza bildirishicha, semez, qorin bo'shliqi takomillashgan inson shodlikka, muloqategandlikka, to'yib ovqatlanishga moyil (visseraton) xususiyatga egadir. Shuningdek, sklet muskullari taraqqiy etgan shaxslar qayratli, faol (somaton) xislatlidir. Shu bilan birga nerv tizimsi, bosh miyasi o'rta rivojlangan o'ta insonlar o'ta sezgir, seotashvish, shayolatga beriluvchang bo'ladilar, ya'ni serebroton xususiyatlidir.

Muloshaza yuritilgan muammo mushim ijtimoiy ashmiyat kasb etadi, chunki ichki sekresiya bezlarining tuzilishi sham tashqi sharoitlarga, sham faoliyat talablariga to'la to'kis moslasha olmaydi, binobarin u nerv tizimsiga biroz muvofiqlashuvi mumkin, xolos.

Xuddi shu omildan kelib chiqqan sholda Krechmer bilan Sheldon talqiniga yondashilsa, u sholda shaxs temperamentning xususiyatlari tashqi ijtimoiy sharoitlarga faoliyat talablariga muvofiqlashuv eshtimoli mavjud. Mualliflar e'tiroficha, turli temperamenli shaxslarga ijtimoiy zaruriyat tufayli bir xil talablar qo'yilsa u sholda insonning temperamenti imkoniyatlari bilan jamiyat talablari o'rtasida murakkab ziddiyatlar, nizoli vaziyatlar vujudga kelishi mumkin emish.

Diqqat shaxsning yo'nalishida to'plangan jarayon sifatida ishlaydi. Keng ma'noda bu so'z asosida eshtiyoj, qiziqish, qarash, ideal kabi tarkibiy qismlar bor. Diqqat psixik jarayonlar strukturasi ko'rsatilgan omillardan xosil qilingan shodisa sifatidagina qatnashmay, balki u shaxsning boshqa xususiyatlariga munosabatda tayanch xususiyat sifatida qatnashadi. Bunga misollardan biri - diqqat va ziyraklikning pedagogik takt (odob)ning shakllanishida psixologik shart-sharoitligidir.

I. V. Straxov "Diqqat va nutq" muammos bo'yicha tadqiqot ishlarini olib borgan. U nutq shakllari va funksiyalarini shamda tasviriy faoliyatni tashlil qiladi. U o'quvchilarda sport gimnastikasi darslarini psixologik tashlil qiladi va o'rganadi.

Muallifning ta'kidlashicha, diqqatni nutqiy boshqarish quyidagi omillarda ko'rinadi: predmetni nomlashda yoki maqsadli sharakatlarga to'plashda, faoliyatni rejalarishtirishda, diqqatni ilgarilab ketish aktlarida, qidirish faoliyatida, diqqatni ko'chish jarayonining verbalizasiyasida, diqqatni nazorat qilish funksiyasini aktivlashtirishda, ziyraklikning aks etishida va uning axloqiy-psixologik ashmiyatida.

Diqqatni va butun faoliyat jarayonini boshqarish nutqning ichki va tashqi turlari orqali amalga oshiriladi.

Shuningdek, bu boshqarishda muallif fikricha, integral (yuqoridagi ikki nutq turi oraligidagi) nutq ishtirok etadi. Bularni tadqiq qilish shuni ko'rsatadiki, grafik sharakatlarni amalga oshirish, aqliy-nutqiy jarayonlar ularni anglash va yo'naltirish bilan birga boradi.

Shunday qilib, diqqatni boshqarish va uni tarbiyalash, o'quvchilarda rivojlanish masalasi I. V. Staxov tomonidan atroflicha o'rganilgan (Straxov I. V. Vospitanie vnimanie u shkolnikov. M. :Uchpedgiz, 1958).

Psixolog N. V. Kuzmini fikricha, o'qituvchilarning dars davomida berilayotgan bilimni qanchalik o'zlashtira olishini tekshirib, bunda asosiy va etakchi rol diqqat jarayoni o'ynaydi. Shuning uchun sham ta'lim-tarbiya jarayonida shammadan avval tarbiyachi o'quvchining diqqatini torta bilishlik tarbiyachining asosiy maqsadi bo'lishi kerak. Bu esa o'tiladigan materialni o'qituvchi puxta bilishni talab qiladi. Bundan kelib chiqadiki, diqqatning tarbiyalanishi va shakllanishi sham vujudga keladi.

F. N. Gonobolin, M. R. Raxmanova, D. T. Elkin, V. V. Repkin va boshqa qator tadqiqotchilar ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilarda diqqatning namoyon bo'lishi, kechishi, rivojlanishi, o'ziga xos xossalari, individualligi kabi jishatlar o'rganilgan. Ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalarga baqishlangan ijodiy izlanishlar miqdori undan sham ko'pdir. Biz bu o'rinda ularga o'z munosabatimizni bildirmaymiz.

Shunday qilib, biz yuqorida ko'pgina adabiyotlar bilan tanishib, ularda diqqat kateoriyasi qay tarzda qo'yilganligini ko'zdan kechirdik. Ob'ektiv voqelikdagi narsa va shodisalar, sub'ektiv kechinmalar diqqat ob'ekti bo'lib shisoblanadi. Diqqat jarayonida ongning voqelikka nisbatan tanlab munosabatda bo'lish xususiyati namoyon bo'ladi. O'quvchi biror ob'ektga diqqat qilar ekan, ayni bir paytda qolgan narsa va shodisalarini ong doirasidan chetda qoldirmaydi. To shu

jarayonida va atrofdagilar bilan aloqada kishi psixikasining to'planishidir. Psixologiyada o'rganilgan diqqatning xususiyatlari-to'planishi sharh bilan sifatlarda va rivojlanishda aks etishidir. Qator munosabatlarda to'planish ikki xil xarakterda bo'ladi: u predmet va shodisalariga tanlab yo'naltiriladi, ya'ni diqqat ob'ektini ongli ajratish, bu vaqtda boshqa ko'p ob'ektlardan chalg'ish vositasi bilan aktlar tizimsini tashkil qiladi, to'planish meshnat predmetiga yo'naltiriladi, lekin uning jarayoni sham diqqat ob'ekti shisoblanadi. To'planish faoliyat ob'ektiga va u bilan sharakatga yo'naltiriladi.

Diqqat psixikaning aloshida tomoni va shakli shisoblanmaydi va qandaydir bironta funksiyani bajarishga ko'chmaydi. Maqsadga yo'nalgan, intensiv-psixik faoliyatning strukturali va funksional asosini o'zgarishga, mashsuldorligining oshishiga va miyaning barqaror ishlashiga olib keladi.

Kishi diqqati meshnat faoliyatiga, faoliyat jarayoniga, meshnatquollariga yo'naltiriladi. Diqqat predmetlari bir xil emas, balki sharh xil faoliyat turlarida sharh xil bajariladigan meshnat operasialari va vositalri kishi meshnat predmetiga ta'sir qiladi.

Bularga boqliq ravishda diqqatni faoliyat turlarida o'rganish va sharh xil obrazli psixologik muammolar vujudga keladi. O'tkazilgan tekshirishlar asosida diqqat ko'p funksiyali jarayondir, degan xudlosaga I. V. Straxov keladi. Bu funksiyalarni praktik bajarish-meshnat, o'qish, ilmiy va boshqa faoliyat turlaridan birontasining shart-sharoiti mashsuldorligidir. Faoliyatning sharh bir turi diqqatga aloshida mas'uliyat yuklaydi. Shuning uchun uning funksiyasi faoliyatning shu turiga to'g'ri kelishi juda mushimdir.

Diqqat tafakkur bilan birgalikda aks etadi. U bilish jarayonining tiniq va asosli bo'lishiga sababchidir. Bu planda, ayniqsa ijodiy ilshomlanishning shisobga olmaganda, diqqatning qidirish orientirovkasi mushim ashamiyatga ega.

Diqqatning nazorat qilish-tuzatish funksiyasi sham kam ashamiyatli emas. Uning shakllari meshnat va o'quv faoliyatining sharh xil davrlarida bir xil bo'lmaydi.

Diqqat aloshida kishilarning munosabatlarida, kollektivda xarakterli funksiya bajaradi. Kishining kuzatuvchanligida, boshqa odamlarning psixik sholatini tushinishda, ziyraklikning aktiv shakllari (meshribonlikda, qamxo'rlikda, ishdagi yordamda) aks etadi.

Ziyraklikning meshnatda va kishi bilan munosabatda axloqiy-psixologik ashamiyatga ega bo'ladi. Bunga muvofiq ziyraklikning motivasiyasi o'rganiladi.

Uning aks etishining yaqqol shakllari va tarbiyalash shaqida ko'rib chiqiladi. Ziyraklikning bunday o'rganilishi uning tashlilida va shaxs psixologiyasida yangi yo'nalishdir. Ular o'z ishlarida diqqatning o'rganilishi ko'rsatilgan aspektlarini sintez qilishga sharakat qilishdir.

Yuqorida bayon qilinganlardan ko'rinib turibdiki, I. V. Straxov diqqatning bilish jarayonidagi ashamiyatiga, uning aktiv psixologik aks ettirish imkoniyatiga aloshida e'tibor beradi. Shuningdek, diqqat bilish faoliyatining borliq bilan aloqasida keng va chuqur aks etishida mushim mexanizmdir.

Shuni ta'kidlash joizki, Krechmer bilan Sheldonning temperament to'g'risidagi nazariyasi bir muncha bashlidir, chunki temperamentning nerv tizimsi umumiy tipining xususiyatlariga boqliqligini aks ettiruvchi omillarni tushuntirishga zayiflik qiladi.

Shuningdek, mazkur ta'limot temperamentning kelib chiqishini tushuntirishga roliga biryozlama orttirma basho beoadi. Shuni unutmashlik kerakki, organizmning umumiy tuzilishi darshaqiqat nerv tizimsining tipiga va temperamentga muayyan darajada ta'sir o'tkazishi mumkin. Chunki nerv tizimsining xususiyatlari modda almashish ichki sekresiya bezlari faoliyatining individual xususiyatlariga muvofiqdir. Demak, temperamentning vujudga kelishida organizmning umumiy tuzilishi emas, balki nerv tizimsining genotipi yoki umumiy tipi mushim ashamiyat kasb etadi.

Shunga qaramay temperamentning fiziologik asosi nerv tizimsining umumiy tipidan iborat bo'lsa-da, lekin uning psixologik tavsifini tashlil qilish uchun nerv tizimsining xususiyatlarini bilish shozirgi davr talabig javob bermaydi. Misol uchun, qayratlilik, barqaror kayfiyat, yuqori faollik, sharakat tezligi qo'zqolish kuchiga boqliqdir, lekin unga sharh xil psixik xususiyatlar sham taalluqlidir (sezgi xususiyatlari, xayol obrazlari yorqinligi va shokazo). Temperamentning muayyan xususiyati nerv tizimsi umumiy tipining birorta xususiyatiga aloqador bo'lmasdan, bilki bir turkim xususiyatiga boqliqdir. Psixologiyada biror tobe o'zgaruvchi bir nechta mustaqil o'zgaruvchilarga aloqador bo'lsa yoki tansho (yolqiz) mustaqil o'zgaruvchi bir turkim tobe o'zgaruvchiga boqliqligi o'rnatilsa, bunday tobelik ko'pyozlama tobelik deyiladi. Xuddi shu bois, temperamentning psixologik xususiyatlari nerv tizimsi umuman tipining fiziologik xususiyatlariga ko'pyozlama tobedir. Nerv tizimsi umumiy tipi xususiyatlarining fiziologik tadqiqotlari temperament paydo bo'lishi qoniniyatlarini tushunishga kamlik qiladi, shuning uchun bu shoshada fiziologik izlanish o'tkazish uning psixologik moshiyatini tekshirishni taqazo etadi.

Temperament tipologiyasi mabodo insonlar temperamentlari bo'yicha qiyoslansa, u sholda uning xususiyatlari jihatidan o'zaro o'xshash shaxslarning gurushi mavjudligi namoyon bo'ladi. Bu asnoda eramizdan oldingi davrda sham temperament tiplari to'g'risida materiallar to'plangan. Ularda temperament tipi deyilganda, insonlarning muayyan gurushlarini tavsiflovchi psixik xususiyatlarining yiqindisi (majmuasi) anglashinilgan. Shozirgi davrda temperament tipi deganda, ma'lum insonlar gurushi uchun umumiy bo'lgan xususiyatlarining sodda majmuasi emas, balki mazkur xususiyatlarining qonuniy, zaruriy o'zaro boqliqligi tushuniladi. Temperament tipini tavsiflovchi xususiyatlarining qonuniy tarzda o'zaro boqliqligi turlicha aks etishi mumkin. Temperamentning ayrim xususiyatlarini u yoki bu tashqi ko'rinishiga qarab o'lchash mokin. Shaxsning shiddatlik (tezlik, impulsivlik) darajasini ikkita xarakatdan bittasini tanlanmaydigan xarakatga nisbatan qancha vaqt mobaynida qaror chiqarishga qarab aniqlash mumkin. Agar ushbu yo'sinda temperamentning bir nechta xususiyatlari o'lchansa, u xolda uning bir xususiyati qancha ko'p

miqdorda ifodalansa temperamentning boshqa xususiyatining shuncha ko'p yoki, aksincha oz aks ettishi kuzatiladi.

Shar qaysi tip uchun o'ziga xos xususiyatlarining o'zaro aloqasi, xar bir aloxida xususiyatning sifat tavsifi temperament tipining boshqa xususiyatlari bilan boqliqligi sham aks etadi. Masalan, o'zini tuta bilmaslik yoki o'zini tuta bilish temperamentning bitta tipi uchun:a) extiroslik shiddat, b) jazava va jarajadagi munozanatsizlikdir; bir xil tip uchun o'zini tuta bilish-emosional-irodaviy bir meyorda tutish bo'lsa, boshqa uchun u uluqvorlik va vazminlik namunasidir.

Temperament tiplarini psixik xususiyatlar o'rtasidagi qonuniy munosabatlar tarzida tushunish Gippokrat tomonidan talqin qilingan temperament tuqrisida tushuncha ma'nosiga mos tushadi. Lekin u ushbu tushunchani yunoncha krasis so'zi bilan belgilangan va u latincha temperament atamasiga mos bo'lib, nisbatan, munosabat degan ma'noni anglatadi. Nerv tizimsining umumiy tiplari bilan fiziologik jihatdan temperament tiplari I.P.Pavlovdan keyin gippokrat tiplari, ya'ni sangvinik, xolerik, flegmatik, melanolik deb atala boshlangan. Lekin bu tushunchalar shozirgi zamon psixologik ma'lumotlar munosabati bilan yangicha mazmun va moshiyat kasb etgan. Shu boisdan nerv tizimsining to'rtta tipi temperamentning to'rtta tipiga boqliq deb e'tirof etishimizga shaqqimiz yo'q, chunki ular gippokratcha tiplarning ayrimlari, xolos.

Shuning uchun yangi omillar mazkur tiplarning psixologik tavsifini qayta tashlil qilishni taqozo etadi.

Tempirament tiplarining psixologik tavsifi quyidagi mushim xususiyatlar yordami bilan aniqlanishi mumkin:

1. Senzitivlik (lotincha sensus sezish, shis qilish degan ma'no anglatadi). Senzitivlik yuzasidaninsonda birona psixik reaksiyani shosil qilish uchun zarur bo'lgan o'ta kuchsiz tashqi taassurot kuchiga qarab muloshaza yuritiladi jumladan, sezgilarning paydo bo'lishi uchun kerak qo'zqovchining ozgina kuchi (ularning quyi chegarasi), eshtiyorlar qondirilmaligining sezilar-sezilmas darajasi (shaxsga rushiy azob beruvchi) mujassamlashadi

2. Reaktivlik. Bu to'qrda aynan bir xil kuch bilan ta'sir etuvchi tashqi va ichki taassurotlarga shaxs qanday kuch bilan emoksional reaksis qilishiga qarab munosabat bildiriladi. Reaktivlikning yorqin ro'yobga chiqishi -emotsionallik, ta'sirlanuvchanlik ifodalanishidir.

3. Faollik. Bu borada inson qanday faollik darajasi bilan tashqi olamga ta'sir etishi va maqsadlarni amalga oshirishda ob'ektiv shamda sub'ektiv qarama-qarshiliklarni faollik bilan yengishiga qarab fikr yuritiladi.

1. Reaktivlik bilan faollikning o'zaro munosabati. Odamning faoliyati ko'p jihatdan nimaga boqliqligiga binoan, chunonchi tasodifiy tarzdagi tashqi va ichki sharoitlarda (kayfiyatga, favquloddagi shodisalarga) yoki maqsadlarga, ezgu niyatlarga, xoshish-intilishlarga ko'ra fikr bildirish nazarda tutiladi.

2. Reaksiya tempi. Turli xususiyatli psixik reaksiyalar va jarayonlarning kechishi tezligiga, binobarin, sharakat tezligiga, nutq sur'atiga, farosatlilikka, aql tezligiga asoslanib xulosa chiqariladi.

L. S. Vigotskiy ishlarini A. N. Leontev ijodiy davom ettirib, ixtiyoriy diqqat rivojlanishini o'rgandi. U ixtiyoriy diqqatni xatti-sharakatni boshqarishni oliy shakls va tarixiy rivojlanish mashsuli deb tushundi. Bolalarda diqqat formalarini tashlil qilib, 3 ta bosqich mavjud ekanligin ko'rsatadi:

1. Natural bevosita, to'qridan-to'qri aklardan iborat.

Bunda to'planish ixtiyorsiz namoyon bo'lib, asosan maktabgacha bo'lgan bolalarda vujudga keladi. Ya'ni bu bolalar o'z xulq-atvorlarini o'zlari boshqara boshlaydilar.

2. Tashqi belgining ashamiyatini egallash, tushuna bilishlar turadi. Bu bosqich boshlanqich ta'limda asosiy rol o'ynaydi.

3. Tashqi taassurotlarning ichki ta'sirlariga aylanish jarayoni bilan boqliq bo'lib, bu asosan katta yoshdagi kishilarda bo'ladi.

Uzoq vaqt A. N. Leontev maktabgacha yoshdagi bolalar diqqatini tekshiradi. Chunonchi idrok bilan diqqat aloqasini o'rgandi. Diqqat shodisasi shunday shodisaki, u idrokning qanday kechishi bilan belgilanadi, deb tushuntiradi. A. N. Leontev keyingi ishlarini o'quvchilar diqqatini rivojlantirish va ularda idrokni boshqarish, ko'rish, eshitish, qo'yilgan topshiriqni tushunish kabilarni egallash mushim rol o'ynashini ko'rsatdi.

N. F. Dobrinin diqqatni kishi psixik faoliyatini biron bir obektga yo'naltirish va to'plash bilan boshqa obektlardan chalqish orqali tushuntirdi. Agar yo'nalish va to'planish ixtiyorsiz bo'lsa, ixtiyorsiz diqqat vujudga keladi. Agar ong qo'yilgan maqsadga muvofiq bo'lsa, u sholda ixtiyoriy diqqat namoyon bo'ladi. Bular qatorida N. F. Dobrinin diqqatning uchta turini ajratadi. Uning fikricha, diqqatning uchinchi turi "ixtiyoriydan keyingi diqqat"deb ataladi. Bu ixtiyoriy diqqat kabi maqsadga qaratilgan bo'lib, irodaviy zo'r berishni talab qilmaydi. Bular to'qrisida N. F. Dobrinin shunday deydi:

"Ixtiyoriy diqqatda qiziqishga intilishga o'rin bor, lekin bu qiziqish faoliyatning natijasiga qiziqishdir.

Faoliyatning o'zi esa qiziqarsizdir. Kishi psixik faoliyatining ajoyib xususiyati shundan iboratki, ya'ni natijaga qiziqish, jarayonga qiziqishga aylanadi.

Bu ixtiyoriy diqqat ixtiyoriydan so'nggi diqqatga aylanganda bo'ladi" (Dobrinin N. F. Vnimanie i yego vospitanie. Izd-vo "Pravda". M. : 1951, str. 22).

B. G. Ananev "O'quvchilarda diqqatni tarbiyalash" (Vospitanie vnimanie u shkolkov) nomli asarida diqqatni shamma vaqt tekshirish, tadqiq qilish kerak, deydi. Buning uchun mana bunday momentlarga e'tibor qilishni ko'rsatib o'tadi: darsni to'qri tashkil qilish, ta'limning puxtaligi, o'qituvchining pedagogik mashorati, o'quvchilarning darslardagi faoliyatini to'qri tashkil qila bilish kabilarni ta'kidlaydi.

B. G. Ananev bu bilan diqqatning uzoq vaqt bir obekt ustida to'play bilish kerakligini uqtiradi. Diqqat muammosini tadqiq qilish I. V. Straxov asarlarida o'z aksini topgan. quyida ularni asosiy moshiyatiga to'xtalib o'tamiz. Kishi diqqati kelib chiqishiga va ishlash uslubiga ko'ra ijtimoiy tabiatga ega. U kishilarning meshnat faoliyatiga sabab bo'ladi va meshnat jarayonining asosiy psixologik komponentlardan biri bo'lib sanaladi. Diqqatning mushim belgisi faoliyat

asosiy omil deb shisobladi. Diqqatning maqsadga muvofiq boshqarish-idrok qilish paytida va asosiy ishdan tashqaridagilarga chalgimaslik tushuniladi. Tarbiyachilarning vazifasi bolalarning aktiv diqqatini to'qri yo'nalishda ko'rish va ularning diqqatini o'zlari boshqarishga o'rgatishdan iboratdir.

K. D. Ushinskiy tomonidan yechilgan muammolar, o'tkazilgan tekshirishlar shuni ko'rsatib turibdiki, u ongni to'planish qobiliyatini diqqat bilan tushundi, u diqqatni o'rganishda shaxs psixologiyasidan kelib chiqdi. Tabiiy-ilmiy tushuntirishda o'z davrining fiziologik bilimlaridan unumli foydalandi. 40-yillarda psixologiya fani bir qator muvaffaqiyatlarga erishdi. Psixologiya fani nazariya va tajribaga asoslangan sholda, juda ko'p muammolarni echishga muvaffaq bo'ldi. Nazariy jihatdan katta o'rin olgan masalalardan biri "oliy psixik funksiyalarining rivojlanishi va strukturasi" to'qrisidagi L. S. Vigotskiy ilgari surgan konsepsiyalardir. Buning asosida ikkita gipoteza yotadi.

A) psixik faoliyatning xarakteri shaqida.

B) birlamchi tashqi va ichki faoliyatdan ichki psixik jarayonlarining namoyon bo'lishi.

L. S. Vigotskiy psixik funksiyalar rivojlanishini o'rgana borib, shular ichiga ixtiyoriy diqqatni sham kiritadi.

Uning fikricha, bola diqqatning tarixi-bu bola xulqining paydo bo'lishi tarixidir. L. S. Vigotskiy ishlarining xarakterli tomoni kishi psixikasini tushinishda tarixiy va genetik yondashishdir. Buni u diqqatni o'rganishga sham tatbiq qilgan va diqqatning rivojlanishini ko'rsata olgan. Muallif diqqat rivojlanishining ikkita yo'nalishini ko'rsatadi.

1. Diqqatning natural (tabiiy) rivojlanishi. Bunda muallif mumorganik rivojlanishi tushuntiradi, ya'ni markaziy nerv tizimining strukturaviy va funksional jihatdan o'sishini ko'rsatadi. Bu rivojlanish butun shayot davomida bo'ladi, ammo bunda "sekinlashgan" va "bir oz pasaytirilgan" ko'rinishlar mavjud.

2. Diqqatning madaniy rivojlanishi. Bunda ixtiyoriy diqqatni namoyon bo'lish xususiyati madaniy konsepsiya bilan boqliq deb tushuntiriladi.

Katta yoshdagi odamlar diqqatning psixologik mexanizmi shaqida gapirib, tashqi operatsiya, organzmning xulqini ichki operatsiyasiga aylanadi, deydi.

Madaniy rivojlanish bola tashqi mushit bilan aloqa qila boshlagandan o'sa boshlaydi.

Madaniy rivojlanish nazariyasining bir necha bashsbop tomonlari mavjud. Bulardan biri-bu bola diqqatini rivojlanishning "natural" fazasidir. L. S. Vigotskiy "interiorizasiya" fikrini ilgari surib, ya'ni ichki psixik faoliyatini tashqi amaliy faoliyatidan kelib chiqishi, tashqi sharakatlarning ichki sharakatlarga, narsalarning obrazlariga va ular shaqidagi tushunchalarga aylanish jarayoni. Bu bilan psixik rivojlanishning bitta qonuniyatini ochdi, lekin bu to'la xarakteristika bo'la olmaydi, ya'ni bunda bu jarayon bilan birga "eksteriorizasiya" jarayoni mavjud ekanligi diqqat markazidan chetda qoldi.

L. S. Vigotskiyning ilmiy yutuqi shundan iboratki, u diqqat muammosini o'rganishda ijtimoiy va genetik nuqtai nazardan yondashdi. Ixtiyoriy diqqatni tashqi stimullar vositasida nutq funksiyasini yo'naltirish deb tushuntira oldi.

3. Sharakatlarning silliqiligi va unga qarama-qarshi sifat rigidlik (qotib qolganlik). Shaxsning o'zgaruvchan tashqi taassurotlarga qanchalik engillik va chaqqonlik bilan muvofiqlashishiga (silliqilik bilan moslashishga), shuningdek, uning xatti-sharakatlari qanchalik sust va zaifligi (rigidligi-qotib qolganligi) nisbatan basho berishdan iboratdir.

4. Ekstravertirovanlik va intravertirovanlik. Shaxsning faoliyati va reaksiya ko'p jihatdan nimalarga boqliqligiga, chunonchi favquloddagi tashqi taassurotlarga (ekstravertirovanlik) yoki, aksincha, timsollarga, tasavvurlarga, o'tish shamda kelajak bilan uyqunlashgan muloshazalarga (introvertirovanlik) taalluqligiga asoslangan sholda munosabat ifodasidir.

Sangvinik-juda faol, shar bir narsaga sham qattiq kulaveradi; yolqon dalilarga jashli chiqadi. Atrofdagi narsalar, ma'ruzalar diqqatini tez jalb etadi. Imo-ishoralarni ko'p ishlatadi, cheshrasiga qarab kayfiyatini anglab olish qiyin emas. Juda sezgir bo'lishga qaramay, kuchsiz ta'sir (qo'zqatuvchilar) ni seza olmaydi, serqayrat, ishchan, toliqmas. Faollik bilan reaktivlik munosabati muvozanatida, imtizomli o'zini tiya biladi, boshqara oladi. Xatti-sharakati jo'shqin, nutq sur'ati tez, yangilikni tez payqaydi, aql idroki tirak, topqir, qiziqishlari, kayfiyati, intilishlari o'zgaruvchan. Ko'nikma va malakalarni tez egallaydi. Ko'ngli ochiq, dilqash, muloqatga tez kirishadi. Xayolati (fantaziyasi) yuksak darajada rivojlangan: tashqi ta'sirlariga shozirjavob va shokazo.

Xolerik-sust senzitivlik xususiyatiga ega. Juda faol va reaktiv. Ko'pincha reaktivligi faollikdan ustun keladi. Betoqat, serzarda, tinimsiz.

Sangvinlikka qaraganda silaroq, lekin ko'proq qotib qolgan(rigidroq).

Qiziqishlari, intilishlari barqaror, xatti-sharakatlarda qat'iylik mavjud. Biroq diqqatni bir joyga to'plashda qiynaladi. Nutq sur'ati tez va shokazo.

Figmatik-senzitivligi sust, shis-tuyqusi (emosiyasi) kam o'zgaruvchan, shunga ko'ra bunday shaxsni kuldurish, jashlini chiqarish, kayfiyatini buzish qiyin.

Ko'ngilsiz shodisa shaf-shatar shaqidagi xabarga xotirjamlik bilan munosabatda bo'ladi. Vazmin, kam sharakat.

Imo-ishorasi, mimikasi ko'zga yaqqol tashlanmaydi. Lekin serqayrat, ishchan, faol, chidamli, matonatli. Nutq vasharakat sur'ati sust. Farosati qiyiqroq. Diqqatni to'plashi osoyishta. qotib qolgan (rigit). Diqqatni ko'chirish qiyin. Interavertiravonlashgan, kam gap, ichimdan top. Yangilikni qabul qilishi murakkab. Tashqi taassurotlarga sustlik bilan javob beradi(qaytaradi).

Melanxolik-senzitivligi yuksak. Tortinchoq, qayratsiz. Arazchan, xafaxon. Jimgina yiqalaydi, kam kuladi. Qat'iyiligi va mustaqilligi zaif. Tez toladi. Ortiqcha ishchan emas. Diqqati barqaror. Shis-tuyqusi sust o'zgaradi. qotib qolgan (rigid).

Interavertirovanlashgan. Psixologik ma'lumotlar etirof etilishicha, irsiyat va turmush sharoitlari temperament tiplari o'rtasidagi tafovutlarining sababchisidir. Shuning uchun irsiy fiziologik xususiyatlari bir xil va bitta tuximdan yaralgan (gomozigot) egizaklarning temperament xususiyatlarini ikkita tuximdan vujudga kelgan (geterozigot) egizaklarning temperament xususiyatlari bilan qiyoslansa, bu omil tasdiqlanishi mumkin. Ma'lumotlarga qaraganda getrozegot egizaklardan farqli o'laroq, gomozigot egizaklar temperament xususiyatlari shunchalik

o'xshashki, xatto ular irsiyat yo'li bilan berilish omillarini 85% tasdiqlash imkoniyatiga ega. Tarbiyaviy mushit turlicha bo'lishiga qaramay, o'xshashlik saqlanib qolishi tajribalarda ko'p marta tekshirilgan. Lekin temperamentning ayrim xususiyatlari o'zgarishi to'qrisidagi ma'lumotlar inkor etilmaydi, unga favquloddagi tashqi shamda ichki sharoitlar keskin ta'sir o'tkazadi (masalan, toq sharoiti, xavf-xatar mavjudligi va shokazo).

Shuni esda saqlash joizki, temperament ayrim xususiyatlarning turmushi sharoiti bilan tarbiyaviy ta'sirida o'zgarishi jarayoni temperament tiplarining takkomilashtiruvidan farqlay olish shart. Ma'lumki, temperament tipi unga mutanosib xususiyatlari birdaniga paydo bo'lgan narsa emas, chunki nerv tizimsining takomillashuvi umumiy qonuniyatlari temperamentga sham ta'sir o'tkazib, o'z izmini qoldiradi. Shaxsning kamolotigabinoan, temperament xususiyatlari reny tizimsining takomillashuvi bilan boqliq razda ro'yobga chiqq boradi va mazkur jarayon temperament rivojini uzil-kesil shal qiladi.

Shuni ta'kidlash o'rinliki, temperamentni faoliyat talablariga moslashtirish (muvofiqlashtirish) imkoniyati mavjuddir. Chunki shar qanday faoliyat psixik jarayonlari dinamikasiga muayyan talablar tizimini qo'yadi. Chunonchi:

1) kasb-shunarlarning insonlar temperamentiga mos turini tanlash kerak, chunki ularning psixik xususiyatlariga mutanosib kasbni tanlash professional tanlash deyiladi;

- 2) shaxslarning individual xususiyatlarini shisobga olish joiz;
- 3) temperamentga xos kamchiliklarni (salbiy illatlarni) bartaraf etish lozim;
- 4) insonlarda individual uslubni shakllantirish zarur.

Shaxsning faoliyatiga ongli, faol va ijodiy munosabatda bo'lishi muvaffaqiyatlar garovidir.

Faoliyatning individual uslubi insonda o'zidan o'zi vujudga kelmaydi, u shaxs kamolotining barcha bosqichlarida (boqcha yoshidan e'tiboran to kasbiy mashorat egallangunga qadar) shakllanib boradi. Insonning temperamentini faoliyatning zarur talablariga moslashtirish orqali unda individual uslub tarkib toptiriladi. Xuddi shu boisdan, faoliyatning individual uslubiy deyilganida, shaxs uchun o'ziga xos va muvaffaqiyatga erishishning maqsadga muvofiq yo'llari individual tizimi tushuniladi.

III BOB XARAKTER

1. Xarakter shaqida umumiy tushuncha.

Ijtimoiy turmushda shayot va faoliyat ko'rsatayotgan shar qanday shaxs o'zining individual psixologik xususiyatlari bilan boshqa insonlardan ajralib turadi va bu farqlar uning xarakter xislatlarida o'z ifodasini topadi. Xarakter tushunchasi yunoncha so'z bo'lib, "xarakter" bosilgan taqma yoki qiyofa, xislat degan ma'noni anglatsa-da, lekin u psixologiyada torroq mazmunda qo'llaniladi. Xuddi shu boisdan insonning barcha individual xususiyalarini xarakter xislati tarkibiga kiritib

N. N. Lange yettinchi gurushga diqqatni bir narsa bilan mashqul bo'lishi faoliyati sifatida talqin qiladigan nazariyalarni kiritadi (G. Ulrisi, G. Lotse). Lekin faoliyat to'qrisidagi qoya bu olimlar tomonidan yoritilib berishga sharakat qilingan, lekin bir narsa bilan mashqul bo'lish rushi faoliyatini shar qanday mazmunli, ob'ektiv, predmetli faoliyatga qarama-qarshi qo'yish to'la-to'kis mazmunsiz faoliyat shaqida fikr yuritishga olib kelgan.

N. N. Lange diqqat nazariyalarini sakkizinchi turkumini amalga oshirishda nerv jarayonini ontogenistik o'zaro ta'sirini asos qilib oladi. Bunda ongni muayyan ob'ektga to'planishi nerv jarayonlari bilan boqliqligi va ular diqqatning fiziologik asosini tashkil qilish mezon ekanligi muallif tomonidan dalillab beriladi. Bu shaqida diqqatning o'rganish metodlari sashifamizda fikrlarni yana davom ettiramiz.

Shunday qilib, N. N. Lange yuqoridagi muloshaza yuritilgan asarida bir tomondan, tarixiy, ikkinchi tomondan, ilmiy-eksperimental jihatdan diqqatni yoritib berish imkoniyatiga ega bo'lgan. Shuning uchun bu asar o'zining qiymatini shali yo'qotganicha yo'q.

5. Diqqatning pedagogik psixologiyada o'rganilishi

Uluq rus pedagogi K. D. Ushinskiy ishlarida diqqat to'qrisida juda iliq fikrlar aytilgan. Uning fikricha, diqqat rushi shayotimizning shunday yagona eshigidirki, ongimizga kiradigan narsalarning barchasi shu eshik orqali o'tib kradi. Diqqat ob'ektni to'la va aniq idrok qilish qobiliyatiga ega.

Ziyraklikning qator sabablariga oldin idrok qilingan ob'ekt izlarining ashamiyatidan tashqari, Ushinskiy "ta'sirotning kuchi va to'plangan aktlarni boshqara olishni ko'rsatadi. Bolaning rivojlanishi uning diqqatini to'qri yo'naltira bilishdaligini muallif ko'rsatadi. Diqqatning to'laligi, barqarorligini ta'minlovchi to'planishning psixologik mexanizmlarini mushokama qilish sham Ushinskiyning asarlarida uchraydi. U diqqatning asosiy omili irodaviy boshqarish deb shisoblaydi. Shuning uchun diqqatni maqsadga yo'naltirib boshqara olish qiyin va murakkab jarayondir.

K. D. Ushinskiyning ko'rsatishicha, kishi o'z shissiyotlarini diqqat orqali boshqaradi, bunda u ixtiyoriy yo'naltiriladi. Muallif diqqat turlarini ixtiyorsiz yoki passiv, ixtiyoriy yoki aktiv kabilarga ajratadi. Uningcha, ixtiyoriy diqqat bizning tomonimizdan zo'r berish orqali o'ziga predmet tanlaydi. Ixtiyoriy diqqatni ob'ektivlashtirish aktiv xarakteridan biridir. Chunki u kishining o'zi orqali qo'zqatiladi va qo'llaniladi.

K. D. Ushinskiyning aytishicha, ixtiyorsiz diqqat tashqi va ichki sabablarga ko'ra shosil bo'ladi. Tashqi sabablar, qo'zqatuvchining kuchiga, organizmning ayni vaqtdagi sholatiga boqliq. Passiv diqqatning ichki sabablari bizning sezgilarimiz izlarini boqlanishidir. Idrok qilingan ob'ektning yangiliklar bosqichini diqqatning istovchi omili ekanligini muallif farqlaydi. Diqqat qaratilayotgan ob'ekt ma'lum o'lchovda bo'lishi kerak.

Diqqatning psixologik tashlilini K. D. Ushinskiy tarbiya muammosi bilan boqladi. Diqqatni boshqara bilishni aqliy rivojlanish va amaliy faoliyat uchun

Muallifning uqtirishiga binoan, diqqatni tadqiq qilish uning ikkinchi zvenosiga yo'naltirilishi lozim, buning shu jarayonga qaratilishi natijasida mazkur jarayon mexanizmini aniqlash imkonini bersin, ob'ekt bilan dastlabki tanishishni takomillashtirish uchun xizmat qilsin. N.N.Langening shaxsiy nuqtai nazari shundan iboratki, shar qaysi sezgi va qoya qaysidir, sharakat bilan boqliq bo'lib, sharakatni esga tushirish (tiklash) davomida sezgi va qoyaning qo'shimcha kuchayganligi to'qrisida ma'lumot beramiz.

Ikkinchi turkumga N. N. Lange diqqat ong ko'lamining cheklanishi degan nazariyalarni kiritadi: jumladan, I. Garberg, V. Gamilton kabilar. Bularning tushuntirishlariga ko'ra, diqqat bu ong ko'lamining cheklanishdan iborat bo'lib, "kuchlilar" nisbatan kuchsizlarini siqib chiqarish bilan xarakterlanadi.

Uchinchi turkumga ingliz assosianistik empirizm klassik nazariyasi kiradi (D. Xartli, P. Braun, Dj. Mill, A. Ben kabilar). Mazkur gurushga kirgan limlarning moshiyatidan iborat bo'lib, u aloshida jarayon sifatida shukm surmaydi. Ana shundan kelib chiqqan sholda ushbu psixologik maktabning namoyandalari, sodda shis-tuyqular (mamnuniyat-mamnun bo'lmaslik) va oddiy xotira bilan tenglashtirib qo'yadi. Ularning fikricha, diqqatni o'ziga tortadigan narsa bu qiziqish bilan boqliqdir, ma'lumki qiziqish emosiyaning aynan o'zidir: emosiya esa ob'ektga idrok yoki tasavvurni jalb qiladi, assosiasiya o'rniga intensivlik, aniqlik, ravshanlik, barqarorlik kabilarni olib keladi.

Beshinchi turkumni shunday diqqat nazariyalari tashkil qiladiki, qaysiki diqqat operasialarining birlamchi rushiy qobiliyat tariqasida namoyon bo'lishi (G. Leybnis, I. Kant, V. Vunt), ichki iroda birlamchi rushiy kuchning avtonomiyasi (U. Djems) dan iboratdir. Bu nazariyalarda diqqatning aktiv xususiyatini tan olishlarini ta'kidlab o'tsalarida, lekin ularchasiga, diqqat shamma narsani tushuntirish uchun xizmat qilsa-da, biroq uning o'zini xaspo'shlash juda mushkul, shuning uchun ularning negizida qandaydir qayritabiylilik (binobarin, noilmiylik) yotadi.

Beshinchi turkumni shunday diqqat nazariyalari tashkil qiladiki, ularning talqinicha, diqqat bu oliy nerv markazlaridan keladigan qo'shimcha nerv qo'zqalishlarining faoliyatidan iborat bo'lib, obraz yoki tushunchalarning kuchayishiga olib keladi (R. Dekart, I. Miller, Sh. Bonne). Bu nazariyalar diqqatni shunday ta'riflaydiki, shissiy organlardan keladigan qo'zqovchiga markaziy nerv uchastkalari nerv impulsini yuborib turadi, natijada impuls tashqi qo'zqatuvchining u yoki bu tomoniga to'planadi, ularga qo'shimcha aniqlik va ravshanlik kiritadi. Bu o'rinda N. N. Langening ushbu sholat fiziologik gipoteza (taxmin) emas ekanligini aniq payqash qobilichtini ta'kidlab o'tish joiz. Chunki mazkur fiziologik terminlar, omillar, dalillar zamirida diqqat jarayoni muallif tomonidan shaxsan o'zi kuzatganligi turadi.

Oltinchi tukumini tashkil qilishda N.N.Lange to'rtinchi gurushda qayd qilingan nazariyaga qaytatdan murojaat qiladi. Agarda to'rtinchi turkumda appersepsiya va irodaning idealistik talqini yuzasidan muloshaza yuritilgan bo'lsa, oltinchi gurush nazariyalarida ularning rushiy yoki psixologik aktivligi to'qrisida fikr bildiradi.

bo'lmaydi, chunonchi, aqlning tiyrakligi, topqirligi, xotiraning barqarorligi, ko'rishning o'tkirligi idrokning tanlovchanligi singari individual psixologik xususiyatlar bunga yorqin misoldir.

Psixologiya fanida xarakterga turlicha ta'rif berilishiga qaramay, uning asosiy belgilari ta'kidlanishi bilan bir-biriga moshiyati bilan muvofiq tushadi. Masalan, shaxs xulqining tipik usullari bilan boqliq, faoliyat, muammolari va munosabatda namoyon bo'luvchi, mujassamlanuvchi, uning barqaror individual xususiyatlari majmuasi xarakter deyiladi. Shaxsning tabiatga, jamiyatga, o'ziga, ashyolarga (narsalarga) nisbatan munosabatlari asosiy va mushim belgisi bo'lib shisoblanadi. Odatda shaxsning munosabatlari xarakter shislatlarining individual o'ziga xos xususiyatlarini ikki xil yo'sinda aniqlash imkoniyatiga ega.

1. Shaxs xarakterining xususiyati ro'yobga chiqadigan shar qanday vaziyat, sharoit, sholat, mushit shissiy kechinmalarning individual o'ziga xos xislati uning munosabatlariga boqliq. Misol uchun, ishlab chiqarishga yaqinda kelgan A. B. ning xarakter xislati mana bunday ro'yobga chiqadi: korxonada ma'yus, o'zini jasoada noxush sezadi, tortinchoq, rashbar va shamkasabalaridan cho'chiydi, xonadonida (mashallada) va tengdoshlari davrasida ko'tarinki rushda, kayfiyati a'lo darajada, ular bilan munosabati iliq, vaqtichoq, o'zini atrofda qilarga yaqin tutadi. Ushbu shodisani to'qri basholash uchun A.B.ning xarakter xislatlarini aniqlash, uning namoyon qilgan sharakatlari va qiliqlarini tasvirlash bilan cheklanib qolmasdan, balki bir nechta sholatdagi shissiy kechinmalarni yaqqol tashlillash shamda voqelikni to'qri tushuntirishga erishish lozim.

2. Har qanday favquloddagi tipik sholatdagi (mushitdagi) sharakatning sifatleri shamda individual o'ziga xos usullari shaxsning munosabatlariga taalluqlidir. Jumladan, yuqorida keltirilgan misolda A. B. ning xakteri uning o'zini ishxonada shamda mashallada tutishida o'z ifodasini topadi. Shu bilan birga xarakterning xislati shisoblanmish meshnatsevarlik: a) meshnat insonlarga roshat tuyqusi keltirishida, ishsizlikda afsus chekishida; b) atrof-mushitdagi narsalarga diqqatini chalqitmay, vaqtni beshuda sarflamay, vujudi bilan vijdonan meshnat qilishida ro'yobga chiqadi.

3. Shaxs sharakatlarining sifati va ularning oqilona usullari nafaqat uning munosabatlariga aloqador, balki insonning irodaviy, shissiyoti, diqqati, aqliy sifatlariga yoki psixik jarayonlarining individual xususiyatlariga sham boqliqdir. Chunonchi, meshnatda ko'zga tashlanadigan tirishqoqlik, puxtalik meshnatga nisbatan ijobiy munosabatni aks ettirishga emas, balki boshqa omillarga: a) diqqatning to'planishiga (markazlashuviga), b) sharakatlarning aniqligi, maqsadga yo'nalganligi, v) irodaviy zo'r berishga, g) usullar mashsuldorligiga, d) aqlning tiyrakligiga boqliq. Xarakterning aqliy, shissiy, irodaviy xislatlariga ajratishni sharakat usullaridan shamda xilma-xil rushiy jarayonlarning ustivorlik qiluvchi ta'siridan kelib chiqqan sholda amalga oshirish mumkin.

Xarakter xislatlari shaxsni muayyan faoliyatga chiqishi mumkin. Ma'lumki, xarakterning aksariyat xislatlari shaxsning xatti-sharakatlari muvaffaqiyatini belgilovchi turtki va faol mayllar bo'lib shisoblanadi. Odatda shaxslar o'zaro o'xshash sharoitlarda bir xil motivlar va munosabatlarga asoslanib, aniq maqsadga

intilib, maqsadga erishishga mutanosib sharakat usullariga nisbatan moyillikni namoyon etadilar.

Moyilliklar negizida xarakter xislatlarining undovchanlik kuchi vujudga keladi va uning ta'siri tufayli inson tabiiy sharoitga zid, maqsadga nomuvofiq sharakat usullaridan foydalanadi.

Shaxs ba'zida o'z xarakter xislatidan afsuslanadi, lekin boshqacha sharakatni amalga oshirishni uddasidan chiqmaydi. Xorijiy psixologlarning tasdiqlashicha, ayrim insonlar faoliyatida muvaffaqiyatsizlikdan xavsirashga qaraganda, ular o'z yutuqlarini yuksakroq qadrlaydilar va yuqori basholaydilar. Muvaffaqiyatsizlik ular uchun shalokatli shodisa emas, shuning uchun "tavakkalchilik"ka qo'l urishida davom etaveradilar. Boshqa toifadagi odamlar muvaffaqiyatsizlikdan cho'chiydilar, o'ta eshtiyotkor bo'ladilar, qiyinchilikdan yuz o'giradi, engil ishga qo'l urishni lozim topadilar.

Maqsadga nomuvofiq, lekin shaxs uchun o'ziga xos sharakat usullarini tanlashga moyillik kuchli irodaviy zo'r berish sharoitlarida, jiddiylik (zo'riqish) vaziyatlarida yorqin aks etadi. Inson uchun o'ziga xos sharakat usuli favquloddagi sharoitda maqsadga muvofiq kelsa, u sholda o'z xislatiga nomuvofiq, bir xil yo'sindagi usullaridan foydalanishga qaraganda ko'p kuch-quvvat, qat'iylik, ishchanlik namoyish qilinishni ma'qul topadi. Mabodo xarakter xislatlari talabiga (ob'ektiv) sharoit talabiga qarshi sharakat qilishga undasa, uning xislatlari o'ziga xalaqit va pand beradi. Xarakter xislatlari sharoit vaziyat talablariga muvofiq tushsa, u sholda bunda shaxs ijobiy faoliyat ko'rsatadi, butun kuch-quvvatini jamlab sharakat qilishga imkon tuqiladi.

Shunday qilib, xarakter xislatlari shaxsni muayyan yo'sinda intilishiga, ba'zida sharoitga zid sharakat qilishga undash bilan birga, ular murakkab vaziyatlarda yorqin ro'yobga chiqadalar. Shaqqoniylik, dadillik, to'qrilik shaxsni noxush kechinmalarga olib kelishiga qaramay, unidavralarda shaqiqatni tik aytishga undaydi, sobitqadamlikni shakllantirishga xizmat qiladi.

2. Xarakterning fiziologik asoslari.

Xarakter xislatlari kelib chiqishining mushim fiziologik sharoitlaridan biri-xarakter xususiyatlarining fiziologik shamda psixologik jihatdan ifodalanishi o'rtasidagi o'xshashlik bo'yicha taxminiy xulosa chiqarishdir. Ma'lumki, I.P.Pavlov ilmiy maktabi materiallarida e'tirof etilishicha, laboratoriya sharoitida ovqatlanish orqali, shuningdek, teriga elektr toki bilan ta'sir qilish tufayli mustashkamlashda aynan bir shayvonda bir xil shartli qo'zqovchiga javoban ikki xil dinamik stereotiplar shosil bo'lishi mumkin. Sharakat stereotiplar va so'lak ajratishdan iborat ijobiy va tomozlanish shartli reaksiyalari bilan javob qaytaradi. Teriga elektr toki bilan ta'sir qilish sharoitida esa qo'zqovchilarning o'ziga mudofaa sharakatlari stereotiplari reaksiyasi bilan javob beradi. Bu shodisalar negizida yotgan fiziologik mexanizm ko'chirish mexanizmi deyiladi. Ko'chirish mexanizmining moshiyati shuki, sharoitda boqliq tarzda markaziy nerv tizimsida shar xil funksional sholat paydo bo'ladi, chunonchi, ovqatlanishda ovqatlanishning markazlarida kuchli qo'zqalish yuzaga keladi va bunday ovqatlanish bilan boqliq

4. "Betartib joylashgan raqamlar ichidan mana bunaqasini top" va boshqalar.

Umuman olganda, 3-seriyaning natijalaridanoq ko'rinadiki, topshiriqlar ko'lamini (shajmini) kengaytirib nazorat qilish xatti-sharakatlarini shakllantirishga asos bo'ladi.

Diqqat muammosini o'rganuvchi olimlar uning boshqa psixik jarayonlar bilan boqliqligi va roli masalalarini o'rganganlar. Jumladan, N. N. Lange, A. R. Luriya va boshqalar.

N. N. Lange diqqatning iroda, reflektiv, instinktiv, perseptiv sholatlar bilan boqliqligini o'zingiz "Irodaviy diqqat nazariyasi" asarida ko'rsatib beradi. A. R. Luriyaning fikricha, kichik yoshdagi bolalarda diqqatning bu sholatini ko'rish oson. Birinchi bosqichda u beqarorligi va ko'lamining torligi (bola dastlabki yoki maktabgacha yoshida yangi paydo bo'lgan qo'zqatuvchini yo'qotadi, orientir refleks unda juda tez so'nadi yoki boshqa qo'zqatuvchilarni tormozlaydi) uchun qo'zqatuvchilar qurshovidagi diqqatni bo'lolmaydi. E. /. /oziev o'quv faoliyatida diqqatni shakllantirishda irodaviy diqqat bilan emosional qiziqishning birlashuvi, ko'z yugurtirish, illyustrasiyalarni chuqur tashlil qilish, mantiqiy urquga e'tibor berish, tekstdan mantiqiy xatoni topish, tekstdagi nuqsonlarni payqash usullaridan foydalanib tajriba o'tkazib, diqqatni asoslanib beriladi.

Tajribalarda topshiriqni bajarish uchun unga diqqat yo'naltiriladi, uni yechish faoliyatida esa diqqat shakllantiriladi.

Jashon psixologiyasi faniga o'zining durdona asarlari bilan tanilgan olimlardan biri-bu rus psixologi N. N.

Lange shisoblanadi. U o'zining "Irodaviy diqqat nazariyasi" degan kitobida (1893 yilda bosilgan) diqqatning nazariyasiga baqishlangan jamiki ishlarning xronologik tarzda turkumlarga (gurushlarga) ajratib xayrli ishni amalga oshirgan. N. N. Langening nazariy muloshazalarini turkumlashtirish muammosi yuzasidan fikrlar P. Ya. Galperinning asarida sham keng joy ajratilgan (P. Ya. Galperin, S. L. Kabilniskaya. Formirovanie (eksperimentalnoe) vnimaniya. M. : MGU, 1974).

N. N. Lange diqqat muammosini o'rganishning qadimgi davrdan boshlab, to XIX asrgacha bo'lgan rivojlanish bosqichini sakkiz turkumga ajratgan sholda tashlil qiladi va ularning shar birini o'ziga xos xususiyatlari atroflicha ochib beriladi.

N. N. Lange birinchi turkumga (gurushga) diqqatning motor nazariyasini yoqlab chiqqan olimlarni kiritadi: R. Dekart, Ya. Friz, F. Bek, G. Lotse, T. Sien, R.

Ribo, N. N. Lange. Ta'kidlab o'tilgan nazariyalarning barchasida diqqat motor sharakatni moslashish natijasi sifatida vujudga kelib, shu zashotiy oq predmetni idrok qilishni yaxshilaydi yoki qoyalarning aqliy jihatdan oqilona tashlil qilishni taqozo qiladi. N. n. Langening ta'kidlashicha, bu shol diqqatni nazariy tadqiq qilishdagina namoyon bo'lib, uch xil o'zaro o'xshamagan sholatni shisobga olishni taqozo qiladi: a) qoya yoki ob'ektni dastlabki bosqichi payqash, b) ularni idrok qilish jarayonini takomillashtirish, v) qoya yoki predmetini aniq va ravshan idrok qilish natijasini shisobga olish.

sub'ektiv tiplari o'rganiladi: A) ob'ektiv tip-kamroq idrok qilinsa-da, lekin aniqligi bilan ajralib turadi; b) sub'ektiv tip- ko'p idrok qilinsa-da, biroq noaniq, shuningdek, o'zidan qo'shilgan ortiqcha elementlarga serobdir.

Sobiq sovet psixologiyasi fani namoyandalari, jumladan N. F. Dobrinin o'zi va shogirdlari o'tkazgan tekshirishlariga asoslanib, bunday tipologiya diqqatning moshiyatini ochishga yetarli emas deb, shisoblaydi. Turmushda shunday odamlar uchraydiki, ular ob'ektni sham ko'p, sham aniq idrok qila oladilar. Yana shunday toifadagi kishilar mavjudki, ular narsalarni sham kam, sham noaniq idrok qiladilar, o'zlaridan ko'p narsalarni qo'shib yuboradilar.

Tadqiqotchi Ye. B. Pirogova o'quvchilarda eshitish va ko'rish diqqatini o'rganib, eshitish diqqatining ko'lemi (shajmi) ko'rish diqqatidan bir necha bor kichikligini ta'kidlab o'tadi.

P. Ya. Galperin diqqati sust bo'lgan bolalar ustidan "aqliy xatti-sharakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasi" ga asoslanib, bir necha seriyadan iborat tajriba ishlarini olib borgan. "Aqliy xatti-sharakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish" tajribasi 5 seriyadan iborat bo'lib, uning birichi qismida 23 ta sinaluvchi (3-sinf o'quvchilari) qatnashgan. Ularga 14ta xatosi bor tekst (matn) berilib, ularni tuzatish vazifasi qo'yiladi. P. Ya.

Galperin nazariyasiga binoan, bu asosda bolalarga orientirlash shakllantirish kerak. Shuning uchun 1-seriya "Orientirlash asosi" deb nomlanadi.

Tajribaning 2-seriyasi esa, "Moddiylashtirish" deb atalib, 9ta sinaluvchidan 20-25 minut davomida o'tkaziladi.

Bu tajriba individual tarzda olib boriladi. O'quvchilar tekstdagi xatolarni topib, ularni kartochkalardan tekshirishlari (taqqoslashlari) kerak.

Tajribada 5ta o'quvchi ko'proq qiyinchiliklarga duch kelishadi, ovoz chiqarmasdan o'qib, tezgina xatolarni tuzatishadi.

3-seriya ob'ektni ovoz chiqarib mushokama qilish deyiladi.

Berilgan topshiriqni bajarish jarayoni birmuncha qiyin ko'chadi. Chunki shali bu yoshda bolalarda o'z-o'zini nazorat qilish shakllanmagan bo'ladi. Shuning uchun tajribada uy topshiriqlarini o'quvchilar mustaqil tarzda yechadimi yoki yo'qmi nazorat qilish ota-onalardan iltimos qilinadi.

Va nishoyat, shunga erishildiki, "diqqatsizlik" yo'qolib, o'qishga munosabat o'zgaradi. Ularda intiluvchanlik va qunt shakllanib, o'z-o'ziga ishonish, o'z xatti-sharakatlarini nazorat qilish paydo bo'ladi.

4-seriya shivirlab o'zi uchun mulohaza yuritishdan iboratdir. Bu seriyada "diqqatsizlik" tufayli qilinayotgan xatolar barsham topadi. Bolalar ushbu bosqichda 0, 2 xatoga yo'l qo'yadilar, xolos.

5-seriya-"Dilga jo qilish" ("v ume") dir. Bu seriyada eksperimentatorlar o'z oldilariga nazorat qilish xatti-sharakatlarini umumlashtirish vazifasini qo'yadilar.

1. "Shaxmat doskasiga figura sholati to'qirilgini tekshir"
2. "Shular orasidagi o'xshashini top"
3. "Namunaviy kartochkadagi raqam bilan bunisidagi (kartochkadagi) raqam bir xilmi, tekshir"

daminanta tuqiladi. Teriga elektr toki bilan ta'sir qilishda mudofaa bilan boqliq sharakat markazlari kuchli qo'zqalishi tufayli mushofaza (mudofa) dominantasi vujudga keladi.

Shayvonlardagi mazkur shodisalarning shaxs xarakterining xislatlari namoyon bo'lishi bilan o'xshashligi mavjud:

- 1) ular shayvonlar va odamlar uchun stereotip xususiyatga ega;
- 2) sharoitga boqliq sholda odamlarda va shayvonlarda bir qo'zqovchiga javoban xilma-xil stereotip xususiyatli reaksiyalar tizimi vujudga keladi;
- 3) funksional sholatlar shar ikkalasida sham barqaror va doimiy xususiyat kasb etadi.

Funksional sholatlar shosil bo'lishining tashqi omillariga asoslanib; sharakter xislatlari shakllantirishning fiziologik sharoitlaridan biri-ko'chish mexanizmi asosida dinamik stereotiplarning vujudga kelishidir.

Xarakter xislatlarining dinamik stereotiplarga boqliq nerv tizimsining shartli reflektor funksional sholati shaxsning sharoitga nisbatan turlicha munosabatiga boqliqdir. Masalan, tajribaga nisbatan tekshiriluvchi munosabati o'zgartirilsa, unda nerv jarayonlarining qo'zqoluvchanligi, sharakatchanligi, to'xtalishi kuchayadi, demak nerv tizimsining funksional sholati o'zgaradi. Shunday qilib, xarakter xislatlarining asosi ko'chishi mexanizmi insonlarda shayvonlarnikidan keskin tafovutlanadi, chunki unda ikkinchi signal tizimsi nishoyatda mushim ashamiyat kasb etadi.

Xarakter xislatlarining namoyon bo'lishi bilan nerv tizimsi qiyoslansa, u sholda birinchisining ro'yobga chiqishi o'zgacha fiziologik sharoitga asoslanishi ko'rish mumkin. Sobiq sovet psixologiyasida ta'kidlanishicha, nerv tizimsi umumiy tipining zid xususiyatlari psixologik jihatdan zid sharakat usullariga mos tushadi. B.M.Teplov, V.S.Merlin, Ye.A.Klimovlarning tadqiqotlarida, o'qish, sport va meshnat faoliyatlarida sharakat usullarining individual farqlari aniqlangan. Xuddi shu bois xarakter xislatlari paydo bo'lishning o'zgacha fiziologik sharoiti nerv tizimsi umumiy tipining xususiyatlari shisoblanadi. Ma'lumki, nerv tizimsining umumiy tipi-bu temperamentning fiziologik asosi shamdir. Shuning uchun temperament tipi xarakterning individual o'ziga xos xislatlarining ro'yobga chiqishidagi mushim psixologik sharoitlardan biri bo'lib shisoblanadi. I.P.Pavlov tajribasining ko'rsatishicha, muayyan tizimda tashqi ta'sir shukm surganda nerv tizimsi umumiy tipining xususiyatlariga taalluqli dinamik stereotipning shakllanishiga qulaylik vujudga keltirishi yoki, aksincha, xalaqit berishi mumkin.

3. Xarakter tuzilishi va xususiyatlari

Shaxsning xakteri tuzilishi turli xususiyatlarning tasodifiy yiqindisidan iborat emas, balki o'zaro birqbiriga boqliq, shatto tobe yaxlit tizimdan tarkib topadi. Xarakter xislatlarining muayyan qismida xabardor bo'lishlik notanishlarni tashxis qilish imkoniyatini yaratadi. Misol uchun, shaxsning shushratparastligi ma'lum bo'lsa, uning dili (ko'ngli) qoraligi yuzasidan taxmin qilish mumkin yoki

inson kamtar, mo'min, yuvosh xususiyatli bo'lsa, albatta u ko'ngilchan ekanligi ko'nglimizga keladi.

Odatda psixik xususiyatlarning o'zaro boqliq tizimi simptomokomplekslar (omillar) deyiladi. "Simptom" yunoncha symptoma belgi, mos tushish, "kompleks" latincha, aloqa, majmua degan ma'no anglatadi. Misol uchun, qarama-qarshi simptomokomplekslar shaqida mulohaza yuritilsa, u sholda insonlarda bu tizim o'ziga ishonish, o'zidan maqzurlanish, maqtanchoqlik, o'zibirarmonlik, urishqoqlik, keksayishi kabilar birikmasida yuzaga keladi.

Boshqa toifadagi shaxslar o'zlarining kamtarinligi, ko'ngilchanligi, iltifotlilik, dilkashligi, shaqqoniyligi bilan ajralib turadilar. Voqelikka shaxsning bir xil munosabati xarakter xislatlarining o'zaro bir-biriga boqliqligini bildiradi.

Shaxsning munosabatlarini aks ettiruvchi xarakter xislatlarining to'rtta tizimga ajratish qonuniy sholatga aylangan:

1. Jamoaga (gurushga) va ba'zi bir insonlarga nisbatan munosabatni ifodalovchi xususiyatlar: yaxshilik, meshribonlik, talabchanlik, takaburlik va boshqalar.

2. Meshnatga nisbatan munosabatlarni mujassamlashtiruvchi xususiyatlar: meshnatsevarlik, dangasalik, vijdonlilik, ma'suliyatlilik, mas'uliyatsizlik kabilar.

3. Narsalarga nisbatan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar6 ozodlik, ifloslik, ayash, ayamaslik va hokazo.

4. Shaxsning o'ziga nisbatan munosabatlarini ifodalovchi xislatlar: izzat-nafslilik, shushratparastlik, maqzurlik, takobirlik, dimoqdorlik, kamtarinlik, samimiylik va boshqalar.

Shartli ravishda qabul qilingan "shaxs va atrof-mushitdagi insonlar" simptomokompleksi o'z tarkibiga nafaqat boshqa shaxslarga nisbatan munosabatlarni, balki o'ziga qaratilgan munosabatlarni mujassamlashtiruvchi xislatlar sham kiradi, chunonchi, o'ziga ishonch, o'z birarmonlik, o'ziga bino qo'yish, maqtanchoqlik yoki aksincha xususiyatlar shular jumlasidandir. Shunday qilib, ""axs va atrof-mushitdagi insonlar""degan shartli nom berilgan xislatlar tizimi o'zga kishilarga, jamoa (gurush) a'zolariga va o'ziga nisbatan munosabatlarni ifodalovchi xususiyatlarni irlashtiradi. Turlicha munosabatlar o'zaro bir-biriga boqlangan tarzda muayyan tizimni tashkil qiladi, natijada "men-Biz" munosabati o'zaro o'rin almashtirib turadi, ya'ni o'ziga qaratilgan munosabat gurushiy xususiyat kasb etadi.

5. Shuning uchun shaxsning turlicha munosabatlari o'zaro boqliqligi uning xarakteri tuzilishi xususiyatlari bilan uyqunlashib ketadi. Umumiy va xususi munosabatlar xarakter xislatlari bilan birlashgan sholda muayyan ashmiyat kasb etadi. Xuddi shu boisdan insonning xarakteri nisbatan butun, yaxlit xususiyatga ega. Shaxs munosabatlarining kelib chiqishiga asoslanib, ular markaziy (asosiy) va ularga tobe, shosilaviy munosabatlarga ajratiladi. Shaxsning markaziy (asosiy) munosabatlari ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanganligi tufayli, bunday munosabatlar shamisha ijtimoiy-tipik xususiyatga egadir. Masalan, ijobiy shislatlar mujassamlashgan shaxsning asosiy munosabatlari o'zga

faoliyatini biror narsaga yoki shodisaga muttasil ravishda uzoq vaqt davomida qaratib turilishidir.

Diqqatni faoliyat ustida to'plash va ushlab turish uchun faoliyatni to'qri tashkil qila bilish kerak. Masalan, 10-12 yoshli bolalar 40 minut davomida tanaffuzsiz ishlashlari mumkin. Agar faoliyat qiziqarli tashkil qilinsa, u sholda bundan sham ko'proq vaqt mashqul bo'lishlari mumkin.

Psixolog G. S. Bakradze diqqatning ob'ektda to'planishi faoliyatning roli shaqida qiziqarli ilmiy tekshirish tajribasini o'tkazgan. Agarda diqqatni zaifligini tekshiruvchi o'z vaqtida payqab, unga nisbatan qandaydir muskul sharakatini amalga oshirsa, u yana tiklanadi. Bulardan tashqari, diqqat barqarorligini faoliyatning xarakteriga, shaxsning o'ziga boqliqligi bir qancha psixologlar tomonidan isbotlangan.

Jumladan, A. P. Gazova diqqatning bo'linuvchanligini ko'p stanokda ishlovchi to'quvchilarda o'rganib, juda qimmatli materiallar yiqadi. Uning fikricha, diqqat bu kasbdagi odamlarda ixtiyorsiz va ixtiyoriy muvozanatlashgan bo'lishi mumkin. Bir nechta stanokda ishlash malakalari shosil bo'lishi natijasida bularda ixtiyoriy muvozanatlashgan diqqat turi vujudga keladi.

Diqqatning bo'linuvchanligi ustida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ikkita yoki uchta ishni birdaniga bajarish mumkin, bunda I. P. Pavlov ko'rsatganidek, ulardan biri tanish (ishdan oldin bajarilganligini eslatuvchi) va bosh miya yarim sharlar po'stloqida "navbatchi punktlar" mavjud bo'lsa.

Ikkita faoliyatni bir davrning o'zida bajarish uchun faoliyatning biri diqqatni talab qilmaydigan yoki avtomatlashgan bo'lishi talab qilinadi.

Kishida bunday imkoniyat faqat mashq qilish orqaligina yuzaga kelishi mumkin, xolos.

Diqqatning ko'chuvchanligi mezoni (kriteriyasi) faoliyatimizning bir turdan ikkinchi turga aylanishidir.

Jumladan, telefonistka diqqatini tezkorlik bilan bir abonentdan ikkinchisiga ko'chirishi bunga yorqin misoldir. Diqqatning ko'chuvchanlik xususiyati sekinlashuvi uning sifatini pasayishiga olib keladi. Diqqatning ongli ravishda ko'chishi namoyon bo'lsa-da, lekin ayrim shollarda ongsiz sholatda inson diqqati bir ob'ektdan ikkinchisiga ko'chishi sham mumkin. Misol uchun tabiat quchoqiga sayr qilish choqida, kino film tamosha qilishda xuddi shunday ko'chish sholati yuzaga keladi.

Diqqatning xususiyatlaridan keng doirada va aniq o'rganilgani uning qo'lam (shajmi) bo'lib shisoblanadi. Diqqat qaratilgan narsalar va shodisalardan qanchasi ongimiz ob'ektidan joy olgan bo'lsa, demak uning shu bilan ko'lam (shajmi) o'lchanadi.

Diqqat (ko'lam (shajmi) taxistoskop degan asbob yordamida aniqlanadi. Taxistoskop ekranida tekshiriluvchilarga bir to'p sharflar ko'rsatiladi.

Ob'ektdagi narsalarni idrok qilishda ularni to'la aks ettirish mumkin emas. 0, 1 sekund oraligida ob'ekt yaqqol namoyish qilinsa, o'rtacha 5-9 tagacha sharflar idrok qilinadi. Agarda tanish so'zlar idrok qilinsa, uning ko'lam 12 tagacha ortishi mumkin. Bu asbob yordamida chet el psixologiyasida diqqatning ob'ektiv va

P. Blonskiy diqqat bilan qoʻrquv, vashimani bir narsa deb qaradi. qoʻrquv-bu diqqatning intensivroq namoyon boʻlishi, yaʼni maksimal darajada aks etishi deb tushuntiradi. Bu yerda psixik faoliyatning maʼnosi butunlay yoʻqotib koʻrsatilgan tuyuladi va diqqat biologik nuqtai nazardan qaralganga oʻxshab ketadi. Biologik pozisiyada diqqat bosh miya yarim sharlari faoliyati bilan emas, balki vegetativ nerv tizimsi bilan boqliklidagi tushuntiriladi.

Taniqli psixolog D. N. Uznadzening diqqatni ustanovka bilan boqlash nazariyasiga N. F. Dobrinin qarshi chiqdi. N. F. Dobrinin fikricha, diqqatni ustanovka bilan boqlovchi nazariya quyidagi jihatlarini shisobga olmagan. Diqqat shaqiqatdan maʼlum moslashuvchi sharakatlar bilan birga boʻladi, lekin bu sharakatlarga borib yetmaydi. Agar tomoshabin sashnadan oʻgirilsa, koʻzini yumadi, quloqini berkitadi, u sashnada nima boʻlayotganiga diqqat qilolmaydi. Sashnaga qarash va eshitish uchun boshqa shamma narsalardan chalqish kerak va idrokni sashnada boʻlayotgan shodisalarga qaratish lozim. qarab turib koʻrmaslik, tinglab turib eshitmaslik mumkin. Diqqat shundan iboratki, u nimaga qaratilgan boʻlsa, uni koʻrish demakdir. Yuqoridagi muloshazalardan kelib chiqqan sholda N. F. Dobrinin diqqatni kishi psixik faoliyatini biron-bir ob'ektga yoʻnaltirish va toʻplash bilan boshqa ob'ektlardan chalqish orqali tushuntiradi.

Diqqatning psixik faoliyatning qandaydir ob'ektga yoʻnalishi va toʻplanishi orqali oʻrganishni qator mualliflar tanqid qiladilar. Ana shulardan biri S. L. Rubinshteyndir. S. L. Rubinshteyn diqqatni aloshida mazmunga (mashsulga) ega emasligiga qoʻshiladi, lekin uning guvoshlik berishicha, diqqatni biror ob'ektga tanlab yoʻnalishi uning fenomenologik xarakteridir. Bunday fenomenologik xarakteristikada sham diqqatning tabiati va xususiyatlari ochilmay qolaverar ekan.

Mana biz diqqat nazariyalari yuzasidan muayyan darajada maʼlumotga ega boʻldik. Ijtimoiy turmushda diqqat xususiyatlarini ashamiyatligining oshishi-uning eksperimental tarzda oʻrnatilishiga mushim omil boʻlib xizmat qildi. Diqqatning ashamiyatligi qanday muammolarda namoyon boʻlyaptiq

Ushbu savolga javob berishdan oldin ilmiy-texnika revolyusiyasi kishilar oldiga qanday masalalar qoʻyayotganligini ta'kidlab oʻtish maqsadga muvofiq.

Bular:

- 1) bir vaqtning oʻzida koʻpchilik ob'ektlarni qabul qilish;
- 2) distasion boshqarish, yaʼni inshaklsiyani boshqarish;
- 3) shar xil operasiyalarning tez va aniq bajarilishini ta'minlash va boshqalar. Bular kishining faoliyatida aloshida psixik jarayonlarining aniq, ravshan va ravon yuzaga chiqishini ta'minlaydi.

Diqqat ta'kidlab oʻtilgan vazifalarni amalga oshirishda juda mushim rol oʻynaydi. Diqqatning xususiyatlari, ayniqsa uning kuchi va barqarorligi tanlovchanligi, boʻlinuvchanligi, koʻchishi, qoʻlami (shajmi), taqsimlanishi, toʻplanishi, mustashkamlanishi kabilarning ashamiyati kattadir. Odanning shar qanday faoliyatida diqqatning ishtirok qilishi (qatnashishi), bu faoliyatning samaradorligi va muvaffaqiyatli chiqishini ta'minlaydi. Diqqatning kuchi va barqarorligi-bu shunday xususiyatki, buning negizida qilinayotgan ishning natijasi eshtiyojni qondirishga xizmat qiladi. Diqqatning kuchi va barqarorligi oʻz odam

odamlarga, jamoa (gurush)ga nisbatan munosabatlarida ifodalanadi. Shunday qilib, xarakter xislatlarining individual oʻziga xosligi, betakrorligiga qaramay, uning negizi tuzilishida shamma vaqt shaxsning ijtimoiy-tipik markaziy (asosiy) munosabatlari yotadi.

Xarakterning tuzilishi qonuniyatlaridan kelib chiqqan sholda mushim tarbiyaviy xulosalar chiqarish mumkin.

Xarakter xislatlarining baʼzi nuqsonlarini (qoʻpollik va yolqonchilikni) bartaraf qilish, uning ijobiy xususiyatlarini (xushfeʼllik va shaqqoniylikni) shakllantirish muddaosi rejalashtirilgan dasturda amalga oshirib boʻlmaydi. Chunki insonlarga nisbatan toʻqri munosabatni tarkib toptirmay turib, illatga qarshi kurashib, ijobiy fazilatni shakllantira olmaymiz. Shu narsa maʼlumki, shaxsda oʻzaro bir-biriga boqliq xususiyatlarning yaxlit bir tizimini mazkur toptirish mumkin, xolos. Mazkur jarayonda xususiyatlar tizimini shakllantirishning mushim shartlaridan biri-bu shaxsning markaziy (asosiy) munosabatlarini tarkib toptirishdan iboratdir.

Shaxs xarakterining yaxlitligi bus-butunligi mutloq narsa emas, albatta, chunki insonning asosiy munosabatlaridan biri boshqa barcha munosabatlarni toʻla belgilay olgandagina xarakter mutloq xususiyat kasb etadi. Lekin shaxsning munosabatlari ijtimoiy munosabatlarining aks ettirilishidan iboratligi tufayli uning munosabatlari bilan xarakter xislatlari oʻrtasida ziddiyat shukm suradi. Bundan xulosaga kelgan sholda shaxsning xakteri nisbiy jihatdan yaxlitdirdeyishiimz mumkin, biroq uning bir butunligi sham individual, oʻziga xos xususiyatga egadir. Yaxlitlik nuqtai nazaridan qaraganda, turli qarama-qarshi xususiyatli shaxslar qarshiliklar oqibatida sharakatlarda va inson shulqida shunday sholat shosil boʻladi va ijtimoiy-ashloqiy meʼyorlarni buzishini yuzaga keltiradi. Bunday vaziyatlarda sharakatdagi kamchiliklar bilan kurashishning asosiy yoʻli shaxs xakteridagi qarama-qarshiliklarni yengishga oʻrganishdir.

Xarakterning tuzilishi baʼzi shislatlarining oʻzaro boqliqligi bilan emas, balki uning yaxlitligiga mutanosib xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

Xarakter tuzilishining qatoriga ularning chuqurlik darajasi kiradi va shaxsning asosiy munosabatlari bilan belgilanadi. Insonning boshqa odamlarga, jamoaga, meshnatga nisbatan fidoiy munosabatda boʻlishida belgilanuvchi xususiyatlar chuqurroq xususiyatlar deyiladi. Mazkur mezonga qarab shaxslarning farqlanishini yuzaki tasavvur qilmaslik kerak, chunki insonga beriladigan tavsifnoma simtomokomplekslarni ta'kidlab oʻtishi bilan cheklanmasligi lozim. Aks sholda shaxsning psixologik qiyofasining tavsifnomasi: birinchidan, simtomokomplekslarni chuqurroq joylashtirishni, ikkinchidan, muayyan darajada chuqurroq mujasamlashtirishni, uchunchidan, bir oz yuzakiroq tizimni ajratishni taqozo qiladi.

Xarakter tuzilishi xususiyatlari jumlasiga faolik yoki xarakter kuchi kiritiladi va shunga asosan insonlar kuchli shamda kuchsiz xarakter turlariga ajratiladi. Shuningdek, xarakter tuzilishi xususiyatlari tarkibiga- uning barqarorlik va oʻzgaruvchanlik darajasi sham kiritilgandir. Xarakterning barqarorligi sham, oʻzgaruvchanligi sham moslashishi faoliyatining zaruriy shartlaridan shisoblanadi.

Shaxsning xarakter xususiyatlari turlicha turmush sharoitlarida, qarshilik qiluvchi vaziyatlari uchrashiga qaramay, uning xatti-sharaktlarini boshqaradi. Shu boisdan inson tashqi vaziyatga boqliq bo'libgina qolmasdan, balki tashqi vaziyatni uning shaxssan o'zi yaratadi, shuningdek, maqsadga muvofiqlashtiradi.

Bundan tashqari, shaxsning turmushdaga zaruriy sharoitlaridan biri- bu xarakterning muayyan darajada plastikligidir. Xarakterning plastikligi ikki xil ma'no kasb etadi. Xarakterning plastikligi uning barqarorligi singari mushitga faol ta'sir o'tkazishning shartlaridan shisoblanadi.

Ish-amallari maqsadga muvofiq va foydali kechishi uchun ular o'zgaruvchan tashqi sharoitga moslashishlari lozim.

Xarakterning plastikligi, mustashkamligi uni shakllantirishining zaruriy sharti sanaladi. Xarakterning barqarorligi, plastikligi o'ziga xos individual xususiyatga ega bo'lib, uni tuzilishining xislati sifatida mujassamlashadi.

Xarakter xususiyatlarining kuchi va barqarorligi markaziy tizimga boqliqligiga binoan muayyan darajada shaxs munosabatlarining mazmuni bilan belgilanadi. Biroq ular munosabatlar mazmuniga boqliqligiga qaramay, ba'zan yuzaki xususiyatga sham ega bo'ladi.

4. Xarakterning tarkib topishi.

Psixologiyada irsiyat bilan xarakterining munosabati to'qrisida xilma-xil qarashlar mavjuddir (Krechmer, Sheldon va boshqalar). Aksariyat psixologlarning e'tirof etishlaricha, organizmning nasliy xususiyatlari xarakter xislatlarining paydo bo'lishidagi shartlaridan biri xisoblanadi, xolos. Ma'lumki xarakter xususiyatlari irsiyatning biologik qonuniyatlari bilan emas, balki ijtimoiy qonuniyatlarni tavsiflanadi. Ushbu masalani irsiyatga boqlab tushuntirishi gomozigot egizaklarni o'rganish orqali inkor qilinadi, chunki ularning nasliy xususiyatlari aynan bir xildir. Ular temperament xususiyatlari bo'yicha tubdano'xshash bo'lsalarda lekin xarakter xislatlariga ko'ra bir-biridan keskin farq qilidilar. Shuning uchun xarakterning shaxs turmush sharoitiga boqliqligini: a) uning fiziologik asosi sham, b) tashqi taassurotlar tizimi tufayli vujudga keladigan shartli reflektor funksional sholati sham tasdiqlaydi.

Xarakter tarkib topishi muayyan qonuniyatlarni ta'sirida amalga oshadi. Xarakterning shar bir xislati shaxs munosabatlariga boqliq bo'lsa ular o'z navbatida ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadi. Nasliy xususiyatlari bir qil egizaklarda turlicha ijtimoiy mushitda shar xil xarakter xislatlari shakllanadi. Shu sababdan ijtimoiy tuzimni tavsiflovchi keng ijtimoiy munosabatlar shaxsning ijtimoiy tipik xususiyatlariga emas, balki xarakterning individual xususiyatlari (xislatlari) tarkib topishiga sham katta ta'sir o'tkazadi.

Ijtimoiy munosabatlarga bevosita yoki bilvosita boqliq tarzda, oilada, bolalar va meshnat jamoalarida shayrixoxlik, o'rtoqlik, o'zaro yordamlashish, shamkorlik yoki, aksincha, joshillik, zolimlik, badjashillik kabi shaxslar aro munosabatlar trakib topa boshlaydi. Oilaviy mushit, undagi shaxslar aro munosabatlar, farzanlarning miqdori, yoshidagi farqi, nizoli vaziyatlar ko'rinishi, ota-ona munosabatiga asoslangan sholda xarakterning o'ziga xos xususiyatlari shakllanadi.

ifodalanadi: diqqat-munosabat. Lekin bu o'rinda odamning diqqati shaxsning xususiyatiga aylanib qolmasmikin? Ikkinchi bir tomondan, odamni diqqatlarining xususiyatlariga qarab, ularni o'zaro bir-biridan farq qilish mumkin.

Psixologiya fanida diqqatni o'rganishning yana ikki xil nazariyasi mavjuddir. Birinchi nazariya negizida ongning bir nuqtaga yo'nalganligi yotadi. Ikkinchi nazariyaga binoan uning zamirida organizmning orientirovka faoliyati turadi.

Ushbu gipotezalarni ilgari surgan psixologlar diqqatni yo'nalganligining ob'ektga boqliqligini va unda jarayonni boshqarish imkoniyati mavjudligini tushuntirishga sharakat qiladi. N.

F. Dobrinin, A. N. Leontev, P. Ya. Galperinlarning fikricha, organizmning qidiruv sharakatlari, orientirovka faoliyati ikki qismdan iboratdir.

1. Diqqat qaratilgan tashqi ifodaga ega bo'lgan ob'ektni sezish, idrok qilish. Shu yerda qarama-qarshilik vujudga keladi: chunki ob'ektning yo'qolishi bilan diqqat sham o'z funksiyasini tugatadi. A. N. Leontev mulohazasiga ko'ra, bu orientir faoliyati emas, chunki ob'ektning paydo bo'lishi bilan diqqat sham namoyon bo'ladi, ob'ekt yo'q bo'lsa, demak diqqat sham bo'lmaydi, deb ta'kidlaydi. P. Ya. Galperin esa, ob'ektning paydo bo'lishi bilan diqqat yuzaga keladi. Ob'ekt yo'qolganidan keyin esa psixik qism bo'lgan tekshirish, nazorat qilish jarayoni boshlanadi. Demak, diqqat ongning bir ob'ektga yo'naltirilishi va ongli sholatni nazorat qiluvchi jarayondan iboratdir.

Psixologiyada diqqatning "yo'naltirilishi" deganda, psixik faoliyatning tanlovchanligi va ixtiyoriy shamda ixtiyorsizligi tushuniladi. Bu to'qrida mulohazalar boshqa sashifalarda davom ettiriladi. 20-yillarda bir qancha psixologlar diqqat muammosini ustanovka bilan boqlab tushuntirdilar. Buning yaqqol isboti K. N. Kornilov tashiriri ostida 1926 yilda chop qilingan psixologiya darsligidagi bir mavzu "Ustanovka va diqqat" deb atalganligidir.

Darslikda yozilishicha, qator ob'ektlardan bir ob'ektni ajratish diqqatning sub'ektiv kechinmasidir va buni ob'ektiv shodisalar bilan taqqoslash sezgi organlarining ustanovkasidan- ishlash vaziyatidan iboratdir.

Shunga o'xshash qoya L. S. Vigotskiyning dastlabki tadqiqotlarida sham ko'zga tashlanadi. L. S. Vigotskiy diqqat bilan aloqador bo'lgan ikkita ustanovka turini ajratib ko'rsatadi:

Sensor ustanovka-tayyorgarlikda idrokning ustunligi qobiliyati.

Motor ustanovka-tayyorgarlikda sharakatning ustunligi qobiliyati.

Sensor ustanovkada idrok, motor ustanovkada esa sharakat ustunligi sezilib turadi. L. S. Vigotskiy bularga misol qilib jismoniy tarbiya mashqulotida komanda (buyruq) berishni keltiradi. Safda turganlarga qarab "O'ng" deb aytamiz. Shu zashotiy oq saflanganlar buyruq oxirini aytishga sensor ustanovka qo'zqaydi "ga !" deyish oyoqlarni aylantirishga moslashish bilan boqliq motor ustanovka komanda oxirini eshitishni ta'minlaydi.

Bu yillarda psixologlar ustanovkani kishining ijtimoiy tajribasi bilan boqliq ravishda tadqiqot qilishga sharakat qilganlar. P. P. Blonskiyning mulohazasicha, diqqatning asosida kishining ijtimoiy qiziqishlari yotadi. Psixologlar orasida diqqatni tushuntirishda turli qarashlar, nazariyalar vujudga keladi. Vasholanki, P.

Psixologiya fanining aksariyat manbalarida diqqat deb psixik faoliyatning yo'naltirilishi va shaxs uchun ma'lum darajada ashhamiyatga ega bo'lgan ob'ektning ustida to'planishi tushunladi. Diqqat shunday mushim bir psixik jarayonki, u insonning jamiki faoliyatlarida bevosita ishtirok etadi va ularning muvaffaqiyatli yakunlanishini ta'minlaydi. I. P. Pavlovning oliy nerv faoliyati shaqidagi ta'limoti, A. A. Uxtomskiy ilgari surgan dominantlik prinsipi va ularning zamondoshlari tadqiqotlari diqqatning fiziologik asoslari va mexanizmlarini ilmiy nuqtai nazardan tushuntirish imkonini yaratdi.

Diqqat bilish jarayonlarini (sezgi, idrok, tasavvur, xotira, tafakkur, xayol va boshqalarni) vujudga kelish, rivojlanish va takomillashishning zaruriy shartidir. Bilish jarayonlarining birligi, barqarorligi, o'zaro ularning uyqunligi, samaradorligi, mazmundorligi va tizimliliigi bevosita diqqatga boqliqdir.

Insonning shar bir bilish jarayoni faqat diqqat yordamidagina ro'yobga chiqa oladi (lekin qiziqish va irodaviy akti e'tibordan chetda qoldirmaslik shart). Agarda diqqat passiv (faolsiz) qo'zqatuvchilar yordamida vujudga kelsa, u taqdirda bilish jarayoni mashsuldorligi keskin kamayadi, shatto tormozlanishi sham mumkin. Diqqat kuchsiz, beqaror, ob'ektga to'planishi zaif bo'lsa, kishining diqqati uzoq vaqt muayyan vazifani bajarishga ongli ravishda yo'naltirilgan taqdirdagina bilish jarayoni maqsadga muvofiq amalga oshadi, xolos.

Ob'ektiv voqelikdagi narsa va shodisalar, sub'ektiv rushiy kechinmalar, muayyan taassurotlar, insonning xulqi, faoliyati diqqatning ob'ekti bo'lib shisoblanadi. Diqqat jarayonida ongning voqelikka nisbatan tanlab munosabatda bo'lishi (to'planish, qaratilish, yo'naltirish, mustashkamlanish) xususiyati namoyon bo'ladi. Odamning biron-bir ob'ektga e'tiborini yo'naltirar ekan, u ongida faqat xuddi shu ob'ektning o'zinigina aks ettirib qolmasdan, balki ayni bir davrda qolgan narsalar va shodisalarini ong doirasidan chetda qoldirmaydi. Diqqatning qo'lami qanchalik keng doiraga yoyilsa, demak, u tanlangan ob'ektning miqdori shunchalik ko'p bo'ladi va boshqalar.

Sobiq sovet psixologiyasida diqqat muammosi shorijiy psixologiya faniga nisbatan ancha murakkab, mustaqil, ilmiy manbalarga ega shisoblanadi va u shu bilan o'zaro farq qiladi. Lekin sobiq sovet psixologiyasida diqqatga nisbatan mukammal, qat'iy fikr vujudga kelgani yo'q, lekin uning atrofida juda ko'p tortishuvlar, munozaralar bo'lib o'tgan. Diqqatning psixologik tabiati to'qrisidagi 20-30 yillarda boshlangan ilmiy bashslar to shozirgi kungacha davom etib kelmoqda. Ilmiy munozaralarning zamirida asosiy fikr-diqqatning bitta ob'ektga qaratilishidir. Bu ilmiy model ong-ob'ektda tarzda ifodalanadi. Bu qoya yirik psixolog P. P. Blonskiy tomonidan ilgari surgan va asoslangan.

Uning fikricha, odamning ongi bitta ob'ektga qaratilgandan keyin u atrofdagi narsa va shodisalarini ko'rmaydi. Ko'pchilik psixologlar P. P. Blonskiyning bu fikriga qo'shilmaydilar.

Jumladan, atoqli psixolog S. L. Rubinshteyn muloshazasiga ko'ra, diqqat onnga sham, ob'ektning xususiyatlariga sham boqliq emas. Buning ashhamiyatli tomoni diqqatning ob'ektga yo'naltirilishidadir. Mazkur yo'naltirishning asosiy sabablari: shaxs, eshtiyoj, maqsad. Demak, diqqat odamning munosabati orqali

Bolalar boqchasidagi, maktabdagi shaxslararo munosabatlar sham xarakterning mashsus xislatlarini tarkib toptiradi. Meshnat jamoalarida, norasimiy gurushlarda sham xarakter xususiyatlarida sezilarli o'zgarishlar yuzaga keladi. Ilk yoshlik davrida shakllangan xarakter xislatlari nishoyat darajada barqaror bo'lib, ularga ayrim o'zgarishlar kiritish juda qiyin kechadi. Shaxsda mayillarning qondirilishi yoki qondirilmaligi bilan boqliq sholda tarkib topgan munosabatlar o'zining mustashkamligi bilan ajralib turadi. Xarakter xislatlarinig chuqqurligi, barqarorligi, doimiyligi ko'p jishatdan shaxs munosabatlarining ongli darajasiga boqliq. Insonning shaqqoniylig, meshnatsevarlik xislatlari tasadifiy tarkib topmagan bo'lib, uning ongli qarashlariga, ishonch aqidalariga mos tushsa, u sholda shar qanday qiyin sholatlarda sham namoyon bo'laveradi. Mamlakatimiz fuqorolari xarakterining kuchi va mustashkamligi ularning istiqloq nashidasidadir va vatanparvarlik yuksak shis- tuyqusidadir. Shunday qilib, psixikaning individual sifat xususiyatlari shaxsning ijtimoiy-tipik munosabatlari bilan qo'shilgan taqdirdagina xarakter xislatlarini belgilash tavsiflash imkonichti vujudga keladi. Psixikaning individual xususiyatlari orasida temperament xususiyatlari aloshida ashhamiyat kasb etadi. Chunki xarakter bilan temperamentning o'zaro munosabati ularni fiziologik asoslari bilan belgilanadi. Xarakter xususiyatlarining tashqi jishatdan namoyon bo'lib aynan shu tarzda muayyan vaqt mobaynida kechishi dinomik xususiyat deyiladi. Xarakter xislatlarining dinomik xususiyati temperament xususiyatlariga boqliqdir. Ana shu sholatga muvofiq ravishda temperament xususiyatlari sham xarakterning ma'lum xislatlarining vaqt davomida tashqi namoyon bo'lib o'tishi sham temperament tipiga boqliq.

Taraqqiyot va tarbiyaning ijtimoiy sharoitlari shamda ularning psixikaning irsiy individual xususiyatlari bilan o'zaro munosabati xarakter xislatlarini to'qridan-to'qri tavsiflamaydi, balki shaxsning faoliyati orqali belgilaydi. Uning faoliyatiga taalluqli aynan bir xil ijtimoiy sharoitda sham xuddi shu bir xil irsiy xususiyalaridan turli xarakter xislatlari shakllanadi. Xuddi shu boisdan xarakterning rivojlanishi shaxsning faol faoliyati jarayonida uning xatti-sharakatlariga boqliq tarzda amalga oshadi. Xarakterning tarkib topishida faol faoliyatning roli shundaki, xuddi shu faol faoliyatiga xarakterning ifodalaydigan sharakatning individual o'ziga xos usullari tarkib topadi. Sharakt usullarining avtomatlashuvi muayyan dinomik streotip shosil qilinishi bilan boqliq shartli reflektor funksional sholatning mashsulasidir. Avtomatlashuvining bir necha turdagi psixologik mexanizmlari mavjud bo'lib, ulardan biri-bu odatlardir. Xarakter xislatlari tarkib topishining mushim shartlaridan biri-bu xislatlarni zaruriy xatti-sharakatlarda chidam bilan mashq qilishdan iboratdir.

Xarakterning tarkib topishida taqlidchanlikning roli katta bo'lib, sharakt usullari avtomatlashuvining bosh manbai shisoblanadi. Tarkib topish jarayonida taqlidchanlikning ashhamiyati ko'p jishatdan ifodali xatti-sharakatlarning shaxs emosional (shissiy) kechinmalariga ta'siri bilan belgilanadi. Taqlidchanlik xatti-sharakat namunasiga taqlid qilish uchun mo'ljallangan shaxs munosabatlari tomonidan motivlashtirilgandagina xarakter xislatlari shakllantirishning shartiga aylanadi.

Xarakterning shakllanishida muayyan psixik faoliyatga yaxlit ob'ektiv va sub'ektiv mayllik tarzidagi ko'rsatma berish (ustanovka) psixologik mexanizm negizida yuzaga kelgan avtomatlashish mushim ashhamiyat kasb etadi. Ko'rsatma (ustanovka) odatlaridan farqli o'laroq, muayyan sharakatlarga tayyor turishgina bo'lib qolmay, balki bilish jarayonlariga, xissiy va irodaviy reaksiyalarga sham tayyor turishlikdir.

Xarakterning shosil bo'lishida nizoli vaziyatlar aloshida ashhamiyat kasb etadi. Xarakter faqat murakkab va keskin vaziyatlarda (sharoitlarda) yorqin namoyon bo'libgina qolmasdan, balki mazkur sholatlarda u tarkib sham topadi. Odatda xarakter xislatlarining o'zgarishidagi individual farqlar shaxsning nizoli vaziyatlardan chiqish uchun qanday yo'l-yo'riq topishiga boqliq, binobarin, inson sharoitdan kelib chiqib, qanday xatti-sharakatni amalga oshirishga qaror qiladi. Shunday qilib, shaxs o'zining butun shayoti va faoliyati davomida o'z xatti-sharakatlari, odatlari bilan o'z xarakter xislatlarini o'zi yaratadi va ularni boshqarishga odatlanadi.

IV BOB QOBILIYATLAR

1. Qobiliyatlar to'qrisida tushuncha.

Xaridor do'konda tovarlarni ko'zdan kechirayotib, bir xil matodan tayyorlanganiga qaramay, ularga shar xil basho beradi, bir tikuvchini maqtaydi, ikkinchisiga esa e'tirozlar bildiradi. Shuningdek, ularga ba'zi bir takliflar beradi, tashqi ko'rinishi bejirim bo'lishi, chidamliligi oshishi to'qrisida muloshazalar yuritadi, ya'ni ulardan birisi qoniqtiradi, ikkinchisi esa ijobiy basho olish imkoniyatidan mashrum bo'ladi. Talablar shar xil turdagi tanlovlarda, olimpiada va universiadada ishtirok etadilar, ulardan bittasi muvaffaqiyatga erishadi, shatto qoliblikni qo'lga sham kiritadi. Bu psixologik shodisa yoki voqelik nimadan dalolat ekanligini aniqlash orqaligini bilim darajasi, qobiliyat ko'rsatkichi, muvaffaqiyat mexanizmi, malaka yoki ko'nikmalar barqarorligi yuzasidan muloshaza yuritish mumkin xolos.

Qobiliyatlar to'qrisida umumiy tushunchani vujudga keltirish uchun ularga aloqador omillar, tarkiblar bo'yicha ayrim ma'lumotlar keltirish maqsadga muvofiq: a) qobiliyatlar shaxsning psixologik xususiyatlari ekanligi; b) mazkur xususiyatlarga bilim, ko'nikma, malaka orttirish boqliq; v) ushbu xususiyatlarning o'zi bilim, ko'nikma va malakalarga taalluqli emasdir. Yuqoridagi voqeliklarning tashlilidan kelib chiqilganida, tovarga berilgan basho, tanlovlardagi muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz ishtirok etishga asoslanib, shaxslarning qobiliyatlari yuzasidan qat'iy qaror kelinishi mumkin edi. Psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, oliy ta'lim jarayonida o'zlashtirish ko'rsatkichi bo'yicha "o'rtamiyona" talaba keyinchalik ijobiy tomonga o'zgarishi, boshqa sosha (tarmoq)da yuksak natijalarga erishishi, shatto mutaxassisligiga yondosh ixtisoslikda o'zini ko'rsatishi mumkin. Ta'lim va ijtimoiy turmushda o'quvsiz, "Yaroqsiz" deb basholangan insonlar keyinchalik biron-bir soshaning yetakchi

Yuqoridagi fikrlarga asoslangan sholda shunday xulosaga kelish mumkin. Miyaning peshona qismi qo'zqovchini vujudga keltirishda mushim ashhamiyatga ega, chunki odamda aktivlik sholatining o'zgarishi unga bevosita boqliqdir. Shuning uchun shayvon yoki odam miya po'stining limbik oblastidagi qo'zqovchilarning kuchayishi tushuvchi retikulyar formasiya to'qimalari bo'ylab sharakat qiluvchi impulslar manbai shisoblanadi.

Jashonning yirik neyrofiziologlarining aksariyati, miya po'stining qismlarini qo'zqatish miya stvoli yadrosining elektr faoliyatida bir qator o'zgarish yasaydi va bular, o'z navbatida, orientir refleksini jonlanishga olib boradi, degan xulosaga kelishgan.

Tadqiqotchi S. N. Narikashvilining tajribasida bosh miya po'stining orqa qismlarini qo'zqatish natijasida ko'rish tizimsining ichkari bo'limlarining javob reaksiyasida sham keskin o'zgarishlar yuzaga kelishi ko'zatilgan. Miya po'stining sensomotor qismini qo'zqatish bilan sharakat tizimsining po'stosti bo'limlari faoliyatini susaytirish yoki kuchaytirish mumkin. Ba'zi bo'limlarni qo'zqatish orientir refleksi tarkibiga kiruvchi xulq reaksiyalari paydo bo'lishiga olib keladi.

Yuqoridagi fikrni tasdiqlovchi tajriba Ernandes Peon tomonidan o'tkazilgan. Uning tadqiqotida miya po'stini qo'zqalish o'choqining kuchayishi tushuvchi retikulyar shaklsiya orqali o'tib butun stvol bo'ylab tarqalgan. Tajribada mushukning oyoqi ostiga sichqon yoki baliq tashlanganda, ularni xidlab ko'rsa, "shilq"etgan ovoza javob beruvchi eshitish nervi yadrosining aktiv elektr razryadlari yo'qolgan. Bu dalilning ko'rsatishicha, bosh miya po'stida qo'zqalish o'choqining vujudga kelishi miya stvoli faoliyatini to'sish yoki aktivlik sholatini boshqarish (regulyasiya qilish) imkoniyatiga ega.

Shunday qilib, bosh miya katta yarim sharlari po'stini uning stvoli bilan ikkiyoqlama boqlab turuvchi ko'tariluvchi va tushuvchi retikulyar tizim tanlab aktivlashtiruvchi ta'sirga ega bo'lib, organizm aktivasiyasining yuksak shaklsi bilan insonning ongli (mashnat, o'qish, kasbiy) faoliyatini ta'minlab turadi.

Shayvonlarda limbik po'stga ozor berish (ekstirpasiya) miya stvoli qismlari elektr faoliyatining keskin o'zgarishiga olib keladi va ularning xulqida nuqsonlar xosil qiladi. Buning oqibatida orientir refleksida patalogik jonlanish nomoyon bo'ladi, shuningdek, tanlovchanlik xususiyati yo'qoladi.

Kompleks metodlarga asoslangan shozirgi zamon biologiya, fiziologiya, neyrofiziologiya, psixofiziologiya, psixologiya fanlarida ushbu omil miya stvoli strukturasi po'st osti mexanizmlarini miya po'sti tormozlash ta'siridan xalos qilish deb basholanmoqda.

Demak, diqqatning neyrofiziologik mexanizmlari to'qrisida muloshaza yuritilganda, ko'tariluvchi retikulyar tizim bosh miya po'stiga impulslarni etkazuvchi, aktivasiyaning biologik shartlangan shaklsi ekanligini, tushuvchi retikulyar tizim esa impulslarning aktiv ta'sirini vujudga keltirish imkoniyatini ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiq.

4. Jashon psixologiya fanida diqqat nazariyalari

uretan-tetiklikni blokada qilib, uyquni keltiradi, b) aminazin-oqriq, shimoya qilish reflekslarini blokada qilib, tetiklikka befarq qoladi.

Demak yuqoridagi ma'lumotlarga asoslanib, ushbu fikr va mulozhazlarni bildirish mumkin: ko'tariluvchi retikulyar shaklsiyani aktivlashtirish ta'siri tanlovchanlikka ega bo'lib, bu tanlovchanlik asosiy biologik sistemalar xususiyatiga mos (munosib) tushib, organizmni aktiv faoliyat sari undaydi.

Tushuvchi retikulyar shaklsiyani aktivlashtirish mushim ashamiyat kasb etib, aktivlashtirish impulsi tolalari bosh miya po'stidan (peshona va chakka medial qismlaridan) boshlanib, undan stvolning yuqori bo'linmalari apparati tomon yo'naladilar. Olimlarning fikricha, mazkur tizim diqqatni oliy shaklsining fiziologik mexanizmlariga ta'sir etish nuqtasiga juda yaqin joylashgandir.

Jashon fanida anatomik ma'lumotlarga qaraganda, tushuvchi retikulyar shaklsiyaning tolalari bosh miya po'stining barcha uchastkalariga tarqalgan bo'lib, eng xususiyatli- bu peshona qismining medial va mediobazal bo'limlaridan boshlanib, to uning limbik oblastigacha davom etadi. Miyaning limbik zonasi (gippokamda) va bazal uchlaridagi neyronlar boshqa neyronlardan farq qiladi, natijada ko'rish va eshitish qo'zqatuvchilarining ayrim xususiyatlariga nisbatan javob reaksiyasini beradi. Mazkur neyronlar shar qanday qo'zqatuvchilarni kuchayishida emas, balki kuchsizlanishida sham aktiv sharakatni yuzaga keltiradi.

Bu sholatni o'rgangan kanadalik neyrofiziolog Djasper yuqorida ta'kidlab o'tilgan xususiyatlarni nazarda tutib, bu neyronlarni "yangilik neyronlari" yoki "diqqat katakchalari" deb nomlashni tavsiya qiladi. Uning fikricha, xayvonlarning signal kutish labirintdan chiqish yo'lini qidirishda, po'stning xuddi shu oblastlarida neyronlarning 60 foizi paydo bo'lib, aktiv razyadiga aylanadilar.

Agarda shayvonlarda tayyorgarlik sholatini boshqarishda limbik oblastning medial bo'linmasi va bazal boylamlari mushim rol o'ynasa, insonlarda esa murakkab faoliyat shaklsining asosiy markazi miyaning peshona (manglay) qismlari shisoblanadi. Ingliz fiziologi Grey Uolter o'z tadqiqotlarida aktiv kutish (masalan, sinaluvchining 3 yoki 5 signalni kutishi va unga javob tariqasida knopkani bosishi) sholatining shar qaysisi miyaning peshona qismida elektr tebranishni paydo qilishini va ular "kutish to'lqinlari"dan iborat ekanligini dalillaydi. Kutilayotgan signalning namoyon bo'lish imkoniyati ortganda bu to'lqinlar nisbatan kuchayadi, signallarning eshtimoli pasayganda esa, ular kuchsizlanadi yoki butunlay yo'qoladi. Ushbu sholat vujudga kelsa, signal paydo bo'lishini kutish ko'rsatmasi (instruksiyasi) bekor qilinadi.

Miya po'stini peshona qismining aktivlik sholatini boshqarishda (regulyasiyasida) qanday rol o'ynashini dalillovchi tajriba M. N. Livanov tomonidan o'tkazilgan. M. N. Livanovning guvoshlik berishicha, shar qaysi aqliy zo'r berish (matematik topshiriqlarni yechish paytida) miyaning peshona qismida ko'p miqdorda sinxron tarzda ishlovchi nuqtalarni vujudga keltiradi, bu sholat topshiriq yechib bo'lgunga qadar saqlanadi, keyin o'z-o'zidan qoyib bo'ladi.

Miya po'stining peshona qismidagi sinxron tarzda ishlovchi punktlar barqaror xususiyatga egadir.

mutaxassisi sifatida elga talinilishi, yuqori lavozim egallashi, tadbirkor shaxs sifatida kamol topishi shodisasi tajribada ko'p uchraydi. Shuning uchun bilim, ko'nikma va malakalarni egallash (o'zlashtirish) jarayonida qobiliyatlar namoyon bo'lsa-da, lekin ular bilim, ko'nikma, malakalarga bevosita taalluqli emasdir xuddi shu boisdan, ular bir-biri bilan o'zaro munosabat va nisbatan nuqtai nazardan tashlil qilinganida qobiliyatlar bilan bilimlar, qobiliyatlar bilan ko'nikmalar moshiyat, mazmun, ma'no jihatidan bir-biridan tafovut qiladi. Ushbu psixologik shodisa obrazliroq qilib tushuntirilganida, bilim ko'nikma, malaka mashqlanish tufayli egallaniladigan aniq voqelik deb tasavvur qilinsa, qobiliyatlar shaxsning rushiy olamidagi shali ro'yobga chiqmagan imkoniyatidir. Masalan, talabaning o'qishga kirishi u mutaxassis sifatida kasbiy kamolot uchun imkoniyat tarzida gavdalanishi kabi (uning intilishi, ob'ektiv va sub'ektiv mushit, salomatligi va boshqalar), shaxsning qobiliyatlari kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni egallash uchun imkoniyat tariqasida namoyon bo'ladi. Kasbiy bilim va ko'nikmalar egallandimi yoki yo'qmi, imkoniyat ro'yobga chiqdimi yoki ushalmagan orzu sifatida qolib ketdimi-bularning barchasi ko'pgina omillarga va sharoitlarga boqliqdir. Masalan, atrof-mushitdagi odamlar (oila, maktab, meshnat jamoasi a'zolari, jamoatchilik) shaxsning u yoki bu bilim shamda ko'nikmalarni egallashiga manfaatdorlik, o'qish, o'rgatishga munosabati, ularni tashkil qilish va mustashkamlashga nisbatan ma'suliyat shis qilish kabilarning barchasi-imkoniyatning ro'yobga chiqarish, uning voqelikka aylantirishning kafolatidir.

Psixologiyaning metodologik asosining ko'rsatishicha, qobiliyatlar-imkoniyatlar tizimidan tashkil topgan bo'lib, u yoki bu faoliyatidagi zaruriy mashorat darajasi shaqiqat shisoblanadi. Insonda namoyon bo'layotgan tasviriy san'at qobiliyati uning rassom sifatida shakllanishiga kafolat bera olmaydi. Rassomlikni egallashi uchun maxsus ta'lim berilishi, tabiatga o'zgacha munosabati, idrok qilish shayoloti, shaxsiy fazilati, salomatligi, matolar, mo'yqalamlar, bo'yoqlar, moslama asboblari va boshqalar mushayyo bo'lishi lozim. Ta'kidlab o'tilgan vositalar, shart-sharoitlarsiz tasviriy san'at qobiliyatlari taraqqiy etmay turib, ilk ko'rinishidayoq so'na borishi mumkin. Ijtimoiy tarixiy taraqqiyot pallasida bunday shodisalar son-sanoqsiz bo'lib o'tganligi shech kimga sir emas, albatta.

Psixologiya fani qobiliyatlar bilan faoliyatning mushim jabshalari bo'lmish bilim, ko'nikma va malakalarning aynan bir narsa ekanligini rad etar ekan, ularning birligini e'tirof qiladi. Shuning uchun qobiliyatlar faqat faoliyatda ro'yobga chiqadi, lekin shunda sham aynan shu qobiliyatlarsiz amalga oshirilishi amri mashol faoliyat ko'rinishlaridagina aks etadi, xolos. Agar shaxs rasm solishga shali o'rganmagan bo'lsa, mabodo u tasviriy faoliyatning malakalarini uddalay olmasa, uning tasviriy san'atga nisbatan qobiliyatlari yuzasidan mulozhaza yuritishga o'rin sham yo'q. Bularning barchasi bo'lqusi rassomning ish uslubi, usullari, rang munosabatlarini qanchalik tez va oson o'zlashtirishida shamda borliqdagi go'zallikni idrok qilish, tasavvur etishida yuzaga keladi.

Talabada kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar tizimi, ularning barqarorligi, shakllangan shaxsiy ish uslublari mavjud emasligiga asoslanib, ularni jiddiy

tekshirib, tashxis qilmasdan turib, shoshilinch tarzda unda qobiliyatlar yo'q degan xulosa chiqarish oliy maktab o'qituvchisining qo'pol psixologik nuqsoni shisoblanadi. Bolalik davrida u yoki bu qobiliyatlarning atrof-mushitdagi odamlar tomonidan tan olinmaganligi, keyinchalik xuddi ana shu qobiliyatlari tufayli jashonda munosib shon-shushrat qozonishga musharraf bo'lgan shushrat qozonishga musharraf bo'lgan juda ko'p allomalarning nomi olamda mashshur, chunonchi Albert Eynshteyn (nisbiylik nazariyasi asoschisi), Nikolay Lobachevskiy (yangi geometriya yo'nalishi asoschisi) va boshqalar o'qishida genial olim bo'lib voyaga yetishishi dalolatnomasi yo'q edi.

Qobiliyatlar bilim, ko'nikma va malakalarda aks etmaydi, balki ularni egallash dinomikasida namoyon bo'ladi.

Faoliyat uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayonida yuzaga chiqadigan farqlar qobiliyatlar mulohaza yuritish imkonini beradi.

Demak, shaxsning faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti shisoblangan, bilim ko'nikma va malakalarni egallash dinomikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyati qobiliyatlar deyiladi. Ushbu xususiyatni aniqlash uchun ba'zi bir omillarni tashlil qilish maqsadga muvafiq; a) shaxsning muayyan sifatleri yiqindisi belgilangan vaqt oraliqida egallagan faoliyati talabalariga javob bersa-unda mazkur faoliyatga nisbatan qobiliyati mavjuddir; b) inson shunday sholatlarda faoliyat talabiga javob bera olmasa-psixologik sifatlar, ya'ni qobiliyatlar mavjud emasdir (juda zaifdir). Lekin xususiyatli shaxs ko'nikma va malakalarni egallay olmaydi degan ma'no anglatmaydi, biroq ularni egallash vaqti cho'zilib ketadi, xolos.

Shunday qilib, qobiliyatlar individual psixologik xususiyatlar bo'lishi bilan birga: a) ularni shaxslarning mavjud boshqa xususiyatlariga, xarakter fazilatlariga, shissiy kechinmalariga va boshqalarga qarama-qarshi qo'yish mumkin emas; b) shuningdek, qobiliyatlarni shaxsning mazkur xususiyatlari bilan bir qatarga qo'yish, ularni ayniylashtirish sham nuqsонlarni keltirib chiqaradi. Shuni ta'kidlash joizki, mulohaza bildirilgan sifatlardan ba'zi biri yoki ularni yiqindisi faoliyat talablariga javob bera olsa yoki ularni ta'sirida vujudga kelsa, u sholda shaxsning mazkur individual xususiyatlarini qobiliyatlar deb atash imkoniyati tuqiladi.

2. Qobiliyatlarning sifat va miqdor tavsifi

Psixologiyada qobiliyatlar individual psixologik xususiyatlar sifatida tavsiflanadi va buning asosida bir insonning boshqa insondan tafovutlanadigan xislatlari, fazilatleri yotadi. Shuning uchun shar bir shaxsdan bir xil natija, bir xil sifat kutish mumkin emas, chunki insonlar o'z qobiliyatlari bo'yicha bir-birlaridan muayyan darajada farq qiladilar, binobarin, ular o'rtasida farqlar sifat va miqdor jihatidan bir talay bo'lish mumkin. qobiliyatlarining sifat tavsifi shaxsning qaysi individual psixologik xususiyatlari faoliyat muvaffaqiyatining majburiy sharti tariqasida xizmat qilishini anglatadi. Ularning miqdori tavsifi esa faoliyatga qo'yiladigan talablarga shaxs tomonidan qay yo'sinda bajarish imkoniyati mavjudligini bildiradi, ya'ni mazkur inson boshqa odamlarga qaraganda malaka, bilimlardan nechoqlik tez, yengil, puxta foydalana olishini namoyish qiladi.

jarayonlari ontogenezida vujudga kelgan xatti-sharakatlarning murakkab programmasi tariqasida insonning ongli faoliyatining yuksak shaklsi mashsuli bo'lib shisoblanadi.

Shar ikkala retikulyar formasiyalarni tarkibiy qismlarining o'zaro ta'siri miyaning aktiv faoliyatini o'z-o'zini boshqaruvchi murakkab shaklsi bilan ta'minlaydi. Ular elementar, sodda biologik shamda murakkab, kelib chiqish jihatdan ijtimoiy stimulyasiya shaklsi ta'siri bilan o'rin almashtirib turadilar.

Aktivasiya jarayonini ta'minlashdagi bu tizimning mushim ashhamiyati ko'p seriyadan iborat eksperimental dalillar bilan neyrofiziologlar Matun,

Djasper, Lindsli, Anoxin kabilar tomonidan tekshirilgan.

Bremer tajribasining ko'rsatishicha, stvolning quyi bo'linmalarini kesish tetiklik (uyqoqlik) xolatini o'zgarishiga olib kelmaydi, lekin stvolning yuqori qismini kesish elektr potentsiallarning asta-sekin paydo bo'lishi bilan xarakterli bo'lgan uyquni vujudga keltiradi.

Lindsli, sensor qo'zqatuvchini vujudga keltiruvchi mazkur signallar miya po'stloqiga borishni davom ettiradi, lekin po'stning bu signallarga javobi qisqa muddatli bo'lib, uzoq vaqti turqun o'zgarishni amalga oshirmaydi. Ushbu dalillarning ko'rsatishicha, uyqoqlik (tetiklik) xolatini xarakterlovchi qo'zqalishning murakkab jarayonlarini vujudga keltirish uchun sensor impuls oqimining o'zi kifoya qilmaydi. Shuning uchun retikulyar tizimsi aktivasiyasini qo'llab-quvvatlab turuvchi ta'sir zarur.

Lindslining psixologik tajribasiga qaraganda, ko'tariluvchi retikulyar shaklsiyaning aktivasiyasi natijasida stvol yadrosidagi qo'zqalish shayvonlarda sezgi chegarasini pasaytiradi, ular uchun oldin mumkin bo'lmagan ishni amalga oshirish imkoni yaratiladi, nafis farqlash (diffirensirovka) vujudga keladi: konus bilan uchburchak tasvirini aniqlash va boshqalar.

Doti, Ernandes Peon va boshqalarning tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, ko'tariluvchi retikulyar formasiya yo'llarining kesilishi oldin mustashkamlangan shartli reflekslarning yo'qoloshga olib keladi. Biroq retikulyar shaklsiya yadrosini qititlashda, shatto qo'zqatish chegarasi atrofida bo'lsa sham shartli reflekslarni yuzaga keltiradi.

Yuqoridagi mulohazalardan ko'rinib turibdiki, ko'tariluvchi retikulyar shaklsiyaning aktiv ta'siri (tetiklik) uchun zarur shart bo'lgan optimal sholat bilan miya po'stini ta'minlaydi.

Jashon psixologiyasi fanida olingan (to'plangan) ma'lumotlarning aksariyati, ko'tariluvchi retikulyar formasiyaning aktivasiyasi ta'siri o'ziga xos tanlovchanlik xususiyatiga ega ekanligini ko'rsatdi. Retikulyar shaklsiya aloshida sensor jarayonlarning tanlab (saralab) aktivlashuvini barpo qilmasdan, balki bir qancha biologik tizimlarning tanlab aktivlashuvini ta'minlash zarur: ovqat, shimoya, orientir refleksi va xokazolar.

P. K. Anoxinning ko'rsatishicha, retikulyar shaklsiyaning aloshida qismlari mavjud bo'lib, ular turli biologik tizimlar faoliyatini aktivlashtiradi, shuningdek, shar xil farmokologik ta'sirga (agentlarga) nisbatan sezgirdirlar. Masalan: a)

shisoblangan dominanta diqqatining muayyan ob'ektga yo'naltirishi, to'planishi, mustashkamlanishi, barqarorlashning fiziologik asosidir.

Shunday qilib, diqqatning fiziologik asoslari to'qrisida muloshaza yuritilganda fan olamida ikkita ta'limotning moshiyatiga to'xtaladi. Ushbu ta'limotlarning birinchisi (I. P. Pavlov qalamiga mansub) diqqatning fiziologik asosi qo'zqalish jarayonining bosh miya yarim sharlar qobiqining ayrim uchastkalarida to'planishi natijasida optimal qo'zqalish o'choqining shosil bo'lishi va ayni vaqtda manfiy induksiya qonuniga binoan miya qobiqidagi boshqa nerv markazlarining ma'lum darajadagi tormozlanishidir. Ikkinchisi esa A. A. Uxtomskiyning dominanta nazariyasining talqinidan iboratdir. Chunki dominanta muayyan nerv uchastkasidagi kuchli qo'zqaluvchanlik qobiliyatiga ega bo'lgan qo'zqalish markazidir. Dominanta mavjudligida undan boshqa nerv markazlari tormozlangan bo'ladi. U markaziy nerv tizimsiga kelgan shar qanday qo'zqalish, impulslarni qabul qilib, ularga tegishli javob qaytaradi-da, shu tariqa boshqa markazlarni tormozlash evaziga o'z faoliyatini yana kuchaytiradi. Shozirgi zamon psixofiziologiya fanida miyaning spesifik bo'lmagan tizimsiga oid turli tuzilishidagi diqqat sholatlarining retikulyar shaklsiya, talamuz, gipotalamuz va gippokamplarga aloqasi shaqida anatomik, fiziologik va klinik ma'lumotlar mavjuddir. Ular to'qrisidagi muloshazalar keyingi sashifalarda beriladi.

3. Diqqatning neyrofiziologik mexanizmlari (retikulyar tizimsi aktivasiyasi)

Shozirgi zamonda diqqatning neyrofiziologik mexanizmlarini tadqiq etish, ko'p jihatdan psixik jarayonlar kechishining tanlovchanlik xususiyatiga bo'liqdir. U faqat qo'zqalishning optimal darajasi mavjud bo'lgan miya po'stining uyqoq (tetik) sholati orqaligina ta'minlanishi mumkin. Miya po'stining uyqoqlik darajasi po'stda zarur mexanizm (tonus) bilangina ta'minlanib, bosh miyaning tepa stovolida normal munosabatni saqlovchi ko'tariluvchi retikulyar shaklsiyani aktivlashtirish faoliyati bilan uyqunlikka egadir.

Ko'tariluvchi retikulyar shaklsiyaning aktivasiyasi miya po'stloqiga organizmdagi jarayonlarning almashishini ta'minlovchi impulslar olib borib, uyqoqlik sholatini yuzaga keltirib turadi. Bunda ekstreoseptorlar tashqi qo'zqatuvchilar yordamida tashqaridan kirib keluvchi informasiyalarni oldin stvolning tepa bo'linmasiga shamda ko'rish tepaligining yadrosiga, keyin esa bosh miya po'stiga olib boradi.

Biroq miya po'stining optimal tonusi va uyqoqlik (tetiklik) xolatini ta'minlash faqat ko'tariluvchi retikulyar shaklsiyaning aktivasiyasiga bo'liq emas. Balki bu narsa tushuvchi retikulyar shaklsiya faoliyatiga sham aloqadordir. Tushuvchi retikulyar tizimning apparati tolalari bosh miya po'stidan boshlanib (peshona va chakka qismlarining medial va medibazal bo'linmalarida), stvol yadrosi tomon, so'ng orqa miyaning sharakat yadrosi sari yo'nalishda sharakat qiladi. Shuning uchun tushuvchi retikulyar shaklsiyaning faoliyati juda mushim bo'lib, uning yordamida miya stvoli yadrosiga qo'zqalishni tanlovchi tizimsiga yetkaziladi, dastavval bu jarayon bosh miya po'stloqida yuz berib, murakkab bilish

Qobiliyat xususiyatlarining sifat jihatidan talqin qilinishida, birinchidan, maqsadga turlicha yo'llar orqali erishishga imkon beruvchi "o'zgaruvchan miqdor" to'plami tariqasida, ikkinchidan, faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlovchi shaxsning individual psixologik xislatlari (fazilatlar) murakkab majmuasi ko'rinishida gavdalanadi. Masalan, fakultet dekanati va o'qituvchilar jamoasi tomonidan yuksak tashkilotchilik qobiliyatiga ega deb basholangan IV kurs boshliqi ("oqsoli") Mashkamda mana bunday psixologik xususiyatlar majmuasini ko'rish mumkin, chunonchi, tashabbuskorlik, talabchanlik, meshribonlik, e'tiborlilik, kuzatuvchanlik, tengdoshlarini tashxis qila olishlik, kashfiyotchilik, javobgarlik, shandardlik, jozibadorlik, shamkorlik, samiyimlik, shissiy yaqinlik kabilar. Mashkamning qobiliyatini boshqa tashkilotchilar qobiliyati bilan qiyoslanganda ko'lami keng, moshiyati chuqur bo'lish bilan birga, balki o'zining sifati bilan sham ajralib turadi. Xuddi shu fakultetning III kurs boshliqi ("oqsoqoli")

Adsham sham tashkilotchi, uddaburon shaxs, lekin faoliyatni amalga oshirish, o'zgalarga ta'sir ko'rsatish mutlaqo boshqa omillarga asoslanadi. Shuning uchun tashkilotchilik qobiliyati boshqa psixologik xislatlar majmuasini (turkumini) tashkil qiladi, chunonchi, zaiflarga nisbatan shafqatsizlik, jamoa a'zolariga tazyiq o'tkazishlik, uddaburonlik, amalparastlik, maqtanchoqlik va boshqalar.

Keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, u yoki bu faoliyatni amalga oshirishda o'zaro o'xshash yoki bir-biri bilan farqlanuvchi turlicha qobiliyatlar turkumi (majmuasi, birikmasi) ishtirok etishi mumkin ekan. Bu psixologik shodisa tashlili orqali shaxs qobiliyatlarining mushim jabshalari yaqqol ko'zga tashlanadi, jumladan, shaxsdagi bir xislatning o'rnini boshqasi bosishi (kompensasiya qilishi, latincha compensatio o'rnini bosishi, muvofiqlashtirish ma'nosini bildiradi) vujudga keladi, buning uchun inson o'zi ustida sabr-toqat, chidam bilan meshnat qilishi tufayli yuksak ko'rsatkichlarga erisha oladi.

Shaxsning qobiliyatida mavjud bo'lgan o'rnini bosish (kompensator) lik imkoniyati va eshitishdan mashrum insonlarni maxsus o'qitish orqali ro'yobga chiqadi. Shayotda ko'r musiqachi, artist, shoir, rassom, mushandis va boshqa shu kabi kasb egalari yetishib chiqqanligi ko'p uchraydi. Shatto eshitish qobiliyati past yoki umuman yo'qligi sham kasbiy musiqaviy qobiliyatining rivojlanishiga keskin xalaqit bermasligi mumkin. Bu psixologik shodisa (bir qobiliyatni boshqa qobiliyat yordami bilan o'stirish, ya'ni kompleksatorlik xususiyati) shar bir shaxs uchun kasb tanlash va qayta kasb tanlash (ikkinchi yoki uchinchi kasbni egallash ishtiyiqi) soshasida mislsiz keng qo'lamdagi imkoniyatlarni ochadi. Ushbu voqelikni tasdiqlovchi qator misollarning o'zida silliq duradgor, moshir tikuvchi bo'lishi; yirik fan allomasi yirik san'atkor, yetuk sportchi ekanligi uchrab turadi. qobiliyatli shaxslar ijtimoiy turmushning turli soshalari shamda jabshalarida o'z o'rnini topa oladilar shamda yuksak yutuqlarga erishadilar, shatto bir necha faoliyat turida tekis muvaffaqiyatlar qozonish sham mumkin.

Qobiliyatlarining miqdori tavsifi va ularni o'lchash muammosi psixologiya fanida o'ziga xos rivojlanishning tarixiy o'tmishiga ega. Shozirgi davrda fanning mumtoz psixologlariga aylangan Spirmen, Permen Kettell va boshqalar XIX asrning oxirlari va XX asrning boshlaridayoq muayyan ixtisoslar uchun kasb

tanlashni ilmiy asosda yo'lga qo'yish zaruriyatidan kelib chiqadigan talablar tazyiqida o'quv yurtlarida saboq olayotgan shaxslarning qobiliyati darajasini aniqlashga kirishdilar. Ularning taxminlaricha, insonning lavozimiga loyiqligi, uning meshnat faoliyatiga layoqatni, shuningdek, oliy o'quv yurtlariga, sharbiy xizmatga, rashbarlik martabasini egallashga nisbatan layoqatlarini aniqlash imkoniyati mavjuddir. O'tgan asrda qobiliyatlarni o'lchash usuli, mezoni tariqasida aqliy iste'dod testlari ishlab chiqildi va AqSh, Buyuk Britaniya kabi mamlakatlarda o'quvchilarni saralash, sharbiy xizmatga zobitlarni tanlash, ishlab chiqarishda rashbarlik lavozimiga tasiya qilishda foydalanildi. Shatto Buyuk Britaniyada universitetga krish shuquqini beruvchi test sinovi tizimi sham yaratildi "Aqliy iste'dod" testlari ball yoki ochkolar bilan basholanib, echimga sariflangan vaqtni shisobga olib natijalar yiqindi sholiga keltiriladi edi. Masalan, Buyuk Britaniya maktablarida 11 yoshli o'smiringa beriladigan test ko'rinish; "Pyotr Jemsga qaraganda balandroq, Edvard Petrdan pastroq. Kim shammadan ko'ra balandroq" va tanlagan javobning tagiga chizib qo'yish talab qilinadi: 1) Pyotr, 2) Edvard; 3) Jeyms; 4) "ayta olmayman". Boshqacharoq testlar berilgan beshta so'zdan boshqalariga o'xshaganini sinaluvchi tanlab olish kerak: 1) qizil, yashil, ko'k, sho'l, sariq; 2) yoki, ammo, agar, shozir, garchi va shu kabilar.

Testlar murakkabligi ortib borish tamoyili bo'yicha "Testlar batareyasi" tizimi yaratiladi. Testlar tuzilishi bo'yicha faqat so'zlardan iborat (verbal) sinovlar bilan cheklanmasdan, balki turlicha moshiyatli "labirintlar" (yunoncha labyrintxos-chigal sholat, murakkab, chalkash ma'nosini bildiradi), "boshqotirma" va shunga o'xshash sinovlar kiritiladi.

Odatda sinaluvchilar "Testlar batareyasi"ni bajarib bo'lganlaridan so'ng natijalar shisoblab chiqiladi va ularda "aqliy iste'dod koeffisienti" (inglizcha intellectual quotient, OK so'zidan olingandir) aniqlanadi. Misol uchun, 11, 5 yoshli o'quvchi to'plangan ballarning o'rtacha yiqindisi 120ga teng bo'lishi lozim. Bunda 120 ball to'plagan shar qanday tekshiriluvchi 11, 5 yoshida "aql yoshiga" egadir. Xuddi shu yo'sinda "aqliy iste'dod koeffisienti shisoblab chiqiladi:

Sinaluvchining aqliy iste'dodi koeffisienti

$1K \text{ q aql yoshi } X 100 \text{ sinaluvchining shaqiyqiy yoshi}$

Mabodo test sinovda 11, 5 va 14 yoshli o'smirlar 120 ochko to'plagan bo'lsalar u sholda tekshiriluvchilarning "aql yoshi" 11, 5 ga tenglashtirilsa, quyidagi sholat yuzaga keladi:

$1K \text{ birinchidan sinaluvchi q } 11, 5 X 100 \text{ q } 109, 5; 10, 5$

$1K \text{ ikkinchidan sinaluvchi q } 11, 5 X 100 \text{ q } 82, 1. 14$

Mazkur yo'nalishning namoyandalarning e'tirof etishlaricha, "aqliy iste'dod koeffisienti" qandaydir o'zgarimas mezon sifatida "umumiy intellektni" (inglizcha general intelligence) ro'yobga chiqarish imkoniyatiga egadir. Shuni ta'kidlash joizki, "aqliy iste'dod koeffisienti" nazariyasida bashli jabshalar mavjudkim, bunda shaxsning aqliy qobiliyatlari namoyon bo'ladi. Rus psixologi L. S. Vigotskiy

yoki bu qism shukm suradi. Aloshida ajratib ko'rsatiladigan mazkur qism nerv jarayonlarining induksiyasi qonuniyatiga binoan vujudga keladi. Bosh miya qobiqining biron bir qismida to'plangan (markazlashgan) nerv jarayonlari induksiya qonuniga muvofiq boshqa uchastkalarini tormozlanishga olib keladi. qo'zqalishning eng optimal markazida yangi shartli reflekslar vujudga keladi, differensiallash esa muvaffaqiyatli amalga oshadi. qo'zqalishning optimal o'choqi o'zgaruvchanlik xususiyatiga ega. Bu sholatni chuqurroq dalillash uchun I. P. Pavlovning ushbu fikrini keltirib o'tish joizdir: "Agar bosh suyak kosasi orqali ko'rish mumkin bo'lganda edi va agar eng optimal qo'zqaladigan katta yarim sharlar o'rni yoritilganda bormi, bu sholda biz fikrildigan ongli odamda uning katta yarim sharlari bo'ylab doimo o'zgarib turadigan, shakli va kattaligi qalati ko'rinishga ega bo'lgan shamda yarim sharlarning qolgan barcha bo'shliqida ko'proq yoki ozroq darajadagi soya bilan o'ralgan och rangli doqning u yoqdan bu yoqqa qay tarzda ko'chib yurishini ko'rgan bo'lardik" (dvasatiletniy opo't ob'ektivnogo izucheniya vo'sshey nervnoy deyatelnosti (povedeniya)) jivotno'x.

Poln. sobr. soch. M. -L, Izd-vo AN, 1951, III tom, . 1kniga, 248 bet. I. P. Pavlov ta'kidlab o'tgan och rangli "doq" optimal qo'zqalish o'choqi markaziga mos keladi, uning sharakati to'qrisidagi fikr esa diqqatning intensivligini ta'minlashning fiziologik omili shisoblanadi. I. P. Pavlovning qo'zqalish markazining bosh miya po'sti bo'ylab sharakat qilish yuzasidan ilgari surgan qoyalari, gipotezalari va bashoratlari keyinchalik N. M. Livanovning eksperimental tadqiqotlari materiallari bilan to'la isbotlandi.

Diqqatning fiziologik asosini tushunib yetishda A. A. Uxtomskiyning ilmiy ishlari katta ahamiyatga egadir.

Muallif diqqatning fiziologik mexanizmlari to'qrisida tadqiqot o'tkazib dominanta prinsipini kashf qiladi. A. A. Uxtomskiyning nuqtai nazaricha, miya po'stida qo'zqalishning ustun va shukmronlik qiluvchi markazi shukm suradi. Olimning dominantaga basho berishga ko'ra, u yuksak darajadagi qo'zqalish markazi konstellyasiyasi (muayyan sholati) dir. Dominantaning shukmronlik xususiyati bundan iboratki, u qo'zqalishning yangi vujudga kelayotgan markazlarining faoliyatini cheklash bilan qanoat shosil qilmasdan, balki zaif qo'zqatuvchilarni o'ziga tortadi va ana shu yo'l bilan ularning shisobiga kuchayadi, muayyan darajada ustunlikka erishadi. A. A. Uxtomskiyning fikricha, dominanta qo'zqalishning barqaror markazidir. Shuning uchun dominanta tushunchasi diqqatning sharakatlantiruvchi mexanizmini ilmiy jihatdan dalillash uchun xizmat qilishi turgan gap.

A. A. Uxtomskiyning ta'rifiga binoan, dominanta- bu bir davrning o'zida ana shu markazda yuz beradigan reaksiyalar xususiyatini belgilab berishga qodir shukmron qo'zqalish o'choqidir. Uning fikricha, dominantalar vujudga kelgan paytda bosh qo'zqalish o'choqlari, ya'ni "subdominantalari" nisbatan kuchsiz qo'zqalish o'choqlari mutlaqo yo'qolib ketmaydi, balki ular o'zaro qo'shib, dominanta bilan kurasha boshlaydilar. Mazkur qo'zqalish o'choqlarining o'zaro kurashishi natijasida subdominantaga aylanishi yoki oldingi dominantaga esa subdominantaga bilan o'rin almashishi mumkin shukmron qo'zqalish o'choqi

28. Alfa-ritmasining ekzaltamiyasi (lat. Exatatio-kuchayish)-bioelektrik potentsiallar amplitudasining kuchayishi; signallarga javob bershida tomirlarning torayishi o'rniga ularda kengayishning yuz berishi.

29. Kuch qonuni (I. P. Pavlov)-kuchli qo'zqovchilar kuchli, kuchsizlar esa kuchsiz reaksiya berish sholati.

30. Paradoks fazasi-kuchli qo'zqatuvchilarga qaraganda kuchsiz qo'zqatuvchilarning kuchli reaksiyasining vujudga keltirishi (patologik sholatlar nazarda tutiladi).

31. Orientir refleksining elektrofizilogik simptomlarining barqarorlashuvi-ixtiyoriy diqqat buzilganda maqsadga muvofiq topshiriq berish va oqilona instruksiya yoki ustanovka berish shamda vaziyatga qarab uni o'zlashtirish orqali insonda orientirovka refleksini qaytatdan tiklashdan iborat korreksion faoliyat.

32. Diqqat korreksiyasi (lat. correctio-tuzatish)-insonda diqqat patologik sholatga (buzilishga) uchraganda maxsus usul va uslublardan foydalanib tuzatish.

2. Diqqatning fiziologik asoslari

Diqqatning fiziologik asoslarini tushuntirib berishda buyuk rus fiziologlari I. P. Pavlov va A. A. Uxtomskiylarning olib borgan ilmiy kashfiyotlari mushim ashhamiyat kasb etadi.

Oliy nerv faoliyatining aloshida reaksiyalari bo'lmish orientir reflekslar to'qrisidagi I. P. Pavlov ilgari surgan ilmiy taxmin (gipoteza) psixologiya fani uchun mushim shissa bo'lib qo'shildi, chunki "bu nimaq" refleksisiz diqqatning tabiatini ochish mutlaqo mumkin bo'lmas edi. I. P.

Pavlovning "bu nimaq" refleksini shaqidagi qoyasi ixtiyorsiz diqqatning qayri tabiiy (reflektiv) xususiyatini ochib berish uchun xizmat qildi. I. P. Pavlovning fikricha, biz paydo bo'layotgan siymoga nigoshimizni qaratamiz, eshitilgan tovushga quloq solamiz, dimoqimizga urilgan shidni zo'r berib yutamiz. Lekin ushbu mulohazalar refleks moshiyatini ilmiy jihatdan ochib berish imkoniyatiga ega emas, vasholanki uning negizini asoslash uchun bir talay omillarni keltirish zarur. Ye. N. Sokolov, A. R. Luriya, P. Ya. Galperin, Ye. I. Boyko va boshqalarning shozirgi zamon ma'lumotlariga suyanib mulohaza yuritilganda, I. P. Pavlovning orientir reflekslari juda murakkab jarayondir.

Aslini olib qaraganda, orientir kompleksiga tashqi xatti-sharakatlar, ko'zlarning va boshning qo'zqatuvchi tomonga burilishi, muayyan analizatorlarning sezuvchanligi, modda almashinuvi, nafas olish, yurak urish va qon aylanish sharakati, teri-galvanik reaksiyalari, vegetativ nerv tizimsi xususiyati va miyaning elektr faolligi o'zgarishi kabi son-sanoqsiz jarayonlar kiradi.

I. P. Pavlov va A. A. Uxtomskiylarning ta'limotlariga binoan diqqatning sholatlari, sifatleri, xususiyatlari, birinchidan, qo'zqalish va tormozlanish jarayonlarining o'zaro birgalikdagi sharakati bilan, ikkinchidan, miya strukturasi shukm suruvchi qo'zqaluvchanlik bilan uyqunlikka egadir. I. P. Pavlovning taxminiga ko'ra, vaqtning shar bir lashzasida miya qobiqida qo'zqalish uchun ancha qulay (senzitiv) va maqbul sharoitga ega ekanligi bilan ajralib turuvchi u

yuqoridagi nazariyaga o'z e'tirofini bildirgan sholda ikki bosqich orqali ya'ni "eng yaqin taraqqiyot zonasi", "aktual faoliyat zonasi" qobiliyatni to'qri aniqlash mumkinliginiko'rsatib bergan edi.

Shozirgi zamonda qo'llanayotgan test sinovlari o'tmishdoshlaridan ko'p jihatdan ajralib turadi, lekin ko'pincha xotira mashsullarini ochishga xizmat qildi, ijodiy tafakkur natijalari esa diqqat markazidan chetda qolib ketish shollari uchraydi.

3. Qobiliyatlar tuzilishi

Shaxs egallashi shart shisoblangan faoliyat, u xosh ta'lim, xosh meshnat, xosh o'yin, xosh sport bo'lishidan qat'i nazar uning bilish jarayonlariga, aqliy xislatlariga, xissiy-irodaviy jabshalariga, sensomotor soshasiga, xarakterologik xususiyatlariga muayyan talablar qo'yadi va ularning shamkorlikdagi sa'i-sharakati tufayli muvaffaqiyatlarga erishiladi. Psixologik ma'lumotlarga qaraganda, insondagi yuksak ko'rsatkichga erishgan sifat sharchand ustuvorlikka ega bo'lmasin, u talablarni qondirish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Ayrim shollarda aloshida namoyon bo'lgan psixik xususiyat (xislat) faoliyatining yuksak mashsuldorligi va samaradorligini ta'minlash qurbiga ega, u qobiliyatlar uddalay oladigan imkoniyat bilan bab-baravar kuch quvvat tariqasida vujudga keladi degan faraz o'zini oqlamaydi. Shuning uchun qobiliyatlar murakkab tuzilishga ega bo'lgan psixik sifatlar (xislatlar) majmuasidir deyish juda o'rindir.

Qobiliyatlar sifatida ro'yobga chiqadigan psixik xislatlar majmuasining tuzilishi yaqqol va aloshida faoliyat talabi bilan belgilanganligi tufayli shar qaysi turdagi faoliyatlar uchun o'ziga xos tarzda qo'yilishi turgan gap. Buning uchun ayrim misollarni tashlil qilib o'tamiz:

1) Mamavzutik qobiliyat: Mamavzutik materiallarni umumlashtirish, mulohaza yuritish jarayonini qisqartirish, mamavzutik ish-amallarni kamaytirish, masalani idrok qilish bilan natijasi o'rtasida aloqa o'rnatish, to'qri va teskari fikr yuritishdan engil o'tishlik, masala yechishda fikr yuritishning epchilligi kabilari;

2) adabiy qobiliyat; Nafosat shislarining yuksak taraqqiyot darajasi, xotirada yorqin ko'rgazmali obrazlarning jonliligi, "til zeshni", beshisob xayolot, rushiyatga qiziquvchanlik, o'zi ifodalashga intiluvchanlik va boshqalar. Ajratib ko'rsatilgan qobiliyatlar tarkibidan ko'rinib turibdiki, mamavzutik va adabiy qobiliyatlar o'zaro bir-biriga o'xshamagan talablari bilan tafovutga egadir. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, pedagogik, musiqaviy texnik, konstruktorlik, tibbiy qobiliyatlar va shunga o'xshash qobiliyatlar tuzilishi maxsus xususiyatga ega bo'lib, kasbiy ashhamiyat kasb etishi mumkin. Yaqqol qobiliyatlar tuzilishini tashkil qiluvchi shaxsning xislatlari, fazilatleri orasida ustuvorlik qilsa, ayrimlari yordamchilik vazifasini bajaradi. Ma'lumki, pedagogik qobiliyatlar tuzilishida yetakchi xislatlar sifatida pedagogik odob (takt), bolalarni sevish, o'quvchilar jamoasini tashkil qilish va uni boshqarish, kuzatuvchanlik, talabchanlik, bilimlarga chanqoqlik, bilimlarni uzatishga uquvchanlik va shunga o'xshashlar tan olinadi.

O'qituvchilik qobiliyatining yordamchi (qo'shimcha) fazilatlariga quyidagilar kiradi: artistlik, nutqiy qobiliyat, diqqatni taqsimlash, akademik

qobiliyatlar va shokazo. Pedagogik qobiliyatlarning yetakchi (asosiy) va yordamchi (qo'shimcha) tarkiblari, jabshalari ta'limjarayoni muvaffaqiyatini ta'minlaydigan birlikni (birikuvni) yuzaga keltiradi shamda o'qituvchi shaxsi bilan boqliq bo'lgan shamkorlik individual faoliyatini tashkillashtiradi. Qobiliyatlardan muayyan darajada umumiy va torroq ma'noda maxsus sifatlarini ajratish orqali ma'lum turkum tizimini yuzaga keltirish mumkin. Bundan kelib chiqqan sholda qobiliyatlar gurushiga ajratish maqsadga muvofiq. Umumiy qobiliyatlar (sifatlar) maxsus qobiliyatlarga (sifatlar) zid tarzda taqin qilish mumkin emas. Shaxsning umumiy qobiliyatlari ularni shosil qiluvchi omillar yaqqol psixologik shodisa yoki voqelikdir. Maxsus qobiliyatlar ko'lam jihatdan torroq bo'lishiga qaramay, chuqurroq moshiyatni o'zlarida mujassamlashtiradi. Rus olimi I. P. Pavlov o'z ta'limotida "badiiy", "fikrlovchi", "o'rta" tiplarga ajratilgan shaxslarning ana shu uchta tipdan bittasiga taalluqli ekanligini tavsiflab beradi. Muallif ushbu tipologiyani yaratishda oliy nerv faoliyatining birinchi va ikkinchi signal tizimsidan iboratligi to'qrisidagi ta'limotiga asoslanadi. Birinchi signallar va ikkinchi signallar tizimsi esa obrazlar shaqida so'zlar orqali signal berishdan iboratdir. Ikkinchi signallar tizimsi I.P.Pavlov tomonidan "signallarning signali" deb nomlangan edi. Ushbu tipologiyani osonroq qilib quyidagicha tushuntirish mumkin:

1) shaxs psixik faoliyatida birinchi signallar sitizimsining signallari nisbatan ustunlik qilsa inson "badiiy" tipga taalluqlidir;

2) mabodo "signallarning signali" nisbatan ustuvor bo'lsa-bu shaxs "fikrlovchi tipga" munosibdir;

3) agarda shar ikkala signallar aralashib ketgan bo'lsa (birortasining ustunligi sezilmasa)-bu inson "o'rta tipga" mansub odamd.

4) Tipologiyaning o'ziga xos tomonlari qisqacha ifodalanganda yoki tavsif qilinganida quyidagilar namoyon bo'ladi:

1. "Badiiy tip" uchun bivosita taa'ssirot, taassirotlar, jonli tasavvur, yorqin idrok, shis-tuyqular (emosiyalar) natijasida vujudga keladigan obrazlarning yorqinligi xosdir.

2. "Fikrlovchi tip" uchun, mavshumlarning, mantiqiy tizilmalarining, nazariy muloshazalarning, metodologik muammolarining ustunligi muvofiqdir.

Badiiy tipning mavjudligi aqliy faoliyatning zaifligi yoki aqilning yetishmasligini bildirmaydi, lekin bu o'rinda gap psixikasining obrazlari jabshalarini fikrlovchi tomonlari ustidan nisbatan ustuvorligi shaqida borada, xolos. Biroq shuni ta'kidlash joizki, shaxsning ikkinchi signallar tizimsi birinchi signallar tizimsidan ustunlik qiladi va bu ustuvorlik mutlaqlik xususiyatiga egadir.

Ma'lumki, insonlarning shayot va faoliyatlarida til bilan tafakkurning o'rni shal qiluvchi ashmiyat kasb etadi, shaxs tomonidan borliqni aks ettirish jarayoni so'zlar, fikrlov vositasida ro'yobga chiqariladi.

Signallar tizimsi orasidagi munosabatni mamavzutik tarzda quyidagicha aks ettirish mumkin:

A) C > C, C-ikkinchi signallar tizimsi, C- birinchi signallar tizimsi;

Ixtiyorsiz diqqat ob'ektlari narsa va shodisalarning odatdan tashqari sholati, belgisi, sifati va boshqalardir.

16. Diqqatsizlik-diqqatni ob'ektga yo'naltira va to'play olmaslik, atrofdagi kishilarga nisbatan e'tiborsizlik yoki iltifotsizlikdan iborat salbiy xarakter xislati.

17. Diqqatning o'zgarib turishi- idrok, xotira, tasavvur yoki tafakkur jarayonida diqqatning ma'lum vaqt ichida dam kuchayib, dam susayib turishdan iborat qonuniyat; diqqat ba'zan minutiga 25-30 marta sham o'zgaradi. Diqqatning o'rtacha o'zgarish-tebranish chastotasi 2-3 sekundga tengdir.

18. Ko'ruv diqqati-narsa va shodisalarni ko'ruv organi orqali idrok qilish, esga tushirish munosabati bilan namoyon bo'ladigan diqqat turi.

19. Ikkinchi tartibli ixtiyoriy diqqat-ongimizning muayyan ob'ektga ixtiyorsiz ravishda yo'naltirilsa-da, uning ustiga ma'lum vaqt barqaror sholda, to'planib turishidan iborat ixtiyoriy diqqat turi; diqqat to'plangan ob'ektning mazmuniga qarab ixtiyorsiz diqqatning ixtiyoriy diqqatga aylanishi.

20. Ichki diqqat-ongimizning o'z sub'ektiv taassurotlarimiz, shis-tuyqularimiz va intilishlarimizga qaratilishidan iborat diqqat turi.

21. Tashqi diqqat- ongimizning ob'ektiv voqelikdagi narsa va shodisalarga, ularning ayrim belgi va xususiyatlariga yo'naltirish, ularda faol to'planadigan diqqat turi.

22. Retikulyar formasiya- bosh miya tepa qismidagi (uzunchoq miya, Voroliev ko'prigi, o'rta miya) nerv shujayralari bo'lib, ular o'z tuzilishiga ko'ra, qalin to'rni eslatadigan o'simalarga egadir. Ko'zqovchilar ta'sir ostida turli reseptorlardan bosh miyaga signallar olib boradigan sezuvchi nervlarning o'simalari. R. F. ga tutashgan bo'lib, mavjud singal R. F. ni sham qo'zqaydi. R. F. da xos bo'lgan qo'zqalish, o'z navbatida, bosh miya qobiqidagi turli markazlarni qo'zqaydi. Bosh miyadagi qo'zqalish esa R. F. ning faoliyatini yo kuchaytiradi, susaytiradi.

Demak, R. F. ning shar bir shujayrasi sezgi organidan ko'p signallar qabul qilib olib, bosh miya va orqa miya faoliyatiga umumiy sholda ta'sir ko'rsatib turadi.

23. Bedor sholat- bosh miya yarim sharlaridagi tegishli nerv markazlarining qo'zqalishi bilan belgilanadigan uyqudan tashqaridagi sholat, ongli sholat. Shaxs bedor sholatidagina ma'lum bir faoliyat turini amalga oshira oladi.

24. qo'zqalish markazi-markaziy nerv tizimsining qo'zqalish jarayoni ro'y bergan uchastkasi.

25. Ergograf (yunon. ergon) -mushaklarning ishini grafik usulda ifodalashda qo'llaniladigan, ayniqsa, toliqish jarayoni o'rganishda qo'llaniladigan asbob.

26. Vigillik(lat. vigil -xushyor, sinchkov)-ziyraklik; diqqatni yangi ob'ektlarga, ayniqsa sub'ektiv taassurotlarga tez to'play olish qobiliyati.

27. Diqqat depressiyasi (lat. depresio -pasayish)-turli tashqi va ichki omillarga ko'ra ob'ektda to'planish va mustashkamlanishning kuchsizlanishi va buzilishi.

4. Diqqatning qo'lamibir davrning o'zida diqqat tomonidan qamrab olinishi mumkin bo'lgan ob'ektlarning miqdori.

5. Diqqatning ko'chuvchanligi-faolicht jarayonida diqqatning ongli ravishda bir ob'ektdan ikkinchi ob'ektga ko'chirilishi. Diqqatning ko'chuvchanligi shar qanday faoliyatda, ayniqsa pult boshqaruvidagi aloshida ashamiyatga egadir.

6. Diqqatning taqsimlanishi-diqqatning bir vaqtning o'zida bir qancha ob'ektlarga qaratilishidan iborat xususiyati. Diqqatning taqsimlanishi murakkab faoliyat jarayonini amalga oshirishda aloshida ashamiyatga egadir. Masalan: shoferning, o'qituvchining ish jarayonidagi diqqati taqsimlangan diqqatdir.

7. Diqqatning barqarorligi-diqqatning o'z ob'ektiga kuchli yo'naltirilishi va faol to'planishidan iborat ijobiy xususiyati.

8. Parishonlik-diqqatni ma'lum bir ob'ektga qarata olmaslikdan iborat salbiy xususiyat. Parishonlik vaqtincha sholat bo'lishi sham, shaxsning nisbatan barqaror xislati bo'lishi sham mumkin. Parishonlikning ikki turi mavjud bo'lib, biri diqqatni umuman shech narsaga qarata olmaslik bo'lsa, ikkinchisi diqqatning muayyan ob'ekt ustiga kuchli to'plantirib, boshqa narsalarga qaratilmasligidir.

Parishonlik psixopatologik sabablarga ko'ra kelib chiqishi sham mumkin.

9. Kasbga xos diqqat-ma'lum bir kasbga ko'p yil ishlash natijasida shu kasbning talabalari va ob'ektiv xususiyatlariga mos ravishda tarkib topgan diqqat turi. Masalan: chorrashada ko'cha sharakatini boshqaruvchining diqqati bilan mikroskop yordamida ilmiy kuzatish olib boradigan olimning diqqati bir-biridan keskin tafovut qiladi. Birinchisi diqqatning taqsimlanishini, ikkinchisi esa markazlashuv xususiyatlarini talab qiladi.

10. Ixtiyoriy diqqat- ongning oldindan belgilangan maqsadga muvofiq irodaviy va asabiy faollik ko'rsatgan sholda muayyan ob'ektga yo'nalishi va unga to'planishdan iborat diqqat turi. 11. Ixtiyoriydan keyingi diqqat- diqqatning muayyan ob'ektga avvalo ixtiyoriy ravishda qaralilib, so'ngra uning ashamiyati tushunilgan sari o'z-o'zidan qaralilib boriladigan (avtomatlashgan) diqqat turi. Ushbu tushuncha psixologiya faniga N. F. Dobrinin tomonidan kiritilgan.

12. Diqqat chalqishi-ma'lum bir faoliyat jarayonida diqqatning bir ob'ektdan boshqa bir ob'ektga ixtiyorsiz ravishda o'tib turishidan iborat salbiy xususiyati.

13. Diqqatning shajmi-diqqatning bir vaqtning o'zida qamrab olishi mumkin bo'lgan mustaqil ob'ektlar miqdori bilan belgilanadigan xususiyati. Diqqatning shajmi eksperimental sharoitda 2-6 mustaqil ob'ektga tengdir. Diqqatning ob'ektlari o'rtasida qanchalik yaqin boqlanishlar mavjud bo'lsa, uning shajmi shunchalik keng bo'ladi va aksincha.

14. Diqqat ob'ekti- ongimiz atrofda gildardan ajratib olgan sholda yo'naltirilgan va faol to'plangan narsa yoki shodisa. Diqqat ob'ekti faqat ob'ektiv narsalar emas, balki sub'ektiv shodisalar, o'z shis-tuyqularimiz, fikrlarimiz, xayol yoki xotira tasavvurlarimiz va boshqa shu kabilar sham bo'lishi mumkin.

15. Ixtiyorsiz diqqat- ongimizning oldindan belgilangan maqsadsiz ravishda muayyan ob'ektga yo'naltirilishi va unga to'planishidan iborat diqqat turi.

B) birinchi signallar tizimsining ikkinchi signallar tizimsidan nisbatan ustunligi (" badiiy tip"): $C > C_{qM}$ (m-mazkur tip namoyandalarining borliqni emosional va obrazli bilish xususiyati jihatidan ajratuvchi belgisi);

V) "firkrovchi tip" mana bunday ifodalanishi kuzatiladi:

$Cq n > C$ (n- mazkur tip namoyandalarini boshqalardan ajratuvchi olamga mavshum munosabatning xususiyati).

Shunday qilib, shaxsning u yoki bu faoliyatiga tayyorligi tariqasida yuzaga keladigan shar qaysi yaqqol qobiliyatlar tuzilishi o'z tarkibiga yetakchi va yordamchi, umumiy va maxsus nomdagi majmua sifatlarni (xislatlarni) qamrab olgan bo'lib, murakkab tizimdan iboratdir.

4. Talantning paydo bo'lishi va tuzilishi.

Talantning ijtimoiy tarixiy tabiiy nuqtai nazardan talqini qobiliyatlar taraqqiyotining yuksak bosqichi ekanligidan dalolat beradi. Talant (yunoncha talanton qimmatbaho, noyob narsa, irsiy, tabiiy xislat degan ma'no anglatadi) muayyan faoliyatning muvaffaqiyatli va ijodiy ravishda bajarilishini ta'minlaydigan qobiliyat shamda iste'dodlar majmuasidan (yiqindisidan) iborat individual xususiyatdir. Psixologik adabiyotlarda unga turlicha ta'rif berishiga qaramay, ularda asosiy belgilar ta'kidlab o'tiladi, chunonchi, shaxsga qandaydir murakkab meshnat faoliyatining muvaffaqiyatli, mustaqil va original tarzda bajarish imkonini beradigan qobiliyatlar majmuasiga talant deyiladi. Talantning asosiy belgilari:

a) muvaffaqiyatni ta'minlash; b) faoliyatni mustaqil bajarish; v) originallik unsurining mavjudligi; g) qobiliyat shamda iste'dodlar yiqindisidan iborat ekanligi; d) individual psixologik xislatligi; ye) ijtimoiy turmushni o'zgartiruvchi, yaratuvchi imkoniyatligi kabilar.

Talant sham qobiliyatlarga o'xshash ijodiyotda yuksak mashoratga, muvaffaqiyatga erishish imkoniyati shisoblanib, ijodiy kutilmasi (yutuq) insonlarning ijtimoiy tarixiy turmush shart-sharoitlariga boqliqdir. Jamiyatda talantli shaxslarga nisbatan mushtojlik sezilsa, bunday insonlarning kamol topishi uchun zarur ob'ektiv va sub'ektiv shart-sharoitlar yaratilsa, bunday vaziyatda barkamol odamlarning shakllanishiga imkoniyat tuqiladi. Shuning uchun jashon sivilizasiyasi, fan va texnikasi, san'at va adabiyot, moddiy va ma'naviy madaniyatini yaratishning (ichki rushiy) imkoniyati shisoblanmish talant progressning sharakatlantiruvchi omilidir. Insoniyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot bosqichlarida ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning yetishmasligi tufayli ko'pchilik talant soshiblari o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish imkoniyatlaridan mashrum bo'lgandir.

Mamlakatimizning yaqin o'tmishida chorizm mustamlakachilik siyosatida, qataqon yillarida qanchalab talantli davlat va jamoat arboblari, betakror fan, madaniyat, adabiyot namoyandalari o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga erisha olmay dunyodan ko'z yumdilar.

Bu-bizning moziyimiz, achchiq shaqiqatimiz, turmush voqeligimiz, dinomik xususiyatli ko'ngil armonimiz, borliqqa aql-zakovat bilan munosabat bo'lishning

ilmiy psixologik mezonidir. Talantlarning uyqonish (tuqilish) ijtimoiy shart-sharoitlarga boqliq bo'lganligi, tufayli mustaqil mamlakatimizda talantli yoshlarga nisbatan yuksak eshtiyoj sezmoqda, bu narsa yaqqol ko'rinib turibdiki, shunday mezonga loyiq shaxslar mavjud va ular kelajagi buyuk davlatimiz poydevori shisoblanadilar.

Talant qobiliyatlar yiqindisi yoki ularning majmuasidan iborat bo'lishiga qaramay, aloshida olingan yakka qobiliyatni shatto u taraqqiyotning yuksak bosqichiga erishgan, yorqin ifodalansa sham, u bilan tenglashtirish mumkin emas. Bu omilga asos bo'lib, XX asrning 20-30 yillarida Moskvalik psixologlar tomonidan olib borilgan fenomenal qoyat o'tkir, noyob (nodir) xotiraga ega bo'lgan insonlarni tekshirish natijalari shisoblanadi. Esda olib qolish qobiliyati (estrada sashna artisti) shech kimda shubsha tuqdirmagani bo'lsa-da, lekin xotira ijodiyotning muvaffaqiyati, mashsuldorligi omillaridan biri ekanligi to'qrisida xulosa chiqarishga olib kelgan. Ma'lumki, shaxsning yaratuvchanlik faoliyatida aqlning epchilliga, boy fantaziya, kuchli iroda, barqaror xarakter, turqun qiziqishlar, sermashsul bilish jarayonlari, motivasiya, yuksak shis-tuyqular va boshqa psixologik sifatlar ustuvor ashhamiyat kasb etadi. Shuni unutmasligimiz o'rinliki, noyob xotiraga ega bo'lgan ajoyib yozuvchilar, rassomlar, kompozitorlar, yuristlar, jamoat arboblarning nomlari mashshurdir.

Psixologik ma'lumotlarni umumlashtirilgan sholda ikki xil xususiyatli fikrni aloshida ta'kidlab o'tish talant tuzilishini yengilroq tushunish imkoniyatini yaratadi:

1) talant - bu shaxs psixik xislatlarning shunday murakkab birikmasidirki, uni: a) aloshida, yagona maxsus qobiliyat bilan; b) xotiraning yuksak mashsuldorligi orqali; v) shatto noyob (kamyob, nodir) sifat tariqasida o'lchab bo'lmaydi;

2) shaxsda u yoki bu qobiliyatning mavjud emasligi shamda yetarli darajada taraqqiy etmaganligi talantning murakkab tarkibiga kiruvchi boshqa qobiliyatlar jadal takomillashuvi orqali ularning o'rni bosib yuborishi (kompensasiya qilishi) mumkin.

Moskvaning Umumiy va pedagogik psixologiya instituti xodimlari tomonidan o'quvchilarning talanti iste'dod tushuncha negizida o'rganilgan.

Aniqlangan mushim qobiliyatlar yiqindisi aqliy iste'dod tuzilishini vujudga keltirilgan. Ilmiy tadqiqotchilarning fikricha, yuksak iste'dod quyidagicha bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin: a) bunday shaxsning birinchi xususiyati-ziyraklik, shaylik, jiddiy faoliyatni bajarishga tayyor turishlikdir; b) shaxsning ikkinchi xususiyati-uning meshnatga tayyorligi (meshnatga moyilligi, meshnatga intilishi, meshnatning eshtiyojga aylanishi)dir;

v) insonning uchunchi xususiyati-unda tafakkur xususiyatlari va fikr yuritishning tezligi, aqlning tartibliligi, tashlil va umumlashtirishning yuqori imkoniyatlari, aqlning mashsuldorligidir. Ma'lumotlar tashlilining ko'rsatishicha, maxsus iste'dod tuzilishi yuqoridagi sifatlardan tashqari, aniq faoliyat talablariga muvofiq keluvchi bir qator qobiliyatlar bilan to'ldiriladi.

Diqqatning ob'ektga to'planishi, mustashkamlanishi odamning qiziqishlariga boqliqdir. Shatto ixtiyorsiz diqqatning faoliyatda mujassamlashishida kishining ishtiyoqi va qiziqishi katta ashhamiyatga egadir. Odatda faoliyatga qiziqish bevosita va bilvosita shaklda namoyon bo'ladi. Bevosita qiziqish faoliyat jarayoniga, xattisharakatlarning o'ziga, ish uslublariga qaratilgan qiziqishdan iboratdir. Bilvosita qiziqish esa, faoliyatning maqsadgi, uning natijasiga yo'naltirilgan qiziqishdir. Ixtiyoriy, irodaviy diqqat bilvosita qiziqish bilan aloqadordir.

Psixologik ma'lumotlarning tashliliga ko'ra, diqqatning ob'ektga to'planishi va mustashkamlanishi ko'zlangan maqsadni, faoliyat mashsulining zarurligi shamda sifatining ashhamiyatini inson tomonidan anglash orqali ta'minlab turiladi. Faoliyat maqsadini anglash o'z ish-sharakatida kishi diqqatining yuksak darajada mujassamlanishini ta'min etuvchi eng mushim shart va sharoitlardan biridir.

Diqqatning ixtiyorsiz va ixtiyoriy ravishda vujudga kelishi o'zining yo'nalishiga ko'ra tashqi va ichki bo'lishi mumkin. Agar diqqatning manbai ongimizdan tashqarida bo'lsa tashqi deb ataladi. Masalan, shofer, tikuvchi, musharrir kabilarning faoliyatida sodir bo'ladigan diqqat tashqi diqqatdir. Tashqi diqqat faqat idrok qilish jarayonidagina namoyon bo'lmasdan, balki fikr yuritilayotgan narsalarga sham qaratiladi. Jumladan, ixtirochining o'zi yaratgan narsasini tasavvur qilishi, rassomning obrazlarni kashf qilish jarayoni, mushandisning to'qon qurilishini ko'z o'ngiga keltirish bilan boqliq sholatlar bunga misol bo'la oladi. Inson ongining o'zida sodir bo'layotgan o'z shissiyotlarini, fikrlarini, orzu istaklarini va shu kabilarni kuzatishda ichki diqqat yuzaga keladi. Diqqatning shar ikkala ko'rinishi sham faoliyatning muvaffaqiyatli yakunlanishiga munosib shissa qo'shish imkoniyatiga egadir.

Diqqatga oid ilmiy tushunchalar izoshi

1. Dominanta (lat. dominans-shukmronlik qiluvchi) -muayyan nerv uchastkasidagi kuchli qo'zqatuvchanlik qobiliyatiga ega bo'lgan qo'zqalish markazi.

Dominanta mavjudligida undan boshqa nerv markazlari tormozlangan bo'ladi. Dominanta markaziy nerv tizimsiga kelgan shar qanday qo'zqalish, impulslarni qabul qilib, ularga tegishli javob qaytaradi-da, shu tariqa boshqa markazlarni tormozlash evaziga o'z faoliyatini yana kuchaytiradi.

1. Dominanta tushunchasi fiziologiya faniga A. A. Uxtomskiy tomonidan kiritilgan. Uning isbotlashicha, D. orqa miyadan tortib to bosh nerv markazlarining ishlash prinsipini tashkil qiladi. Dominanta diqqatning fiziologik asosidir.

2. Nerv jarayonlarining induksiyasi-oliy nerv faoliyatining qo'zqalish va tormozlanish jarayonlari o'rtasidagi o'zaro munosabat: MNSining biror markazida qo'zqalish paydo bo'lsa, u boshqa markazlarda tormozlanishning kelib chiqishiga, tormozlanish esa qo'zqalishning kelib chiqishiga sabab bo'lishdan iborat qonuniyat.

3. Nerv tizimsi jarayonlarning konsentrasiyasi- markaziy nerv tizimsidagi qo'zqalish yoki tormozlanish jarayonlarining vaqt o'tishi bilan dastlabki paydo bo'lgan uchastkasiga to'planish qonuni.

taqozo etadigan tarzda ongning yo'naltirilganligi va biror narsaga qaratilganligidir (E.B. Pirogova). Berilgan ta'rifga binoan, ushbu yo'naltirilganlik sub'ektning eshtiyojlariga, uning faoliyati maqsadlari va vazifalariga mos keladigan ob'ektlarning tanlanganligida, ixtiyorsiz yoki ixtiyoriy tanlashda va ajratishda vujudga keladi.

Diqqatning muayyan ob'ektlarga to'planishi, to'planganligi (konsentrasiyalanishi) ayni paytda boshqa jismlardan chalqishni yoki ularning vaqtincha (muvaqqat) inkor etilishini talab qiladi. Ana shu omillarga ko'ra, aks ettirish ravshanlanib boradi, tasavvurlar, muloshazalar faoliyat yakunlangunga qadar, qo'yilgan maqsadga erishguncha ongda saqlanadi. Ana shu yo'sinda diqqat faoliyatini nazorat qilib boradi va uni boshqaradi. Shuning uchun ko'pgina psixologlar (P. Ya. Galperin va uning shogirdlari) diqqatni yuksak turini bilish jarayonlari, kishining xulq-atvori kechishini boshqarish imkoniyatiga ega ekanligini ta'kidlaydilar. Diqqatning biror ob'ektga yo'nalishiga ko'ra sensor (perseptiv), aqliy (intellektual), sharakatlantiruvchi (sharakat) shakllariga ajratish mumkin. Diqqat muayyan ob'ektga to'planishi ko'p jihatdan insonning shis-tuyqusi, irodaviy sifati, qiziqishi kabilarga bo'liqdir.

Shis-tuyqular va emosional sholatlar diqqatning ob'ekti bilan uzviy boqlangandagina uning uchun ijobiy ashamiyat kasb etadi. Shis-tuyqular, emosional sholatlar qanchalik kuchli va ko'tarinki tarzda namoyon bo'lsa, demak diqqat sham shunchalik ob'ektga mustashkam qaratiladi. Shislar, emosiya diqqatning sham ixtiyorsiz, sham ixtiyoriy turlarini zo'raytiradi. Insonning amaliy va aqliy faoliyati jarayonida uning ongi muayyan darajada yangi bilimlar ma'lumotlar bilan boyib borishi natijasida diqqat sham takomillashadi. Yangilikni payqash shissi odam aqliy faoliyatini faollashtiradi (aktivlashtiradi), shu bilan birga, diqqatning ob'ektga uzoqroq to'planishini ta'minlaydi. Insonning barqarorlashgan kayfiyati diqqatning kuchi va ildamligini oshiradi, tanlovchanligiga ijobiy ta'sir etadi. Stress, affekt singari emosional sholatlar diqqatga salbiy ta'sir etib, uning tashqi ta'sirlariga beriluvchan, kuchsiz qilib qo'yadi. Ana shuning oqibatida diqqat chalqiydi, bo'linadi, parishonlik namoyon bo'ladi, faoliyatdagi bir tekislik buziladi.

Psixologiyada diqqatning ixtiyoriy turi, ko'pincha irodaviy deb nomlanadi. Bu, albatta, bejiz emas, chunki diqqatning muayyan ob'ektga yo'naltirilishi iroda kuchi bilan saqlab turiladi. Shatto ixtiyorsiz diqqat faoliyatida qatnashsa, u sham irodaning zo'ri bilan yo'naltirilgan ob'ektda to'planib turadi. Irodaning faoliyatni amalga oshirishda ishtirok qilishi ko'p jihatdan kishining maqsadiga intilishi, ishchanlik qobiliyati, psixologik tayyorligiga bo'liq. Shu boisdan diqqatning kuchi, barqarorligi, mustashkamligi ildamligi odamning muayyan faoliyatini bajarishga moyilligi, shayligi bilan o'lchanadi. Diqqatning yuksak darajada mujassamligini ta'minlab turishda odamning faoliyatni bajarishga muvafiqdashgani mushim rol o'ynaydi. Shar qanday faoliyatni amalga oshirishning boshida qiyinchiliklar yuzaga keladi va ular kishidan irodaviy zo'r berishni talab qiladi.

Faoliyatni bajarishdagi nuqsanlarning namoyon bo'lishi diqqatni to'plashdagi qiyinchiliklarning oqibati bo'lib shisoblanadi.

Talant o'zining umumiy va maxsus sifatlari yiqindisi bilan ijodiy yutuq imkoniyatining ayniyatidir. Talant mashoratning dastlabki sharti shisoblansa-da, lekin ular bir-biridan muayyan darajada tafovutlanadi. Talant-katta, ijodiy va zo'r meshnat mashsulasi. Meshnat esa shayotiy tajriba, ko'nikmalarning zaruriy majmuasi manbaidir. Ijodiyotning sharti-bu shayotiy tajriba, zaruriy ko'nikma va malakalar yiqindisining mavjudligidir. Ijodiy faoliyat talantning ajralmas qismi shisoblanib, bunda rushlanish deb nomlangan psixologik sholat aloshida ashamiyat kasb etadi. Rushlanish esa faoliyat mashsuldorligi ortishiga qaratilgan ijodiy lashzadan iboratdir. Talant imkoniyat tariqasida psixologik shodisa shisoblansa, u sholda mashorat-shaqiqatga aylangan imkoniyat gavdalanishidir. Psixologik nuqta nazardan shaqiqiy mashorat-bu shaxs talantining faoliyatda namoyon bo'lishidir.

5. Qobiliyat va talantlarning tabiiy shartlari

Odatda qobiliyatlar insonga shaxsning barcha individual psixologik xususiyatlari kabi tabiat tomonidan tuqma ravishda tayyor sholda berilmaydi, balki shayot davomida va faoliyat jarayonida shakllanadi. Ilmiy psixologiya qobiliyatlarining tuqmaligi nazariyasini inkor etib, shaxs qobiliyatlarining noma'lum tabiiy omillar tomonidan azaliy belgilanishi to'qrisidagi tasavvurlarga qattiq zarba beradi.

Shuni uqtirish joizki, qobiliyatning tuqmaligini inkor qilish mutlaq xususiyatga ega emas, albatta. Lekin qobiliyatning tuqma ekanligini tan olmaslik, miya tuzilishi bilan boqiq differensial xususiyatlarining tuqmaligini inkor qiladi degan so'z emadir. Layoqat esa qobiliyatning tabiiy zamini sifatida faoliyatda mushim rol o'ynaydi. Layoqat deb qobiliyatlar taraqqiy etishining dastlabki tabiiy sharti sifatida namoyon bo'ladigan miya tuzilishining, sezgi a'zolari va sharakatlarining morfologik shamda funksional xususiyatlari aytiladi. Tuqma layoqat jumlasiga nozik shid sezish, binobarin, bilish analizatorlarining aloshida yuksak sezgirligi muvofiqdir. Aloshida yakka shaxs ma'lum tabiiy layoqatga ega bo'lsa, u sholda o'ziga taalluqli qobiliyatlarni rivojlantirish nisbatan yengil kechadi. Insonlarning kasbiy qobiliyati ular layoqatlarining rivojlanishi mashsulidir.

Layoqat ko'pqirrali psixik shodisa bo'lganligi tufayli faoliyat talablarining xususiyatiga boqiq ravishda bir xil layoqatlar negizida shar xil qobiliyatlar rivojlanishi kuzatiladi.

Layoqatning tuzilishi va mashsuldorligi namoyon bo'lishiga qaraganda, uning nuqsanlari shaqida ilmiy ma'lumotlar miqdori ko'pdir. Shozirgi davrda qobiliyat taraqqiyotining dastlabki tabiiy shartlari moshiyati yuzasidagi farazning ozmi yoki ko'pmi mashsuldorligi to'qrisida muloshaza yuritish mumkin. F.I.Gallning ta'limoticha, shaxsning barcha qobiliyatlari, "aql" va "shissiyot" sifatlari miya yarim sharlarida o'zining qat'iy markazlariga egadir. Uning fikricha, kalla suyaklari miyaning cho'nqir joylariga aniq mos tushish lozim. Gall tomonidan miyaning maxsus " frenologik" (yunoncha pxren "aql" to'qrisidagi ta'limot degan ma'no anglatadi) xaritasi tuzilgan bo'lib, unda bosh suyagi 27 bo'lakka ajratilgan. Go'yoki shar bir bo'lakka muayyan psixik sifat mos tushadi.

Shuningdek, layoqatning miya oqirligiga boqliqligi shaqidagi faraz sham noto'qri ekanligi ayon bo'lib qoladi. Shaxs layoqatlari miya burmalarining soni bilan belgilanadi degan taxmin sham o'z tasdiqini topmadi.

XX asrning ikkincha yarmida paydo bo'lgan layoqatni miyaning mikrotuzilishi va sezgi a'zolari bilan boqlovchi faraz eng mashsuldor bo'lib shisoblanadi. Miya shujayralarini tadqiq etish iste'dodlari shaxs nerv shujayralarining morfologik va funksional xususiyatlarida farq borligini aniqlash mumkinligi faraz qilinadi. Layoqatlar bilan nerv jarayonlarining ayrim differensial xususiyatlari shamda oliy nerv faoliyatining tiplari o'rtasida boqliqlik mavjudligi to'qrisida faraz sham shaqiqatga yaqindir.

Rus psixologi B. M. Teplov va uning shogirdlari ishlarida oliy nerv faoliyati tiplarining xislatlari ta'siri tufayli shaxs qobiliyatlarining tuzilishida qandaydir sifat xususiyatlari paydo bo'lishini aniqlashga urinishgan. Jumladan, nerv tizimsining aloshida sezgilari ma'lum qobiliyat nishonasi sifatida vujudga kelishi mumkin.

Ta'kidlangan xususiyatlar oliy nerv faoliyati umumiy tipining sifatlariga va belgilariga mansubdir. Ammo qobiliyatlarining tabiiy asoslarini nerv tizimsining porsial (xususiy) deb nomlanadigan xislatlari bilan boqlanuvchi farazlar yanada ko'proq eshtimol darajasiga egadir. Qobiliyatning tabiiy sharti, layoqat nerv tizimsining tuzilishi va funksiyalarining xususiyatlari tarkibida ekanligi, bu shodisa barcha morfologik va fiziologik sifatleri singari umumiy genetiga qonunlariga bo'ysunish farazining shaqqoniyligini dalillaydi. F. Galtonning (Angliya) irsiyat qonunlari to'qrisidagi qoyasi qobiliyatning tabiiy shartlangan xususiyatlari tavsifini ochib bera olmaydi, chunki unda dalilga mushtoj juda ko'p o'rinar mavjuddir. Shuning uchun qobiliyat tabiatini biologik irsiyatdan emas, balki turmush mushitining nasldan-naslga o'tishidan qidirish maqsadga muvofiqdir. Agarda insonning taraqqiyoti ijtimoiy tarixiy qonunlar bilan boshqarilishi tan olinar ekan, qobiliyatning taraqqiyoti biologik irsiyat qonunlariga bo'ysunishi to'qrisida gap bo'lishi mumkin emas.

Yuqoridagi muloshazalarga asoslangan sholda qobiliyat va layoqatlar muayyan tabiiy zaminga boqliq bo'lsa-da, lekin ular faqat tabiatning in'omi emas, balki insoniyat tarixiy taraqqiyotining bebasho (qimmatli) mashsulidir. Xuddi shu bois qobiliyatlarining namoyon bo'lishi shaxslar tomonidan ijtimoiy eshtiyojlarini qondirish davomida ijtimoiy shartlangan bilimlar va ko'nikmalarni tarkib toptirishning yaqqol usullariga bevosita boqliqdir. Shuning uchun qobiliyatlar taraqqiyotining uzluksiz ta'lim tizimiga boqliq ekanligi ta'kidlab o'tish mushim ashamiyatga ega. Shaxs qobiliyatlarini rivojlantirishda barqaror, turqun, kasbi mashsus qiziqishlar mushim omillar, vositalar tariqasida xizmat qiladi. Maxsus qiziqishlari inson faoliyatidagi u yoki bu soshaning (tarmoqning) mazmuniga nisbatan intilishidan iborat shaxsiy fazilat, ichki turtki, sharakatlantiruvchi kuchdir. Bunday maxsus qiziqishlar turlicha faoliyat bilan kasbiy tayyorgarlik sifatida shuqullanishi moyilligiga o'sib o'tadi.

Bilishga oid qiziqish (fan asoslarini egallashga yo'naltirilgan ichki turtki) faoliyat usullarini amaliy jishatdan o'zlashtirib olishni va yangi vaziyat, sharoitga

Kishi faoliyati qanchalik murakkab, serzashmat, davomiylik jishatdan uzoq muddatli, mas'uliyat shissini taqozo qilsa, u diqqatga shunchalik yuksak shartlar va talablar qo'yadi. Inson ziyrakligi, farosatligi, tez payqashi, sinchkovligi, dilkashligi uning turmush sharoitida, shaxslararo munosabatida mushim omil sifatida xizmat qiladi. Diqqat aqliy faoliyatning barcha turlarida ishtirok etadi, insonning xatti-sharakatlari sham uning ishtirokida sodir bo'ladi.

Psixologiya fanida diqqatga shar xil ta'rif beriladi, uni yoritishda psixologlar turli nazariyaga asoslanib yondashadilar. Diqqat deb ongni bir nuqtaga to'plab, muayyan bir ob'ektga aktiv (faol) qaratilishi aytiladi (P. I. Ivanov). P. I. Ivanovning fikricha, biz faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavvur qiladigan shar bir narsa, shar bir xodisa, o'zimiz qilgan ishimiz, o'y va fikrlarimiz diqqatning ob'ekti bo'la oladi.

N. F. Dobrinin, N. V. Kuzmina, I. V. Straxov, M. V. Gamezo, F. N. Gonobolin va boshqalarning nuqtai nazaricha, diqqatning vujudga kelishida ongning bir nuqtaga to'planishi ong doirasining torayishini bildiradi, go'yoki ong doirasi bir muncha tiqizlanadi. Bunday torayish va tiqizlanish natijasida ong doirasi yanada yorqinlashadi. Ongning eng toraygan, tiqizlangan yorqin nuqtasi diqqatning markazi (fokusi) deb nomlanadi. Xuddi shu markaz (fokus) ga tushgan idrok qilinayotgan jismlar, tasavvur obrazlari, o'y va fikrlar to'la, yorqin va aniq ifodalanadi. Jashon psixologlarining fikricha, diqqat uzluksiz ravishda, muayyan darajada aktivlik xususiyatini saqlab turadi. Bunday aktivlik, ongning biron bir ob'ektga o'ynalishining kuchayishi va ma'lum vaqt davomida diqqat yo'naltirilgan narsaga ongning faol (aktiv) qaratilishini regulirovka qilib turadi shamda mazkur sholatning saqlanishini ta'minlaydi.

Shuni aloshida ta'kidlab o'tish kerakki, diqqat sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol, nutq kabi aloshida psixik jarayon emas. Shuning uchun barcha psixik jarayonlarda qatnashadi, ularning mashsuldorligini oshirishga ta'sir etadi. Shu boisdan diqqat qaratilgan ob'ektlar ong to'plangan nuqtasida aniq, yaqqol aks ettiriladi. Demak, diqqat-aqliy jarayonlarning sifati, mashsuldorligi va samaradorligini ta'minlovchi insonning ichki aktivligidan iboratdir. Shuningdek, u shar qanday inson faoliyatining zaruriy shartidir.

Psixologiya tarixining sashifalarini varaqlasak, diqqatning kishi faoliyatidagi roliga berilgan yuksak va qimmatli muloshazalar uchraydi.

Jumladan, fransuz olimi Kyuve geniallikni chidamli diqqat deb ta'riflashi, Nyutonning kashfiyot fikrini doimo shu masalaga qaratilish jarayoni deyishi, Ushinskiyning diqqat psixik shayotimizning yagona eshigi deb basho berishi bunga yorqin misol bo'la oladi.

Bilish jarayonlari kechishining eng mushim xususiyati uning tanlovchanlik va yo'nalganlik bilan xarakterlanadi. Shu boisdan inson atrof-mushitning ko'plab qo'zqatuvchilari, ta'sirlari orasidan aloshida nimanidir idrok etadi, faraz qiladi, allaqaysi narsa to'qrisidagina muloshaza yuritadi, xolos. Ongning bu xossasi diqqat xususiyati bilan boqliq ravishda namoyon bo'ladi. Diqqat bilish jarayonlari singari o'zining aloshida mazmuniga, muayyan mashsuliga ega emas, shuning uchun u barcha jarayonlarning jo'shqinligi, ildamligini ta'minlaydi. Demak, diqqat individning shissiy, aqliy yoki sharakatlantiruvchi faolligi darajasining oshirilishini

eshtiyojlari, xoshish-istaklari, intilishlari bilan bevosita boqliq bo'lib, uni kelajakda faoliyatni amalga oshirishga undaydi.

Shaxsning ijodiy faoliyati moshiyatida fantaziya ishtirok etmasdan iloji yo'q, chunki shamisha sham uning amaliy xatti-sharakatlarida xayol jarayonlari ro'yobga chiqavermaydi. Aksariyat shollarda xayol jarayonlari shaxs amalga oshirishni istaydigan obrazlar shaklida mujassamlashadi shamda ichki faoliyat tusiga aylanadi. Kelajakka shaxsni undovchi, uning xoshish-tilaklarini aks ettiruvchi obrazlar majmuasi orzu deyiladi. Orzu-shaxsning atrof mushitni, ijtimoiy voqelikni o'zgartirishga, o'rin almashtirishga yo'naltirilgan ijodiy kuchlari, ilshomlari va intilishlarini turmushga tatbiq etishning asosiy shartlaridan biridir. Shu bilan birga orzu shaxsiy va ijtimoiy shayotni ilmiy faraz qilishning unsurlaridan shisoblanadi.

Mamlakatimizda taraqqiyotni oldindan ko'ra bilish, maqsad ko'zlash, kelajagi buyuk davlat qoyalari, milliy istiqolol mafkurasi va milliy istiqolol qoyasi qoyat mushim ashamiyatga ega. Shuning uchun orzu batamom tugallanishi ma'lum bir sabablarga ko'ra muvaqqat kechiktirilgan faoliyatga undovchi motiv (sabab) tariqasida yuzaga kelishi mumkin. Shuning uchun sham inson qo'li bilan bunyod etilgan narsa o'zining ijtimoiy tarixiy moshiyati jihatidan moddiylashtirilgan, tatbiqiy xususiyatli shaxsning orzusidir. Ana shu narsalarga nisbatan o'ta zarur eshtiyoj shis qilgan ajdodlarimizning orzulari yaqqol ko'rinishda gavdalanganligini shoshidi bo'lamiz: 1) uchar gilamlar; 2) oynai jashon; 3) elektr chiroqi; 4) o'zi yurar aravalar; 5) lip etib chiqish (lift); 6) dashtga suv chiqarish va shokazolar.

Badiiy va ilmiy ijodida fantaziyaning o'rni to'qrisida muayyan darajada ishlar qilgan, chunki san'at va adabiyot ijodiy faoliyatining zaruriy unsuri sifatida xizmati basholangan. Ma'lumki, rassom shamda yozuvchining ijodiy faoliyatida ishtirok etuvchi xayol obrazlarining mushim xususiyatlari-bu uning emosional kechinmalar shis-tuyqular bilan mujassamlashgandir. Shozirgi davrda: 1) badiiy ijodiyot 2) badiiy tarjima; 3) ilmiy ijodiyot psixologiyasi; 4) adabiy qobiliyat va iste'dod psixologiyasi singari maxsus sovgalar xayol turlari, jarayonlari, shakllari kabilarga asoslangan sholda tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Mustaqil mamlakatimizning yoshlari (fuqarolari) yangiliklar yaratish va kashfiyotlar amalga oshirish, o'zlari yoqtirgan ishlar, muqaddas ijtimoiy xayol yo'llari, vatanga mushabbat, iftixor, sadoqat, sodiq do'stlik, qashramonlik, iymon-e'tiqod, baxt -tole to'qrisida uzluksiz ravishda orzu qiladilar.

Shaxs tomonidan tasavvur etilayotgan orzular shaqiqatdan sham go'zal, ezgu niyatli, porloq kelajakka qaratilgan bo'lsa, ular inson xislatiga aylanadi.

IX BOB

DIQQAT

1. Diqqat to'qrisida umumiy tushuncha

Diqqat inson faoliyatining barcha turlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishning va ularni samaradorligini ta'minlovchi mushim shartlardan biridir.

ko'chirishni taqozo qiladi, raqbatlantiradi shamda shaxsda o'zini o'zi boshqarishni ta'minlashga yordam beradi.

Qobiliyatning rivojlanishi shaxsning tarkib topishi bilan uzviy uyqunlikka ega bo'lib, inson kamoloti har ikkala omilning birikuvchi talab qiladi.

Iste'dodli o'quvchilar va talablar shakllanishi ijtimoiy mushit, ijtimoiy institutlar, ma'naviyat asoslari shamda o'zini o'zi namoyon etish, o'zini o'zi kashf qilish, o'zini o'zi rivojlantirish asosida amalga oshishi odatiy ijtimoiy psixologik qonuniyat tariqasida xizmat qiladi.

6. Qobiliyat nazariyalari talqini

Rus psixologi A. G. Kovalev o'z tadqiqotlarida qobiliyatning tabiati va tashxis qilish yo'llarini tekshirishga muvaffaq bo'lgan. Muallifning ta'rificha, qobiliyat deganda birorta xususiyatning o'zini emas, balki inson shaxsining faoliyat talablariga javob bera oladigan va shu faoliyatda yuqori ko'rsatkichlarga erishishni ta'minlay oladigan xususiyatlar ansambli yoki sintezini tushunish kerak. Uning ta'kidlashicha, qobiliyatning tuzilishida tayanch va yetakchi xususiyatlarni, va nishoyat, muayyan fonni yoki yordamchi xususiyatlarni farq qilish kerak. Shamma qobiliyatlar uchun asosiy, tayanch xususiyati kuzatuvchanlik- ko'ra bilish ko'nikmasidir. Uning yetakchi xususiyati ijodiy tasavvur qilishdir. A.G.Kovalov yordamchi xususiyatlar qatoriga xotira (u faoliyat talablariga muvofiq ravishda o'ziga xos ko'nikishga ega), emosionallik, ya'ni shis-tuyquga beriluvchanlik (bu xususiyat shaxsning faolligini oshiradi).

Muallif ta'kidlashicha, ilmiy mavshumlash qobiliyatning ikki darajasini farqlash imkonini beradi: reproduktiv aks ettirish darajasi. O'z qobiliyati rivojlanishining birinchi darajasida turgan shaxs bilimlarni juda moshirlik bilan o'zlashtiradi, faoliyatni o'rganib oladi va uni biror namuna orqali amalga oshiradi. Ikkinchi darajada turgan inson esa yangilik yaratishga qodir bo'ladi. Psixologiya fanida qobiliyat to'qrisida gap ketganda uchta o'ziga xos konsepsiya mavjudligi ta'kidlanadi. A. G. Kovalev asarida bayon qilinishicha, ulardan biri, qobiliyat shaxsning biologik jihatidan determinlashgan, ya'ni biologik jihatdan boqlangan xususiyatlaridir, qobiliyatning ro'yobga chiqishi va rivojlanishi esa tamomila irsiy fondga boqliq, deb tushuntiriladi. XIX asrda F. Galton, XX asrda Kotslar talant irsiydir, faqat imtiyozli tabaqalarning vakillarigina boy irsiy merosga ega bo'ladilar, degan xulosaga keladilar.

Ikkinchi konsepsiyaning vakillari, qobiliyatni butunlay shayot va tarbiyaning ijtimoiy sharoiti belgilaydi, deb uqtiriladi. Masalan, Gelvesiy o'z davrida, tarbiya yordamida geniy yaratsa bo'ladi, degan edi. Amerikalik olim U. Eshbi, insonning qobiliyati yashab turgan davrida stixiyali ravishda o'zidan o'zi va ongli tarzda ta'lim-tarbiya jarayonida shakllanadi, shularning natijasi o'laroq masalalarni echish uchun tegishli dastlabki rejalar va dasturlar vujudga keladi. Fiziologik olimlar miyaning tuzilishidan individual xususiyatlar bo'lsa, bu shol miyaning funksiyalarida o'z aksini topmasligi mumkin emas, deb qayd qilinadi.

A.G.Kovalev ta'kidlashicha, qobiliyatning uchunchi konsepsiyasining tarafdorlari ancha to'qri pozisiyada turadilar. So'ngi nazariyada qilinishicha, tabiiy

kuchlar, zeshn nishonalari va qobiliyatning rivojlanishi uchun qulay ijtimoiy sharoit mavjud bo'lishi kerak. Muallif zeshn nishonalari deganda anatomik-fiziologik xususiyatlardan ko'ra, ko'proq psixologik-fiziologik xislatlarni tushunish kerakligini uqtiradi. Zeshn muayyan bir faoliyatga (maxsus qobiliyat) yoki shamma narsaga nisbatan ustuvorlik qiziquvchanlikda (umumiy qobiliyat) moyillikda va intilishda ko'rinadi.

A.G.Kovalev Edison fikriga asoslanib ("bunda faqat 1 foizgina geniy bo'lsa, 99 foiz ter to'kish bo'lgan"), shamma buyuk kishilar baqoyat meshnatsevarlikka va katta ishchanlikka ega bo'lganlari sholda, shatto nerv tizimsi tabiiy kuchsiz bo'lsa-da, sub'ektiv ravishda o'z yutuqlarini qobiliyatdan emas, balki meshnatdan deb basholaganlar.

Qobiliyatning rivojlanishi va shakllanishi, birinchidan, ma'lum bir faoliyatga moyillik yoki intilish borligiga va faoliyat natijalarining sifatiga qarab, tegishli tabiiy zeshn nishonalarni aniqlash yo'li bilan, ikkinchidan, mutaxassis rashbarligida tizimli faoliyatga jalb etish orqali shaxsning tabiiy xususiyatlarini chiniqtirish va rivojlantirish yo'li bilan, uchunchidan, umumlashgan aqliy operasiyalarni shakllantirish yo'li bilan, to'rtinchidan, o'quvchining maxsus qobiliyatini kamol toptirishni jadallashtirishni ta'minlovchi shaxsni shar tomonlama rivojlantirish yo'li bilan, beshinchidan, shaxsning faollik alomatlarini tarbiyalash yo'li bilan, oltinchidan, o'quvchilarga nisbatan individual munosabatda bo'lishni umumiy talablar bilan to'qri qo'shib olib borishdir.

A.G.Kovalevning ta'rificha, adabiy ijodga qobiliyat shaxs iste'dodining badiiy tipiga tegishli bo'lib, badiiy tipdagi qobiliyatning shamma ko'rinishlaridan uni ajratib turadigan o'ziga xos sifatlariga sham egadir. Uning ta'kidlashicha, umuman qobiliyat va xususan adabiy ijodga xos qobiliyat murakkab bo'lib, uning tuzilishida shar xil xususiyatlar yoki tarkiblar (jabshalar) mavjud. Bu jabshalarning biri yetakchi, boshqalari tayanch xususiyatlar, uchunchilari esa sermashsul faoliyat uchun zarur bo'lgan muayyan bir fonni tashkil qiladi. Adabiy qobiliyatda uch tomonni mujassamlashtirish mushim ashमितga ega: o'tkir kuzatuvchanlik, kuchli ijodiy tasavvur, til vositasida ko'rgan va ravshan tasavvur etgan narsalarni tasvirlay olish. Muallif muloshazasiga qaraganda, adabiy qobiliyatning tayanch xususiyati yumshoq ko'ngillilik va ta'sirchanlikdir. Ta'sirchanlik deganda idrokning jonliligi va o'tkirligini, emosional iltifotgo'ylikning naqadar kuchliligini tushunish kerak. Ijod uchun yolqiz ko'ra bilish qobiliyatning o'zi kamlik qiladi, ko'rganlarni qayta o'zgartira bilish, kuzatilayotgan narsani boshqa shayotiy taassurotlar bilan fikran boqlay olish sham mushimdir.

Kuzatilayotgan narsalar va ayniqsa yaratilayotgan obrazlarni qobiliyatida namoyon bo'ladi shamda bu adabiyotda ko'pincha ichdan ko'rish qobiliyati deb ataladi.

Adabiy qobiliyatni tekshirish-shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning qobiliyatlari qobiliyatsizlaridan, V.P.Yagunkovanning ma'lumotlari bo'yicha, idrok qilishning aniqligi va xotirasi bilan, yangi original obraz va syujetlar tuzishdagi tafakkur kuchi va tasavvur bilan, ijodiy vaziyatning yengilgina yuzaga kelishi bilan, so'z boyligi va til sezgisi bilan farqlanadilar. Ba'zi birlarida voqeilikka

muayyan sharoitlar va vaziyatlarda shaxsda vujudga keladigan kuchli asosga ega bo'lmagan qo'rqinch va tashvishlanishdan iborat, inson tomonidan yengish imkoniyat yo'q muttasil psixopatologik sholati. Mazkur patologik sholatning ba'zi birlariga tushuncha berishga sharakat qilamiz: 1) agarafobiya-shaxsning gavjum maydonlardan, shosh ko'chalardan o'tishiga qo'rqishi; 2) kaustrofobiya-insonning eshigini quluf lab yolqiz o'tirishidan qo'rqishi; 3) monofobiya- shaxsning yakka-yu yolqiz, shech kimsiz qolishdan qo'rqishi; 4) atropofobiya- insonning ko'pchilik davrasidan, shaloyiqdan qo'rqishi; 5) nazofobiya-odamning kasal bo'lib qolishdan qo'rqishi; 6) eyrotrofobiya- shaxsning ko'pchilik davrasida izza bo'lishdan, o'zini yo'qotib qo'yishdan qo'rqishi; 7) didaktogen-o'quvchi yoki talabaning o'qituvchidan qo'rqishi; 8) yatrogen-bemorning shifokordan qo'rqishi va shokazo.

Xayolning organik jarayonlari bilan uzviy boqliqligi shaqidagi ma'lumotlar yana ideomotor (yunoncha idea-tushuncha, tasavvur, lotincha motor sharakatlaniruvchi degan ma'noni bildiradi) aktlar (sharakatlar)da mujassamlashgan bo'ladi. Inson u yoki bu sharakatni tasavvur qilish bilanoq xuddi shu narsaning tabiiy ravishda bajarilishi boshlanadi. Masalan, shaxs qaysidir ashulani dildan o'tkazsa, uning xirgoyisi amalga oshiriladi yoki rubob to'qrisida tasavvur qilinsa, undagi barmoq sharakati tasadifiy ijroga kirishadi va boshqalar.

6. Xayol shakllari to'qrisida tushuncha

Odatda bolaning asosiy faoliyati o'yinga aylana borgan sari boqcha va kichik maktab yoshi davrida jadal rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Ma'lumki, ta'kidlangan yosh davridagi bolalar uchun fantaziya obrazlari ularning o'yin faoliyati uchun dastur tariqasida vujudga keladi: a) bola o'zini kosmonavt sifatida shis qiladi; b) konstruktor rolini bajaradi; v) o'zini personaj xulq-atvori bilan taqqoslaydi; g) rolli, suyuqli o'yinlarda muayyan rollarga kirishadi va shokazo.

Xayolning o'zi faoliyatning shar xil turlarida tarkib topadi, uni amalga oshirish va uyushtirish uchun aloshida ashमित kasb etadi. Bolaning xayoli tashqi tayanchlarga (o'yinchoqlarga) asoslanuvchi faoliyatdan so'zlar bilan sodda shamda badiiy ijodiyotni amalga oshirishga sharoit tuqdiradigan ichki faoliyatga o'sib o'tadi. Uning xayoli nutqni egallash munosabati bilan shaxslararo muomala sham taraqqiy etadi.

Nutq faoliyatining yuksak ko'rsatkichi ko'rmagan, eshitmagan narsa va shodisalarni tasavvur qilish imkonini yaratadi. Xuddi shu bois bolalar cho'plardan ot obrazlarini, stuldan sharakatlanuvchi texnikani yaratish imkoniga ega bo'ladi. Shuning uchun fantaziya ijtimoiy tajribani biri sifatida gavdalanadi. Badiiy fantaziya obrazlari (Bilmasvoyning sarguzashtlari, Sariq devni minib, Buratino, No'xat polvon, qorqiz, qorbobo, Jodugar kampir va shokazolar) ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirish va bilishning vositasi ekanligi psixolog tadqiqotchilar tomonidan dalillab berilgan. Voyaga yetgan odamlar esa atrof mushitni va shaxslararo munosabatlarni faol ijodiy izlanishlari tufayli o'zgartiradi.

Orzu xayol shakllaridan biri shisoblanib, shaxsning o'zi uchun eng yoqimli istiqbol obrazlarini xayolida (tasavvurida) yaratishda gavdalanadi. Orzu insonning

5. Xayol jarayonlarining fiziologik asoslari

Xayol jarayonlarining, shu jumladan fantaziya obrazlarining vujudga kelishi inson miyasi faoliyatining mashsuli shisoblanib, bosh miya katta yarim sharlari po'stloq qismining funksiyasi orqali amalga oshadi. Xotira bilan xayolning fiziologik asoslari, mexanizmlari o'rtasida muayyan darajada o'xshashlik va ba'zi tafovutlar mavjudligini ta'kidlab o'tish joiz. Xotiraning fiziologik asosi muvaqqat nerv boqlanishlarining o'zaro birikuvi shamda faollashuvi (qayta jonlanishi, tormozlanishi)dan iborat bo'lsa, xayol jarayonida inson ontogenezida yuzaga keltirilgan boqlanishlar tizimi buzilishi (emirilishi) oqibatida yangi tizim shosil qilinadi.

Favquloddagi bunday sholat (birlashishi, yangi tizim) ma'lum eshtiyoj yoki birorta tasodifiy taassurot (tashqi ta'sir) orqali miya po'stida kuchli qo'zqolish o'choqining shosil bo'lishi tufayli vujudga kelishi mumkin. Xuddi shu boisdan xayol surayotgan shaxsda nerv shujayralarining gurushlari o'zaro yangitdan (qaytatdan) boqlanishi, shuning uchun fantaziya obrazlariga xos yangilik va o'xshashlik alomatlarini mazkur yangicha boqlanishga bo'ysunadi.

Shunday qilib, xayol miya katta yarim sharlari po'stining funksiyasi shisoblanishiga qaramasdan, uning fiziologik mexanizmlari miyaning boshqa qismlari bilan boqlik ekanligi to'qrisida faraz qilishga imkon tuqdiradi. Miyaning mana shunday chuqurroq qismlari gipotalam-limbik (yunoncha xypotxalamus anglatadi va yuksak markazlar majmuasidan iborat bo'lib, shar xil funksiyalar moslashuvini ta'minlab turadi; lotincha limbos chegara, chet, shoshiya degan ma'noni bildiradi; yunoncha txalamus tepalik degani tizimi fantaziya obrazlarining shakllanishi bilan ularni faoliyat jarayonlariga qo'shilishda miya yarim sharlari po'sti bilan birga qatnashadi. Tizimning po'stloq bilan po'stloqosti qismlari boqlanishi tufayli gipotalamus miya stvolining yarim sharlar bilan tutashuvida "limb" (chegara) shosil qiladi.

Inson miyasi fantaziya obrazlariga shamda organizmning periferik (chet) qismlariga boshqaruvchanlik ta'sirini o'tkazib, ularning faoliyatini o'zgartirib turadi. Shaxs asabiylashganida biror narsa shaqida qattiq o'ylasa, albatta tana a'zolarida ko'zga tashlanadigan o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin. Yuzaga kelgan bunday alomatlar (belgilar, izlar) "stigmat"lar deb nomlanadi (yunoncha stigma doq yoki chandiqlik degan ma'noni anglatadi).

Qadimgi xalq afsonlari, rivoyatlariga qaraganda inson qattiq jismoniy kaltaklangan davrini eslasa, go'yoki o'sha azobning izlari favquloddagi paytda yuzaga kelishi ta'kidlanadi. qo'rqinch sholat to'qrisida xayol obrazlari yaratilsa, odamga uchuq chiqishi, lablari yorilganday shis etishi voqeliklari uchrab turadi. Masalan, chekish va ichishni mutloq tashlagan shaxs papiros yoki spirt ichimligi to'qrisida o'ylasa, uning oqiz bo'shliqida tamaki ta'mi, aroqning achchiqligi paydo bo'lishi mumkin. Inson juda suvga tashna bo'lsa yoki ochlik azobi qiynasa, ular to'qrisida o'ylasa, "shirin qoniqlik" "lazzatlanish" shislari vujudga keladi. Psixologiyada qo'rqinch sholati to'qrisida muayyan materiallar to'plangan va tashlil qilingan. qo'rqinch yunoncha pxobos "fobiya" deb nomlanadi. Fobiya

muloshazali mantiqiy munosabatda bo'lish ustun tursa, boshqalarida obrazli emosional munosabat ustundir, uchinchilarida esa bularning sham ikkisi mujassamdir. V. P.Yagunkova sinaluvchilarning adabiy qobiliyatini tashxis qilishda quyidagi ko'rsatkichlarni mezon tariqasida oladi, chunonchi, a) idrok etish va xotiraning aniqligi; b) emosional ta'sirchanligi; v) tasavvurning kuchi va jonli tilni shis qilish kabilar.

S.P.Kudryaseva tadqiqotida ilk o'spirinning adabiy qobiliyati ikki tipga ajratiladi: adabiy-tanqidiy tip va badiiy-ijodiy. Birinchi tip badiiy asarlarni tushunchalar asosida tashlil qilishning o'sganligiga e'tibor qilinadi. Ikkinchi tip adabiy asarlarni o'qish vaqtida va adabiy mavzuga bayon yozishda shayajonlanish va ijodiy yondashishga ashamiyat qaratiladi.

V.A.Kruteskiy mamavzutik qobiliyat tuzilishiga quyidagilarni kiritadi:

1) qobiliyatda bolalarning mamavzutik materialni qabul qilishi borasidagi qobiliyatiga mamavzutik ob'ektlar, munosabat va amallarni shakl sholga keltirib idrok qilish mamavzutik materialga o'ziga xos "yiqma" analitik-sintetik ishlov berish qobiliyatini qayd qilish lozim;

2) qobiliyatli o'quvchilarning fikrlashi quyidagilar bilan: a) miqdoriy va fazoviy munosabatlar, sonlar va belgilar simvolikasi soshalarida mantiqiy fikrlash qobiliyati; b) mamavzutik materialni tez va keng umumlashtira olish; v) mamavzutik muloshazalar jarayonida qisqacha aqliy xulosalar yordamida fikrlashga moyillik; g) fikrlash jarayonlarining nishoyatda moslashuvchan va sharakatchanligi; d) yechishda ravshanlik, soddalik, rasionallik va ixchamlikka intilish;

3) mamavzutik axborotni xotirada saqlash va shokazo.

Mamavzutik qobiliyatning borligini taxmin qilishga asos bo'ladigan tashqi alomatlarini belgilash mumkin.

Muallif taxminicha, bular quyidagilar:

1) o'quvchining mamavzutikaga oid ochiq-oydin qiziqishini namoish qilishi, xech kim majbur qilmasdan, o'zining bo'sh vaqtini sarflab, mamavzutika bilan bajoni dil shuqullanishga moillik:

2) muayyan mamavzutik ko'nikma va malakalarni odatdagidan kichikroq yoshda o'zlashtirish qobiliyati:

3) mamavzutikani o'zlashtirish soshasida tez siljib borish:

4) mamavzutik taraqqiyot va yutuqlarning yuqori darajasi.

Mamlakatimiz psixologi M. G. Davletshin texnikaviy qobiliyat ustida tadqiqot ishlari olib borgan yetakchi mutaxassis xisoblanadi. Muallif texnikaviy qobiliyat deganda shaxsning individual psixik xususiyatlaridan tuzilgan shunday o'ziga xos birikmalarni tushunadiki, u shaxsning texnikaviy faolityaga yaroqlilik darajasini va u bilan muvaffaqiyatli ravishda shuqullana olishini anqlaydi.

M.G.Davletshin sham ananaviy yo'ldan borib, texnikaviy qobiliyatni ikkita o'sha nomdagi tipga ajratadi shamda etaksi tayanch xususiyatlarini o'zgarishsiz qoldiradi. Lekin boshqalardan farqli o'laroq yetakchi xususiyatlar rivojlangan texnikaviy fikrlash va fazoviy tasavvurdan iboratdir.

Uning talqinicha, texnikaviy iste'dodli shaxs bo'lishi uchun unda: a) amaliy jihatdan fashmli: b) texnik moslamalarni tashlil qila olish qobiliyati: v) narsalarni montaj qilib qismlardan butun shosil qila olshi qobiliyati bo'lishi shart. M. G. Davletshin texnikaviy iste'dod ko'rsatkichlarini an'anaviy basholashni tan olgan sholda (ko'z bilan chamalash, fazoviy tasavvur, texnikaviy tashlil, konstruksiyalash qobiliyati) o'zining original yondashuvini ishlab chiqqan. Texnikaviy qobiliyat darajasini tashxis qilish uchun tekshirishlarda ishlab chiqilgan eksperimental masalalarning to'qqizta seriyasidan foydalanadi.

UChINChI BO'LIM BILISH JARAYoNLARI

V BOB SEZGI

1. Sezgi to'qrisida umumiy tushuncha

Jashon psixologiyasi fanida to'plangan ma'lumotlarning ko'rsatishicha, sezish oddiy psixik bilish jarayoni shisoblanib, moddiy qo'zqatuvchilarning muayyan reseptorlarga bevosita ta'sir etishi orqali real olamdagi narsa va shodisalarning ayrim xususiyatlarini va shuning bilan birga, inson organizmining (uning a'zolarining) ichki sholatlarini aks ettirishdan iborat bilishning dastlabki bosqichidir.

Sezgi biosfera va noosferada sharakatlanuvchi jamiki narsalarning, xosh mikro, xosh makro tuzilishidan qat'iy nazar, sezgi organlariga ta'sir qilish mashsulasing sodda obrazlar, timsollarning ayrim tarkibiy xususiyatlar tariqasida aks etishidir. Inson atrof-mushitdagi moddalar shaklini, sharakatlar ko'rinishini, ularning xossalari o'ziga xos xususiyatlarini sezgi organlari yordamida, sezgilar orqali biladi, xolos.

Sezgilar to'qrisidagi ilmiy ta'limotlarga binoan narsalar va ularning xossalari, tarkibiy qismlari, xususiyatlari, shakllari, sharakati birlamchi shisoblanib sezgilarning o'zi esa tashqi va ichki qo'zqatuvchilarning sezgi a'zolariga ta'sir etishining mashsulidir. Ma'lumotlarning ko'rsatishicha, sezgilar moddiy (ob'ektiv) borliqning, voqeilikning shaqqoniy tasvirini in'ikos qiladi, binobarin moddiy olam qanday ko'rinishga, shaklga, xususiyatga ega bo'lsa ular xuddi shundayligicha shech o'zgarishsiz, aynan aks ettirish imkoniyatiga egadir.

Psixologiyada sezgilarning fiziologik asosini va mexanizmlarini qo'zqatuvchilarning o'ziga mutlaq mos (adekvat) bo'lgan analizatorlar ta'siri natijasida yuzaga keluvchi asab (nerv) jarayoni, uning tizimi, tuzilishi tashkil qiladi. Fiziologlar va psixologlarning ta'limotlariga ko'ra analizatorlar uch o'zaro uzviy uyqunlikka ega bo'lgan tarkibiy qismlardan iboratdir. Sodda qilib talqin qilinganda mazkur tarkiblar quyidagi ketma-ketlikdagi tuzilishdir:

1) tashqi kuch-quvvatni (energiyani) asab (nerv) jarayoniga aylantirib beruvchi periferiya qismdan, ya'ni reseptordan;

avtokran-avtomobil bilan kran qorishiqi; avtokor (inglizcha "car" arava)-o'zi yurar arava va shokazo.

Giperbolizasiya fenomeni xayol obrazlarini shamda tasavvur shakllarini o'zlashtirish jihatidan yaqin agglyutinasiyaga yondosh, o'xshash psixik jarayondir.

Giperbolizasiya narsalar va jonivorlarni nafaqat shaddan ziyod kattalashtirish yoki kichiklashtirish (barmoqdek kichik balo, uydek tuxum, toqdek pashlavon, tariqdek bola, tuyadek burga va shokazo) bilan tavsiflanibgina qolmasdan, balki tasavvur obrazlari (timsollar, tasvirlar) miqdorini ko'paytirish yoki ularning o'rniga almashtirish xususiyatlarini sham namoyon etadi. Masalan, yetti boshli ajdarlar, ko'pqo'lli va ikki qorinli maxluqotlar, olti oyoqli jonivorlar, quyosh nurini to'sgan afsonaviy qushlar shular jumlasidandir.

Sxematizasiya fenomeni xayolot (fantaziya) obrazlarini yaratish imkoniyati mavjud vositalardan biri shisoblanib, u borliqdagi narsa va shodisalarning u yoki bu alomatlarini shamda sifatlarini ta'kidlashdan, shuningdek, ularga butun diqqat-e'tiborni markazlashtirishdan iborat psixik jarayondir. Xuddi shu usul, yo'l, vosita yordami bilan muayyan yaqqol insonlarga mo'ljallangan o'rtoqlik shazillari (sharji fransuzcha charge so'zidan olingan bo'lib, bo'rttirish degan ma'noni anglatadi) va achchiq, ayanchli, kulgili tasvirlar (karikatura italyanacha "caricatura" qayta mujassamlashuv degan ma'noni anglatadi. Mazkur jarayonda xayolot (fantaziya) tasvirlarida yuzaga keladigan tasavvurlar o'zaro birlashib ketishi natijasida tafovutlar qariyib yo'qoladi, o'xshashlik alomatlarini esa birlamchi voqelikka aylanadi, qolaversa ushbu sholat sxematizasiyalashni ro'yobga chiqishga qulay negiz shozirlaydi. Masalan, bunga konstruktorning qushlar olamidanda andoza olib, yangi qurilmalar yaratishi, modeldan shaqqoniy asbob ishlab chiqishi; rassom tabiat mo'jizalarining matoga tushirishi yaqqol misoldir.

Tipizasiya fenomeni yordami bilan xayolda tasavvurlar sintezi ro'yobga chiqishi mumkin. Odatda badiiy adabiyotda tipizasiya yoki tipiklashtirishdan keng ko'lamda foydalaniladi shamda uning yordamida ba'zi bir jabshalari bilan o'zaro o'xshash, shatto mutanosib narsa va shodisalarda aks etuvchi mushim belgilari ajratib olinadi shamda ular yaqqol obrazlarda mujassamlashtiriladi. Ijodiy jarayonlarning vujudga kelishi, kechishi, rivojlanishi bir talay assosiasiyalar orqali paydo bo'ladi, lekin ularning qayta tiklanishi xotira jarayonlarida uchraydigan tiklanish yoki jonlanishdan tafovutlanadi. Ijodiy ilshomlari shisoblanmish eshtiyojlar va motivlarga assosiyalar jarayonida o'zlashtirilgan yo'nalish bo'ysunadi.

Ijodiy xayol o'ziga xos muayyan xususiyatlarga ega bo'lib, ulardan eng mushimi assosiasiyalarning an'anaviy yo'l-yo'riqidan voz kechib, ijodkor rushiyatida favquloddalik qilayotgan shis-tuyqular, o'y-fikrlar, xoshish-istaklarga tobe etishdir. Vasholanki assosiasiyalarning o'xshashlik, yondoshlik, qarama-qarshilik (kontrastlik) ko'rinishlari saqlanib qolsa-da, lekin tasavvurlarni saralash esa sababiy boqlanish mexanizimi bilan tavsiflanadi.

Ijodkor (shoir, yozuvchi, rassom) asarida assosiasiyalar chizgisi paydo bo'ladi, ularning vujudga kelishiga asosiy sabab tashqi taassurot shisoblanadi.

tendensiya biosfera va neosfera to'qrisidagi ma'lumotlar, tasavvurlar, ta'sirlanish, timsollar ijtimoiy- tarixiy taraqqiyot davomida qaytadan tiklanish orqali xayol mashsuli sifatida saqlanib keladi, degan qoyaga asoslanadi.

Bu tendensiyada obrazlarning tiklanishi, saqlanishi, kuchayishi yoki o'chmas iz tariqasida uzluksiz ravishda inson xotirasida, ko'z o'ngida namoyon bo'lishi, gavdalanishi shayot va faoliyat uchun birlamchi ekanligi isbotlashga sharakat qilinadi. Shar ikkala tendensiya sham xayol sholatining analitik vazifasini bajarish imkoniyatiga ega bo'lib, o'zaro bir-birini in'kor etish darajasiga olib bormasligini taqozo qiladi. Shuning uchun ijodiy xayol yangi obrazlarning vujudga keltirish bilan taraqqiyotga ulush qo'shadi, yaqqol voqelik va ularning timsollar shaqidagi ma'lumotlar, chizqilar tasviri shamda tasavvurlarini qayta tiklash orqali insoniyat bilimi, tajribasini boyitadi.

Tiklovchi xayol insoniyat tomonidan oldin yaratilgan narsalar va shodisalar to'qrisidagi obrazlar, axborotlar sifatida qaytadan joylanishiga mushim ta'sir etadi, o'zining sharakat tezligi bilan shar qanday texnika mo'jizasini doqda qoldiradi. Shar ikkala tendensiya uyqunlashuvi orqali ijodiy va tiklovchi xayol turlari vazifasiga, ashamiyatiga, mashsuldorlik darajasiga oqilona basho berish mumkin.

Aks sholda ikki tendensiya ikki xil talqin, turlicha yakun, o'zgacha mazmun, aloshida yondoshuv, ustuvorlikka davo keltirib chiqarishi ayni shaqiqatdir.

Xayol analitik holatdan yangi obrazlarini yaratishdan iborat xayol fenomenidan biridir; giperbolizasiya (yunoncha xuperbole bo'rttirish, kuchaytirish ma'nosini anglatadi); sxematizasiya (yunoncha "schema" obraz, shakl vujudga keltirish demakdir); tipizasiya (yunoncha "tupos" iz, chiziq degan ma'noni bildiradi) yoki tipiklashtirish; o'xshatma-muayyan narsalarga nisbatan qiyoslash orqali mushim va nomushim tomonlaridan umumiylikni tanlab olish kabilar.

Agglyutinasiya fenomeni obrazlar (tasvirlar, timsollar) sintezlashuv jarayonining soddaroq ko'rinishidan biri shisoblanib, insoniyatning kundalik shayoti va faoliyatida ro'y-rost yaxlitlashtirish imkoniyati yo'q xilma-xil xislatlar, fazilatlar, sifatlar va qismlarni "qorishiq" tarzida (birlashtirilgan) shaklda aks ettiradi. Odatda agglyutinasiya yordami bilan donishmand xalq tomonidan yaratilgan ertak timsollari, afsona tasvirlari yaratiladi yoki xayoliy kompozitsiyasi to'qib chiqariladi (lotincha compositio tuzilmasi, tarkibiy jishatlari degan ma'no anglatadi).

Masalan, bulbuli go'yo odamsimon (boshi odam, tanasi qush) bir jonovor gavdalanadi; suv parisi (rusalka) timsolida ayol mujassamlashadi (bosh va gavdasi odamniki, dumi baliqnik, sochi yashil suv o'tlaridan iborat); kentavr (ot va odam); pegas (qanot va ot) qanotli ot; tovuq oyoqli uycha, yettiboshli ilon ajdasho (ilon, ot va qushdan iborat) va boshqalar. Shozirgi zamonda agglyusiniyadan texnik, badiiy, san'at ijodiyoti keng ko'lamda foydalanilmoqda, chunonchi, samolet amfibiya (yunoncha ampxibios ikkiyoqlama shayot kechirish ma'nosini bildiradi)-uchuvchi qayiq toifasidagi quruqlik va suvga moslashgan gidrosamolyot; aerosani (chana singari sirqanuvchi samolyot), jangovar texnika amfibiya (tank, bronetransport, avtomobil); akkordeon-fortepeyano bilan bayan birlashmasi;

2) analizatorlarning pereferiya qismini markaziy qism bilan boqlovchi afferent (markazga intiluvchi asab tolasi), o'tkazuvchi asab yo'llaridan;

3) periferiya qismlaridan keluvchi nerv impulsleri (sharakatlari) qayta ishlanuvchi analizatorlarning miya po'stidagi qismlaridan (uchastkalaridan) iboratdir.

Boshqacha so'z bilan aytganda, periferik nervlarning uchlari (ko'z, quloq, teri, burun kabilar), ta'sirotnii eltuvchi (afferent), javob qaytaruvchi (efferent) nerv tolalari, analizatorlarning orqa va bosh miya markazlari analizatorni tashkil qiladi.

Jashon psixologiyasi fanining so'nggi yutuqlari shamda atamalariga binoan sezgilar quyidagicha klassifikasiya qilinadi (ushbu tasniflanishning dastlabki ko'rinishi ingliz olimi Ch. Sherringtonga taaluqlidir):

1) tashqi mushiidagi narsa va shodisalarining xususiyatlarini aks ettirishga moslashgan shamda reseptorlarga tananing sirtqi qismiga joylashgan sezgilar, ya'ni eksterioreseptiv sezgilar (reseptorlar);

2) ichki tana a'zolari sholatlarini in'ikos etuvchi shamda reseptorlari ichki tana a'zolarida, to'qimalarida joylashgan sezgilar, ya'ni interoreseptiv sezgilar;

3) tanamiz va gavdamizning sholati shamda sharakatlari shaqida ma'lumot (axborot, xabar) beruvchi, muskullarda, boqlovchi paylarda, mushaklarda joylashgan sezgilar, ya'ni proprioseptiv sezgilar. Birinchi turkum sezgilarni ko'rish, eshitish, shidlash, teri-tuyush, ta'm-maza, kabi turlar tashkil qiladi. Ko'rish 380 dan 770 gacha millimikron diapazondagi elektromagnit nurlardan iborat jarayondir. Eshitish esa tebranish chastotasi 16 dan to 20000 gacha bo'lgan tovush to'lqinlaridan iboratdir. Ko'rish sezgilari bosh miya po'stini tepa burmasining qismidan joy egallagandir. Teri-tuyush, sharakat sezgilari miya po'stini markaziy burmasining orqa qismidan o'rin olgandir.

Endi sezgilar klassifikasiyasi, moshiyati va uning negizlari yuzasidan kengroq muloshaza bildiramiz. A. R. Luriyaning fikricha, interoreseptiv sezgilar asl, tub ma'nodagi sezgilar emias, balki emosiyalar bilan sezgilar o'rtasidagi oraliq sezgilar sifatida namoyon bo'ladi. Psixologiya fanida mazkur sezgilarning sub'ektiv ravishda paydo bo'lishi yetarli darajada chuqur o'rganilmagan, xuddi shu bois ular "noma'lum shislar" doirasiga kiritilgandir. Ular to'qrisidagi bilimlar bilan tanishish, o'zgarib borishlarini tekshirish "kasalliklarning ichki manzarasi"ni ifodalab berishda mushim rol o'ynashi mumkin. Ichki organlarning xastaligida vujudga keluvchi mazkur sholatlar ichki kasalliklarni diagnostika qilishda aloshida ashamiyat kasb etishi turgan gap (A. R. Luriya tadqiqotlaridan).

Bunday xususiyatli ixtiyorsiz sezgilar insonda juda erta uyqonadi, shuning bilan birga ularning ifodalanishi o'ziga xos shakllarga egadir. Chunonchi, ular "oldindan shis qilish" tariqasida paydo bo'lib, shatto inson ularni ta'riflab berish imkoniyatiga qodir emas, ko'pincha ushbu kechinmalar tush ko'rishda qaysidir kasallik shuruj qilayotganligidan darak beruvchanlik vazifasini o'tmaydi, xolos.

Ular insonning kayfiyatida, emosional reaksiyalari o'zgarishida ko'zga tashlanadi, bolada esa shatti-sharakatning keskin o'zgarishiga sabab bo'ladi.

Chunki, bola o'z tana a'zolaridagi ichki sholatlarning o'zgarishini anglash, sezish, shis qilish uquviga ega emas, xuddi shu tufayli undagi shatti-sharakatning

umumiy o'zgarishi belgilaridan buni sezish mumkin. Bu shodisalarning yorqin misoli sifatida quyidagi voqelikni tashlil qilamiz: bola o'z ichki interoreseptiv sezgilarini namoyoish qilish maqsadida "kasal" bo'lib qolgan qo'qirchoqini parvarish qila boshlaydi. Interoreseptiv sezgilarning ob'ektiv ashamiyati juda yuqori, chunki ular ichki jarayonlarni o'zaro o'rin almashtirish balansini ta'minlab turishning asosi shisoblanadi. Boshqacha so'z bilan aytganda, ular organizmlardagi jarayonlarni o'zaro o'rin almashib turishining gemostazi (borqarorligi) deb ataladi. Ichdan paydo bo'ladigan signallar xatti-sharakatni vujudga keltiradi, stress, zo'riqish, affekt sholatlarini yo'qotish (bartaraf qilish, pasaytirish), tuqilib kelayotgan mayllarni esa qoniqtirishga yo'naltirishgan bo'ladi. Oqibat natijada, ichki tana a'zolarining faoliyatini izdan chiqish sholati yuz berishi mumkin. Xuddi shu sababdan tibbiyot psixologiyasida interoreseptiv sezgilar sham mushim rol o'ynaydi. Somatik va visperal jarayonlar, rushiy sholatlar (psixosomatika) o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish imkonini yaratadi.

Interoseptiv sezgilarning fiziologik mexanizmlari interosepsiya bilan birgalikda K. M. Bikov, V. N. Chernigovskiylar tomonidan atroflicha o'rganilgan. Bu narsalarning barchasi shartli reflektor faoliyati mexanizmlaridan kelib chiqqan sholda sharhlab berilgan.

Proprioreseptiv sezgilar tana dvigatel ipparatining va gavdaning fazodagi sholati to'qrisida signallar bilan ta'minlab turadi. Ular inson sharakatining regulyatorini va afferent asosini tashkil qiladilar.

Periferik reseptorlar muskullarda, paylarda va bo'qimlarda joylashgan bo'lib, maxsus tanachalari shakliga egadirlar. Mazkur tanachalar Puchchini tanachalari deb ataladi.

Tanachalarda vujudga keluvchi qo'zqatuvchilar muskullarining taranglashuvi natijasida va bo'qimlar sholatining o'zgarishida, nerv tolalari (iplari) yordamida orqa miyaning orqa ustunidagi (stolbasidagi) oq suyuqliklarga yetkaziladi. qo'zqovchilar Burdax va

Goll yadrosining quyi bo'limlariga yetib keladi va undan po'st osti tugunlaridan o'tib, bosh miya katta yarim sharining qoronqilashgan zonasida o'z sharakatini yakunlaydi.

Proprioreseptorlar sharakatining afferent asosi ekanligi A. A. Orbeli, P. K. Anoxin (shayvonlarda), N. A. Bernshteyn (odamlarda) tomonidan o'rganilgan.

Psixologik ma'lumotlarga ko'ra, gavdaning fazodagi sholati sezgirligi statik sezgilarda o'z ifodasini topadi. Unigng markazi ichki quloq kanallarida joylashgan bo'lib o'zaro bir-biriga perpendikulyar bo'shliqda tutash sholatda yotadi. Masalan, yuosh sholatining o'zgarishi quyidagi sxemaga binoan amalga oshadi:

- a) o'zgarish endolimfa suyuqligiga boqliq qo'zqalish;
- b) eshitish nervi;
- v) vestibulyator nerv;
- g) bosh miya po'stining chakka bo'lmasi;
- d) miya apparatiga o'tadi.

Vestibulyator sezgirlik apparati qurish bilan bevosita aloqada bo'lib, fazoni orientirlash jarayonida ishtirok etadi. Masalan, avtomabilning yo'ldan o'tishi

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, passiv xayol ixtiyoriy va ixtiyorsiz turlarga ajratilganidek, aktiv xayol tiklovchi va ijodiy ko'rinishlarga bo'linadi.

O'zining moshiyati bilan tasavvurlarga muvofiq keladigan tasavvurlar, tasvirlar tizimini yaratuvchi xayol "tiklovchi xayol" deb ataladi. Tabiyatga, jamiyatga va shaxslararo munosabatga, bilimlarga oid ma'lumotlar o'rganilishida xayol bevosita ishtirok etadi shamda matnlarda, rasmlarda, xaritalarda aks ettirilgan narsalar qayta tiklanadi. Ijtimoiy tajribada, ta'lim-tarbiya jarayonida fazoviy xayol, vaqt va sharakat birliklariga oid axborotlar, masofa, shajm to'qrisidagi xabarlariga diqqat bilan sinchkovlik bilan qarash, tikilish jarayonida mazkur xayol turi rivojlanadi.

Ijodiy xayol tiklovchi xayoldan farqli o'laroq original va qimmatli moddiy, ijodiy mashsulotlarda gavdalanuvchi yangi obrazlarning yaratilishidan iborat xayolning turidir.

3. Xayolning xususiyatlari

Xayolning mushim tomonlaridan biri-uning ijodiyot va shaxs munosabatining yaxlit sholda talqin qilish xususiyatidir. Ijodiyot shaxsning ichki imkoniyatlari va zaxiralarining ro'yobga chiqishining asosiy shartlaridan biridir. Xuddi shu sababdan shaxs o'zining ijodiy faoliyati bilan, birinchidan, insonning yaratuvchilik qudratini amaliyotda namoyish qiladi. Ikkinchidan, u ijodiyot ta'sirida yangi fazilatlarini egallaydi, nafosat, badiiy ijod, texnik qobiliyat, kashfiyot ijtimoiy muammolarni integrasiya qilish yoki mavjud umumiy qonuniyatlardan kelib chiqib, uni differensiallashtiradi. Uchinchidan, jashon faniga o'z ulushini qo'shadi va sivilizasiyaga o'z ta'sirini o'tkazadi, ijtimoiy taraqqiyot sharakatlantiruvchisiga aylanadi. Ijodiyot davomida shaxs motivasion, emosional, irodaviy barqarorlik, xarakterning mustashkamligi va boshqa individual-tipologik xususiyatlardagi yetuklik ijodiyot mashsuliga, uning samaradorligiga, sifatiga unosib ravishda ijobiy ta'sir o'tkazadi.

Ijodiyot tarkiblari bilan shaxsning xususiyatlari o'rtasidagi uyqunlikning yuzaga kelishi ikki yoqlama ta'sir o'tkazish mexanizmi sifatida mushim rol o'ynaydi, ya'ni faoliyatda shaxs o'zining yangi qirralarini ochadi, uning fazilatlarini esa ijodiy izlanishlarning muvaffaqiyatli yakunlanishini ta'minlaydi.

4. Xayolning analitik-sintetik xususiyati

Xayolning analitik xususiyati bo'yicha (nemischa "tendens" lotincha "tendere" kelib chiqqan bo'lib, psixologiyaning tarixiy taraqqiyoti davomida shar xil ko'rinishlarda shukm surib kelmoqda. Analitik sholat xayolning mazmunini, moshiyatini, predmetini, asosan tubdan yangi mashsullar, yangicha obrazlar, timsollar, tasvirlar yaratilishidan, atrof-mushitning ifodasi, yangi bezakli, jiloli ekanligini qayd qilishdan iboratligidan tan olishdir. Yangilik elementlari, ba'zi jabshalarining qo'shimcha alomatlar bilan boyitilishi, ijod qilinishi xayolning asosiy vazifasi ekanligi qoyasini aks ettiruvchi tendensiya psixologiya fanida aksariyat ilmiy maktablar tomonidan tan olingan va taraqqiyot sharakatlantiruvchisi sifatida qat'iy ravishda shimoya qilinib kelinmoqda. Ikkinchi

Xayolning eng ashhamiyatli tomoni shundan iboratki, u tafakkur predmetiga taalluqli sholatlardagi etishmovchilikda sham u yoki bu yo'l bilan muammoli vaziyatdan yengilroq chiqib ketishga mushim zamin shozirlyadi. Insonda mavjud narsalarning ichki tuzilishi, uning rivojlanishi, o'zgarishi to'qrisidagi ma'lumotlarning yetishmasligi tufayli shaxs xayolga va fantaziyaga murojaat qiladi. Biosfera va neosferada insoniyat uchun noma'lum o'rganilmagan soshalar mavjud ekan, demakki, xayol uzluksiz ravishda o'z funksiyasini bajaraveradi, shuning uchun xayolning qaysi turi shukm surayotganligidan qat'i nazar u ijobiy shodisa sifatida basholanishi lozim. Chunki, xayol insonning aqliy zo'r berishda, stress, affekt sholatlarida asab tizimining tangligidan xalos etib, tana a'zolari funksiyasini tiklaydi, ishchanlik qobilyatini barqarorlashtiradi.

2. Xayol turlari to'qrisida umumiy tushuncha

Xayol o'zining faolligi bilan atrof mushitni o'zgartirishga yo'naltirilgan shaxsni ijodiy faoliyatining mushim sharti sifatida xizmat qiladi. Ba'zi bir psixologik ma'lumotlarga qaraganda, gosho xayol faoliyatning funksiyasini bajaradi, bunda u xatti-sharakatlarning sun'iy ravishdagi majmuasi vazifasini ijro etadi, xolos. Inson quyidagi sholatlarda yaqqol tasavvurdan yiroq bo'lgan xayolot olamiga kirib borishi mumkin: 1) inson shech anday yo'l bilan shal qilib bo'lmaydigan masalalar, muammolar iskanjasidan berkinish maqsadida; 2) turmushning oqir sharoitlaridan, zashmatlaridan shimoyalanih niyatida; 3) shaxsiy nuqsonlarning ta'qibidan; 4) ushlangan armondan; 5) patologik sholatga (rushiy nuqsonga) uchraganda; 6) alkogolizm, narkomaniya va boshqa vaziyatlarda. Xayolot (fantaziya) turmushda gavdalanishi mumkin bo'lmagan, amalga oshirish imkoniyati yo'q xatti-sharakatlar dasturini namoyon etadi.

Yuqoridagi muloshazalar negizidan kelib chiquvchi xayolning bunday shakli psixologiya fanida passiv (sust) xayol deb nomlanadi. Psixologiyada aktiv (faol), ixtiyoriy, ixtiyorsiz, tiklovchi va ijodiy turlar to'qrisida sham muayyan ma'lumotlar mavjuddir.

Inson passiv xayolni oldindan ixtiyoriy rejalashtirib yuzaga keltirishi sham mumkin. Xuddi shu bois iroda bilan shech bir boqliq bo'lmagan, jo'rttaga "kashf" qilingan, biroq shayotda gavdalanirishga yo'naltirilgan xayolning o'ziga xos obrazlari majmuasi "shirin xayol" deyiladi. Odatda "shirin xayol"da fantaziyaning mashsullari bilan insonning eshtiyojlari o'rtasidagi aloqa yengillik bilan yuzaga kelganligi tufayli quvonchli, yoqimli, qiziqarli narsalar shaqida odamlar xayol suradilar. Inson qanchalik shirin xayolga berilsa, u shunchalik darajada passiv shaxs sanaladi, bu ko'rinish uning nushsoni shisoblanadi. Passivlik (sustkashlik) kishinig qiyinchiliklarini yengishdan chetlashtiradi, yashash uchun kurashga xoshish yo'qoladi, demak, u reallikdan tubdan uzoqlashadi. Gosho passiv xayol shech o'ylamaganda, ixtiyorsiz ravishda vujudga kelishi sham mumkin, bunda quyidagi sholat yuz beradi; A) ong nazoratining kuchsizlanishi, B) ikkinchi signallar tizimining susayishi, V) insonning vaqtincha sharakatsizlanishi, G) uyqusirash kezida, D) affektiv vaziyatdan, Ye) tush ko'rishda, Yo) gallyusinasiyada, J) patologik sholatlarda va shokazo.

(qatnovi), qalin o'rmonni kesib o'tish payti va shakazo. Xuddi shunday sholat uchishda sham yuzaga kelishi mumkin. Patologiya sholatida sham xuddi shunday jarayonga duch kelinadi.

Ekstroreseptiv sezgilar moddalikdan (5 tadan) tashqari intermodal nospesifik sezgi turkumlariga sham ajratiladi. Masalan, eshitish organi (a'zosi) orqali sekundiga 10-15 tebranihni sezish mumkin, lekin quloq bilan emas, balki suyaklar yordamida (miya qopqoqi, tirsak, tizza uchlarini orqali) payqash - vibrasiya sezgirlik deyiladi. Masalan, karlarning tovushlarning idrok qilishi, pianinoni ushlab turish, pol yoki mebelning sharakati kabilar.

Odatda vibrasion sezgirlik intermodal sezgi deb sham nomlanadi. Intermodalning boshqa bir ko'rinishi mana bunday sholatda namoyon bo'ladi:

a) shid, ta'm va maza sezgilarida;

b) o'ta kuchli tovushda, o'ta yorqin yoruqlikda;

v) tricheminal, ya'ni uch xil ta'sirning uyqunlashgan, integrativ sholatida kabilar.

Sezgining nospesifik shakli - terining foto sezgirligi ranglarning nozik jilolarini ajratish, qo'l uchlarini bilan sezish orqali ro'yobga chiqadi.

Terining foto sezgirligi A. N. Leontev tomonidan kashf qilingan bo'lib, bu narsa ko'pgina sholatlariga oqilona yondashish imkoniyatini vujudga keltiradi. Ushbu kashfiyot qo'l uchiga yashil va qizil rangli yoruqlik yuborish orqali dunyo yuzini ko'rgan. Rang signallarining oqriq qo'zqatuvchilar bilan munosabati qiyosiy jishatdan olib borilganda, insonni faol mo'ljallash (orientirash) jarayonida uning qo'l uchi terisiga kelib tushadigan rang nurlarini farqlashga o'rgatish mumkin ekan. Psixologiya fanida trening foto sezgirligi tabiati shali yetarli darajada o'rganilgani yo'q. Shunga qaramasdan, talamitik tizim va po'st ostining qo'zqaliganida asab tizimi shamda teri ektodermlaridan kelib chiqqan, atrofga yoyilgan (tarqalgan), rudimentlar yoruqlik sezish elementlari maxsus sharoitda muaffaqiyatli sharakat qiladi. Ko'pincha "oltinchi tuyqu, shissiyot" sharofat bilan inson tomonidan "masofa"ni sezish, ko'r odamlarda to'siqni shis qilish ushbu jarayon uchun yorqin misol bo'la oladi. Eshtimol, yuz terisining issiq shavo to'lqinlarini idrok qilish, to'siq oraliqida mavjud bo'lgan tovush to'lqinlarini (tebranihlarini) o'zida aks ettirish terining foto sezgirligini ilmiy jishatdan izoshlashga muayyan negiz (asos) bo'lib xizmat qilish mumkin.

2. Psixologiya fanida sezgi nazariyalari

Tashqi olam xususiyatlari to'qrisidagi va shaxsning o'z gavdasini tuta bilish yuzasidan bilimlar, ma'lumotlar, xabarlar va ta'sirotlar manbai - bu sezgilar bo'lib shisoblanadi. Shuning uchun sezgilar inson organizmiga, ya'ni uning tana a'zolariga tushadigan axborotlarning asosiy kanali (yo'li) sanalib, ular tashqi dunyo shamda ichki tana a'zolari to'qrisidagi xabarni bosh miya katta yarim sharlari va bosh miyaning tarkiblariga yetkazib turadi, xuddi shu boisdan inson o'zini qurshab turgan makro mushitni orientirash (mo'ljallash) imkoniyatiga egadir.

Agarda mazkur kanallar berk bo'lib qolgan taqdirda, sezgi organlari zarur axborotlar bilan ta'minlamaydi, binobarin, ongni shukm surish imkoniyati o'z-o'zidan yo'qoladi.

Psixologiya fanida shunday ilmiy dalillar mavjudki, mabodo inson axborotlarning shaxobchasidan mashrum bo'lsa, u sholda u uyqu sholatiga sho'nqiydi. Masalan, tasodifan teri-tuyush sezgilari patologiyaga uchrasa unda odam (ko'pincha vaqtincha, muvaqqat) ko'rish, eshitish, shid sezishdan mashrum bo'lishi mumkin. Mabodo axborotlar tuzatish shaxobchasi ilk bolalik yoshi davrida buzidsa, kar yoki ko'r bo'lib qolsa, u taqdirda uning aqliy rivojlanishida keskin to'xtalish (vaqtincha orqada qolish) yuzaga keladi. Agarda bola maxsus usul yoki uslubga o'rgatilsa tabiiy ravishda mavjud kamchiliklarning o'rnini to'ldirib bo'lmaydi.

Sezgin bunday tarzda tushuntirilishiga nisbatan shar xil munosabatlar psixologiya tarixida mavjud bo'lib ularning shech qaysisi asosiy manba ekanligiga shubsha bilan qarashga moyildirlar. Shozir ularning ayrimlariga qisqacha to'xtalib o'tamiz va shaqiqiy moshiyatini ochib berishga intilamiz.

Nemis faylasufi Xristian Volf "Rasional psixologiya" (1732 yil) va "Emperik psixologiya" (1734 yil) kitoblarida: ongning ichki sholati, aqliy fikr yuritishga qobiliyatlik tabiiy moddiy asos zamiridan kelib chiqib, tashqi olamdan kelib tushadigan axborotlar shaxobchasiga, ya'ni sezgi kanaliga, shech qanday boqliq ematushuntirishga sharakat qildi. Sezgilarga mana bunday yondashish nazariyotchisi "fanga rasionalizm" tushunchasi bilan birga kirib keldi. X. Volf va uning tarafdorlari psixik jarayonlar (sezgi, idrok, xotira va boshqalar) murakkab ijtimoiy - tarixiy taraqqiyot mashsuli emas, degan qoyani ilgari surdilar. Shuning bilan birga "Ong", "Aql" tarixiy evolyusiyasi natijasi emas deb, inson psixikasiga o'zgacha yondashib, uni izoshlab berish mushkul bo'lgan "birlamchi" xususiyat ekanligini tushuntirishga intildilar.

Mazkur nazariyaga asoslangan psixologlar insonning sezgilari uning tashqi olam bilan boqlab turuvchi birdan-bir shaxobcha ekanligini inkor qilishgacha borib yetdilar va voqeilikni mana bunday tarzda izoshlashga sharakat qildilar: go'yoki sezgilar insonni tashqi olamdan ajratib turadilar, ular atrof-mushit o'rtasidagi bartaraf qilib bo'omaydigan devor shisoblanadilar. Berkli, Yum, I. Myuller, Gelmgols singari olimlar sezgi organlarining "spesifik energiyasi" nazariyasini ishlab chiqdilar Bu qoyaning asoschisi sifatida Iogann Myuller qat'iy pozisiyada turib, uni butun vujudi bilan shimoya qilishga intildi. Ushbu nazariyaga binoan, shar qaysi sezgi a'zosi xoshz quloq, xosh til, xosh teri bo'lishidan qat'iy nazar, tashqi dunyoning ta'sirini aks ettirmaydi, atrof mushitda bo'lib turgan real, yaqqol jarayonlar yuzasidan axborotlar berishga qobil emas, faqat u tashqi ta'sirdan shaxsiy jarayonlarning qo'zqatuvchisidan turtki oladi, xolos. Mazkur nazariyaga ko'ra, shar bir sezgi a'zolari o'zining "spesifik energiyasi"ga ega, shar qanday ta'sirdan qo'zqaladi. Masalan, ko'zni bosib, unga elektr toki bilan ta'sir qilib ko'rilsa, unda yoruqlik sezgisi shosil qilinadi; quloqqa elektr qo'zqatuvchisi bilan ta'sir o'tkazilsa, u sholda tovush sezgisi vujudga keladi.

o'ylanadi, fikriy obrazlarni yaratadi, ularga yangi qo'shimchalar kiritadi, xulas mashsulotning sifatli chiqishini, uning buyum tariqasida namoyon bo'lishini xayol uzluksiz ravishda ta'minlab turadi. Aytaylik, inson stul yasamoqchi bo'lsa, u eng avval unga oid qismlarni tayyorlaydi, shaxs xayolan uning sifatiga e'tibor beradi, keyin ularni yaxlitlaydi, o'zaro birlashtiradi shamda buyum shaklida gavdalaniradi.

Binobarin, xayol ishning shar bir bosqichida bevosita ishtirok qiladi, yo'l-yo'lakay ko'rsatmalar, qo'shimchalar kiritib boradi.

Xayol bilish jarayonlari bilan uzviy aloqada shukm suradi, ularni aks ettirish imkoniyatining to'laroq ro'yobga chiqishiga yordam beradi. Ayniqsa, u tafakkur bilan bevosita aloqada bo'ladi, xuddi shu boisdan ularning shar ikkalasi sham bashorat qilish, oldindan payqash, sezish, istiqbol rejasini tuzish imkoniyatiga ega. Shuning uchun ular o'rtasida bir qator o'xshashliklar va ayrim farqlar mavjuddir. Bu sholat quyidagilarda o'z ifodasini topadi: 1) xayol tafakkur singari muammoli vaziyatda, masala va topshiriqlar yechish jarayonida tuqiladi; 2) yangi echim, usul, vosita qidirishda va ularni saralashda umumiylik mavjud; 3) xayolning sham, tafakkurning sham paydo bo'lishi shaxsning eshtiyojlariga bevosita boqliq; 4) eshtiyojlarni qondirishning dastlab xayoliy obrazlari yaratiladi, uning natijasida vaziyatni yorqin tasavvur qilish imkoni tuqiladi; 5) xayolda oldindan aks ettirish jonli tasavvurlar tarzida, yaqqol timsollar shaklida vujudga kelsa, tafakkurda ular umumlashmalar, tushunchalar.

Tasavvurlar bilan tushunchalarning o'zaro uyqunlashuvi ikkita ijodiy xususiyatli bilish jarayonlarining shamkorlikdagi ijodiy faoliyatida bir davrning o'zida qatnashishni birdiradi. Faoliyatning tarkibiy qismlari ularning qanday amalga oshirilishi to'qrisidagi yaqqol obrazlarni uzviy boqlanib ketgan fikriy muloshazalarning qo'shilishi tufayli sharakatchanlik imkoniyatiga ega bo'ladi.

Xayol jarayoni tafakkurdan farqli o'laroq muammoli vaziyatning ma'lumotlari qanchalik noaniq bo'lsa, shunchalik ta'savur obrazlari yaralishi uchun qulay imkoniyat tuqiladi, uning mexanizmlari tezkorlikda ishga tushadi. Masalan, yozuvchining xayoli asar qashramonlarining taqdiri bilan uzviy boqliq bo'lib, konstruktor, mushandis, me'mor kabi mutaxassislarga qaraganda nishoyat darajada katta noaniqliklarga ega, voqelikdan tubdan uzoq fantaziya olamida obrazlar, chizqilar, badiiy to'qimalar yaratadi. Ma'lumki, aniq dunyoviy fanlarning qonuniyatlariga qaraganda insonning psixikasi, uning xatti-sharakatlari qonuniyatlari murakkab va yetarli darajada ma'lumotlarga ega emas. Xuddi shu boisdan bosh miya katta yarim sharlari funksiyasining qariyb uchdan bir qismini ilmiy dalillar asosida tushuntirib bera olishimiz mumkin, xolos.

Muammoli vaziyat o'zining xususiyatiga ko'ra bir davrning o'zida sham xayolning, sham tafakkurning ishtirok etishini taqozo qiladi. Agarda muammoning echimi, masalaning sharti aniq bo'lsa, bu sholda tafakkurning ishtiroki ustuvorlik qiladi, mabodo noma'lumliklarning miqdori ko'payib ketsa, u taqdirda xayol yoki fantaziya yetakchi rol o'ynay boshlaydi. Muammo yechimining turli usullari, ularning invariantlari, muayyan qonunlari, qoidalari ta'riflari mavjud bo'lgan taqdirda faoliyat tafakkur yordami bilan amalga oshiriladi.

Tajribalarning aksariyati kasb shunarkolleji (bilim yurti) o'quvchilari ustida olib borilgan. Fazoviy tafakkur deganda narsa va shodisalarning fazoda rasional joylashishi, zamon va makon munosabatlarini, murakkab boqlanishlarini adektiv ravishda aks ettirishdan iborat fikr yuritish jarayoni tushuniladi. U insonning fazoviy tasavvurlari, xotira va xayol tasavvurlari bilan uzviy boqliq sholda namoyon bo'ladi.

VIII BOB

XAYOL

1. Xayol to'qrisida umumiy tushuncha

Psixologiyada xayol tafakkur singari bilish jarayonlaridan biri shisoblanib, u insoniy ichki va tashqi xususiyatli va izlanishli faoliyatida, muayyan darajaga ega bo'lgan muammoli vaziyatning vujudga kelishi va uning shal qilinshida ishtirok etadi. Agarda xayolni genetik jihatidan kelib chiqishi tashlil qilinadigan bo'lsa, u albatta insonning meshnati mashsulini obrazlar, timsollar yordami bilan aks ettirmasdan turib, bevosita faoliyatga kirishish mumkin emas, chunki fikri muloshazalarni tasavvur qilish tufayli yaqqol tafakkurning predmetiga uzatiladi. Xuddi shu boisdan xayol yordami bilan inson tomonidan kutilayotgan natija, ya'ni kutilmagan tasavvur obrazlari yaratiladi, go'yoki bu jarayonda ijodiy faoliyatning modeli ishlab chiqiladi, fantastik timsollar tizimi yangiliklarning mutlaq tarkiblari bilan boyib boradi, ichki faollik esa uning mexanizmiga aylanadi.

Odamning shar qanday izlanishli, meshnat va ijodiy faoliyatlari xayoliy jarayonlarni o'z ichiga qamrab oladi, kashfiyotning dastlabki obrazlari, tarkiblari aniq voqelikdan uzoq bo'lishidan qat'i nazar taraqqiyot (rivojlanish), turtkisi vazifasini bajaradi. Odatda xayol inson faoliyatining zaruriy tarkibi, mushim sharti sifatida uning turlari atamasi nomlari bilan ifodalanadi, chunonchi badiiy, adabiy, ilmiy izlanishli, musiqaviy, loyishaviy, konstruktorlik. evristik (fikriy topqirlik), ijodiy faoliyat kabilar. Shaxs tomonidan bajarilishi, amalga oshirilishi lozim bo'lgan shar qanday faoliyatning mashsuli oldindan tasavvur qilinishi, yaxlit timsol shaklda ko'z o'ngiga keltirilishi shart.

Jashon psixologiyasida xayol insonning ijodiy faoliyatning tarkibiy qismi sifatida talqin qilinadi, u tizimiy xususiyatli xatti-sharakatning oraliq va yakuniy mashsullari orqali aks etadi, muammoli vaziyatda noaniqlik, noma'lumlik alomatlarini vujudga kelsa, u sholda faoliyat rejasini qayta ko'rib chiqishni ta'minlaydi. Shu narsani aloshida ta'kidlab o'tish kerakki, shech qachon xayol ijodiy faoliyat dasturining yaratuvchisi sifatida namoyon bo'lmaydi, balki uning ayrim o'rinlarini to'ldirishning va almashirishning timsollarini yaratadi, xolos.

Xayolning bilish jarayoni sifatidagi asosiy vazifasi shundan iboratki, u amaliy faoliyat boshlanmasdan turib, uning mashsulini oldindan tasavvur qilish va ularning timsollar atriqasida vujudga keltirishdan iboratdir. Inson shaxsiy faoliyatida ayrim qiyinchiliklar vujudga kelsa, ularni bartaraf qilish uchun odam

Binobarin, sezgi a'zolari tashqi ta'sirni aks ettirmaydi, balki ulardan, ya'ni ularning ta'siridan qo'zqaladi, xolos. Inson shech qachon tashqi voqe, yaqqol dunyoning ob'ektiv ta'sirlarni idrok qilmaydi, balki sezgi a'zolari faoliyatida o'zlarining shaxsiy sub'ektiv sholatlarini aks ettiradi.

Mazkur nazariyaga binoan, inson ob'ektiv dunyoni idrok qila olmaydi, u sub'ektiv jarayonlarni aks ettiradi, oqibat natija "dunyo element" (mayda qism) larni idrok qilish vujudga keladi. Psixologiya tarixida "sub'ektiv idealizm" degan yo'nalish sham yuzaga kelgan bo'lib, ungacha, "inson faqat o'zi" nigina biladi, xolos. Undan tashqari shech narsa shukm surishi mumkin emas. Bu nazariya o'ziga xos qoyaga ega bo'lib, fan tarixida "solipsizm" (yagona "Men") nomini olgan edi.

3. Sezgilarning reseptor va reflektor nazariyalari

Sezgilarning reseptor nazariyasiga ko'ra, reseptor yoinki sezgi a'zolari ularga ta'sir qiluvchi qo'zqatuvchilarga nisbatan sust (passiv) javob qaytaradi, sezgilar sharakatga qarama-qarshi turuvchi sust jarayondir, sharakatning o'zi esa aksincha faol (aktiv)dir.

Shozirgi davrda sezgilarning reseptor nazariyasi mutlaqo sezgi jarayonining fiziologik mexanizmini ochib berishga yaroqsiz ekanligini qator tadqiqotchilar tomonidan ishonchli omillarga suyangan sholda ta'kidlab o'tilgandir.

Sezgi jarayonining faol (aktiv)ligini tan oluvchi nazariya - sezgilarning reflektor nazariyasi deb ataladi.

Ushbu fikrni asoslash uchun misollarga murojaat etaylik va shayvonot olamida aks ettirishni tashlil qilib ko'raylik. Shayvonlar va jonivorlarning sezgilari sust (passiv) xususiyatga emas, balki tashqi olam ta'sirining biologik ashamiyatga molik jihatlarini faol (aktiv) ravishda ajratgan sholda xatti-sharakatni amalga oshiradilar.

Masalan, bolari (asalari) bir xil turkumdagi gullarga nisbatan aralash sholdagi gullarga faol (aktiv)roq javob reaksiyasini bildiradi; qirqiy irish-chirish shidlariga, undan ko'ra suv o'tlarining ildizlari shidiga chaqqon sharakat qiladi. Mushuk sichqonning qitirlashiga e'tiborini kuchaytiradi, lekin xuddi shunga o'xshash kamerton tovushini keltirsak, aslo unga parvo sham qilib qo'lmaydi.

Bu omillar shuni ko'rsatib turibdiki, birinchidan, sezgilar faollik (aktivlik) xususiyatiga ega, ikkinchidan, ularning vujudga kelishida sharakat tarkiblari ishtirok etadi.

Aqshlik psixolog Neffning ta'kidlashicha, mikroskop ostiga olib teriga igna sanchilsa, xuddi shu uchastkada (maydonda) reflektor sharakat reaksiyalari kuzatilgan; tomirning qisilishi, teri galvanik refleks (KGR), gosho ko'z sharakati, bo'yin muskullarining taranglashuvi, qo'lning sharakat reaksiyasi sodir bo'lishi mumkin.

Jashon psixologlari tomonidan narsalarning murakkab tomonlarini tanish, farqlash sharakatning ishtirokisiz amalga oshmasligi ta'kidlab o'tilgan. Masalan, ko'zni yumib jismni farqlash uchun qo'l bilan uni paypaslash kerak, aks sholda uning sholati, shakli, qattiq yoki yumshoqligi, qadir-budurligini bilib, sezib bo'lmaydi.

I.M.Sechenovning fikriga ko'ra, jismni ko'z bilan idrok qilish uchun ko'z o'sha narsani "qidirsin", faqat shundagina maqsadga muvofiq sharakat yuzaga chiqqan bo'ladi. Shozirgi davrda psixologiya fanida ko'z sharakatlari nazariyasi ishlab chiqilgan bo'lib, ular va makro va mikro, ixtiyoriy shamda ixtiyorsiz ko'rinishlarga ajratiladi. Ular quyidagi nomlar bilan ifodalanadi: konvergent, divergent, gorizontaal, vertikal, siklofuzion, torsion, version, vergent, sakkadik, tremor, dreyf, fliki kabilar. Ko'z sharakati yordami bilan fazoda o'rin almashib turgan jismlarni tanish, bilib olish va identifikasiyalash amalga oshiriladi. Ko'z sharakatlari uch juft tashqi muskullari, ya'ni miya bosh suyagining III, IV va VI juft nervlari orqali ro'yobga chiqadi. Ko'zning mikro va makro sharakatlari sezgining mexanizm rolini bajarish imkoniyatiga ega.

Eshitish sezgisi eshitish va tovush apparatlari tarkiblarining yaqin ishtirokida vujudga keladi. Shunday qilib, yuqoridagi muloshazalarga ko'ra, elementlar (sodda) faol reflektor jarayoni, shuningdek, murakkab faol reseptor faoliyat jarayoni (paypaslash, suratga tikilish kabilar) mavjud bo'lib, sezgilarning vujudga kelishini ta'minlab turadi.

Psixologik ma'lumotlarning tashliliga ko'ra, faol sharakatning shar qaysisi sezgining reflektor nazariyasidan iboratdir.

4. Sezgilarning umumiy qonuniyatlari va sezgirlik

Sezgilari o'zlariga adekvat (mos) bo'lgan qo'zqatuvchilarni aks ettirish shakllaridan biri shisoblanmish bilish jarayonlaridir. Ko'rish sezgisining adekvat qo'zqatuvchisi shavo to'lqini uzunligi 380 dan 770 millimikron diapozondagi elektromagnit nurlanishidan iboratdir. Bu elektromagnit nurlanishlar ko'rish analizatorlarida ko'rish sezgisini vujudga keltiruvchi nerv (asab) jarayoniga aylanadi.

Eshitish sezgilari tebranish chastotasi 16 dan to 20000 gacha bo'lgan tovush to'lqinlari ta'sirining reseptorlarda aks etishidir. Taktill sezgilari mexanik qo'zqatuvchilarning teri yuzasida ta'siri natijasida shosil bo'ladi. Karlar uchun aloshida ashamiyatga ega bo'lgan tebranishni aks ettirish sezgilari narsalarning tebranishlarini in'ikos qilish orqali yuzaga keladi. Boshqa turdagi sezgilari sham o'zlarining maxsus qo'zqatuvchilariga egadirlar. Lekin sezgilarning turli ko'rinishlari faqat o'zlarining maxsusligi bilangina emas, balki ular uchun umumiy xususiyatlari bilan sham tavsiflanadilar. Sezgilarning ana shu xususiyatlariga - sifatleri, jadalligi, davomiyligi va fazoviy lakolizasiyasi kiradi.

Sifat mazkur sezgining asosiy xususiyati bo'lib, uni boshqa sezgi turlaridan farqlaydi va ayni shu sezgi turi chegarasini o'zgartiradi. Masalan, eshitish sezgilari tovushning balandligi, tembri, qattiqligi bilan tafovutlanadi, ko'rish sezgilari esa ranglarning quyugligi, jilosi, tovlanishi, toni va boshqa shu kabilar bilan farqlanadi. Sezgilarning sifat jihatidan ko'p turiligi materiya sharakati shakllarining turli-tumanliligining aks ettirishidir.

Sezgilarning jadalligi ularning miqdoriy tavsifidan iborat bo'lib, ta'sir qilayotgan qo'zqatuvchining kuchi va reseptorning funksional sholati bilan belgilanadi.

5. Mazmuni o'zgarib turadigan masalalar. Bu masalalarda sham bitta mustashkamlangan aqliy qobiliyat tarkib toptiriladi.

6. Isbotlashga doir masalalar. Bu masalalar yordamida mantiqiy fikrlash, isbotlash singari aqliy qobiliyat takomillashtiriladi.

7. Fikrlash, mantiqiy muloshaza yuritishga doir masalalar. Bu masalalarni yechish uchun shech qanday maxsus bilimlar talab qilinmaydi, lekin bunda ma'lum darajada ijodkorlik ko'rsatib, mantiqiy muloshaza yurita olish kerak bo'ladi. Bu masalalarning ba'zilari mamavzutik xarakterda, boshqalari faqat mantiqiy xarakterda bo'ladi.

8. Demak, ijodiy tafakkur turi o'zining samaradorligi va dolzarbliigi, universalligi bilan boshqa fikr yuritish jarayonlaridan farq qiladi, yangi-yangi muammolarni o'ylab chiqishda, masalani shal qilishda zarur jarayon bo'lib, insonning bilish faoliyatida etakchi rol o'ynaydi.

5.5 Psixologiya fanida tafakkurni realistik va autistik turlarga ajratib o'rganish sholati shukm surib kelmoqda. Odatda realistik tafakkur qurshab olgan atrof-mushitni o'rganishga, aks ettirishga qaratilgan fikr yuritish bo'lib, u mantiqiy qonun va qoidalarga bevosita bo'ysunadi va ularning yordami bilan voqelikni in'ikos qiladi. Mavjud narsa va shodisalarni aks ettirish mazkur tafakkur turining ob'ekti bo'lib shisoblanadi. Autistik tafakkur insonning xoshish va istaklarini amalga oshirish bilan uzviy boqliq ravishda sodir bo'ladi. Amalga oshirilishi lozim bo'lgan tafakkur sharakatlari faqat o'sha shaxsning o'z talaklarini ro'yobga chiqarishga yo'naltirilgan fikr yuritishdan iborat individuallik yoki individualistik tafakkurdir.

5.6 Masala yechimini qabul qilishga va inshaklsion tayyorgarlik ko'rishga qaratilgan fikr yuritish vizual tafakkur deyiladi. Vizual tafakkur maqsadga muvofiq sharakatlar yoki anglashilmagan operasiyalar, chunonchi, obrazlar manipulyasiyasi va transshaklsiyasi yordami bilan amalga oshiriladi va "aqliy aylanish"dan namoyon bo'ladi. Injenerlik psixologiyasi va meshnat psixologiyasi, shuningdek, ergonomika soshalarida muttasil vizual tafakkur ishtirok etadi. Keyingi yillarda vizual tafakkur muammosi kosmos psixologiyasida intensiv ravishda tadqiq qilinmoqda.

5.7 Yirik sobiq sovet psixologlaridan biri Z. I. Kalmikova o'z tadqiqotlarida tafakkurning produktiv va reproduktiv turlarga ajratib o'rgangan edi. Bu bo'linish sub'ekt bilimlariga fikr yuritish faoliyatida olinadigan mashsulning yangilik darajasining munosabati asos qilib olinadi. qisqa vaqt birligi ichida yangi, original fikrlar yaratish yoki mushim ilmiy, amaliy masalalarni shal qilish bilan belgilanadigan tafakkur produktiv tafakkur deyiladi. Reproktiv tafakkur esa passiv, tayyor muloshazalarni o'zlashtirib olishga va "tayyor sholda" undan foydalanishga qaratilgan insonning bilish faoliyati ko'rinishidir.

5.8 Fazoviy tafakkur muammosi atoqli sobiq sovet psixologi B. G. Anan'ev va uning shogirdlari tomonidan tadqiq qilingan bo'lib, keyingi yillarda bu muammo yuzasidan taniqli psixolog I. S. Yakimanskaya intensiv ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borib, sermashsul natijalarni qo'lga kiritayotir.

uchun esa shaxsiy tajribasida uchragan tajribadan, sholatdan, usullardan unumli foydalanib, ko'chish jarayonini amalga oshiradilar.

Uchinchidan, masalaga-muammoga taalluqli gipoteza olqa suriladi, bosqichlar taxmin qilinadi, yechish to'qrisida farazlar ishlab chiqiladi, turli variantlar shamda variyasiyalar shaqida muloshaza yuritiladi, o'zaro xayolan solishtirib, eng samarali alomatlar ajratiladi va shokazo.

To'rtinchidan, muammo oldiga qo'yilgan gipotezani tekshirish zaruriyati tuqiladi. Uni tekshirish uchun analogik sholatlar o'zaro taqqoslanadi. Bu o'rinda ijodiy xayol materiallaridan atroflicha foydalaniladi. Uning shaqqoniy ekanligiga ishonch shosil qilish uchun tafakkur sharakatlari ierarxiyasi tatbiq qilib ko'riladi. Gipoteza mantiqiy usullar yordamida fikran analiz va sintez qilinadi, uning adekvatligiga doir operativ ravishda shukm va xulosalar chiqariladi.

Beshinchidan, muammoni nazariy jihatdan shal qilish uchun ilgari surilgan gipoteza adekvat emasligi, noto'qri ekanligi aniqlansa, u fikr yuritish ob'ektidan siqib chiqirish masalalarini shal qilishda, kashfiyotlarni yaratishda, ixtirochilarning takliflarida, rasonalizatorlikda, texnologik qurilmalarni joriy qilishda turli-tuman modellar, variantlar, preparatlar, texnologik kartalar va boshqalar fikran analiz qilinadi, so'ngra ulardan eng ma'quli, eng maqsadga muvofiqi tanlanadi va uning ustida to'xtaladi.

Oltinchidan, muammo va masalani shal qilish, yechish, olingan natijalarni to'qriligiga qanoat shosil qilish uchun echuvchi uni tekshirish bilan tafakkur sharakatlarini yakunlaydi. Ana shu operatsiyalardan so'ng masala batamom shal qilindi deb topiladi va u to'qrida fikr yuritish to'xtatiladi.

Odatda inson ijodiy tafakkur qilish jarayonida ma'lum darajadagi qiyinchiliklarni yengadi. Ularni yeltirib chiqaruvchi ob'ektiv va sub'ektiv sabablar xilma-xil bo'lib, turlicha tarzda ifodalanishi mumkin.

Psixolog V. A. Kruteskiy ijodiy tafakkurni taraqqiy ettirish maqsadida masalalar tipologiyasini ishlab chiqib, turli yoshdagi o'quvchilar o'quv faoliyatida sinab ko'rgan. Olingan natijalar olim tomonidan sifat va miqdor jihatdan analiz qilinib, grafik tasviri (ifodasi) aks ettirilgan.

Tipologiyaga kiritilgan masalalarni V. A. Kruteskiy turlicha nom bilan ataydi.

1. Savol aniq qilib qo'yilmagan masalalar. O'quvchining masalada berilgan mamavzutik munosabatlarni analiz qilgandan keyin ifodalab beriladigan savolning variantlaridan biri qavs ichida ko'rsatiladi.

2. Berilganlari yechishmaydigan masalalar. Masalani aniq yechish uchun yechishmaydigan ma'lumotlar qavs ichida ko'rsatiladi.

3. Ortiqcha ma'lumotlari bo'lgan masalalar. Ortiqcha ma'lumotlar kursiv bilan beriladi.

4. Bir necha yo'l bilan yechiladigan masalalar. Bu yerda turli yo'llar bilan yechilishi mumkin bo'lgan masalalar berilgan. Masala yechishning eng oddiy, eng tejamli yo'li iloji boricha yashirilgan. Bu masalalar bir fikrlash operatsiyasidan ikkinchisiga, bir ishlash usulidan boshqasiga o'tish qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan.

Sezgilarning davomiyligi ularning vaqtinchalik tasniflanishidan iboratdir. Sezgilarning davomiyligi sham sezgi a'zolarining funksional sholati bilan, shuningdek, qo'zqatuvchining ta'sir qilish vaqti shamda jadalligi bilan o'lchanadi.

Qo'zqatuvchi sezgi asosida ta'sir qilishi bilan darshol sezgi shosil bo'lmaydi, balki u bir qancha daqiqadan keyin vujudga keladi. Ana shu qisqa vaqt sezgining latent (yashirin) davri deb ataladi. Latent davri sezgi turlari uchun shar xil fursatda kechadi.

Masalan, taktil sezgilari uchun latent davri 130 millisekund, oqriq sezgilari uchun esa 370 millisekundga to'qri keladi, maza-ta'm sezgisi esa til yuzasiga ta'sir etilgandan so'ng 50 millisekundgacha vaqt oraliqida shosil bo'ladi. qo'zqatuvchi ta'sir qila boshlashi bilan bir davrda shosil bo'lmaganidek, qo'zqatuvchining ta'siri to'xtashi bilan bir vaqtning o'zida sezgi yo'qolmaydi.

Vasholanki, sezgilarning inersiyasi (sezgilarning saqlanishi) ta'siridan keyingi shodisasi deb ataladigan narsada namoyon bo'ladi. Ko'rish sezgisi ba'zi bir inersiyaga ega bo'lib, ko'rish sezgisining ta'siri to'xtashi bilan darshol yo'qolib ketmaydi. qo'zqatuvchi ta'sirining izi ketma-ket keluvchi obrazlar deb ataladigan shodisa sifatida saqlanib qoladi. Psixologiyada ko'zning to'r pardasida rangni sezadigan uch xil xususiyatli element bor deb taxmin qilinadi. qo'zqalish jarayoni shosil bo'lganda, ular toliqadilar va sezgirliklari ancha kamayadi. qizil rangga qarab turganimizda ko'z to'r pardasidagi qizil rangni qabul qiluvchi element boshqalarga nisbatan ortiqroq toliqadi, shuning uchun ko'z to'r pardasining xuddi shu joyiga qizil rangdan so'ng oq rang ta'sir etadigan bo'lsa, qolgan ikkita qabul qiluvchi element ortiqroq sezgirlikka ega bo'ladi va biz ko'z qarshimizda ko'kish yashil rangni ko'ramiz.

Eshitish sezgilari sham ketma-ket obrazlarga ega bo'lishi mumkin. Chunki quloqni bitiradigan qattiq ovoz yoki tovush bilan birga yuzaga keladigan noxush sezgi, ya'ni bu "quloq"ning shanqillashidir. Eshitish analizatoriga bir necha sekund davomida ta'sir etadigan bir qator qisqa tovush impulsalaridan so'ng ular tutash sholda yoki bir oz pasaytirilgan tarzda idrok qilina boshlaydi. Agar bu tovushlarning ta'sirini modellashtirish mumkin bo'lganda edi, ana shunday shodisani kuzatish imkoni yuzaga kelardi. Bu shodisa tovush impulsining ta'siri to'xtaganidan keyin uchraydi shamda tovushning impulsi jadalligi va davomiyligiga boqliq ravishda bir necha sekund mobaynida davom etishi mumkin.

Boshqa analizatorlarda sham xuddi shunga o'xshash shodisalarni kuzatish mumkin. Masalan, sharorat, oqriq va maza sezgilari sham qo'zqatuvchining ta'siri to'xtagandan so'ng bir necha muddat oraliqida davom etaveradi.

Sezgilari uchun qo'zqatuvchining fazovy lokalizatsiyasi, qo'zqatuvchining fazoda o'rin egallashi bilan tavsiflanadi. Distant, ya'ni masofa reseptori tomonidan amalga oshiriladigan fazoviy analiz bizga qo'zqatuvchining fazodagi o'rni shaqida ma'lumot beradi.

Kontant sezgilari: taktil, oqriq, maza badanning qo'zqatuvchi ta'sir qilayotgan joyi bilan boqliqdir. Bunda oqriq sezgilari lokalizatsiyasi, ya'ni badanda joylashgan o'rni, taktil sezgilarga qaraganda badanga anchagina tarqalgan, lekin unchalik aniqlik darajasiga ega emas. Bu sholatni yaqqol namoyish qilish uchun

quyidagi ko'rsatkichlarni keltiramiz: 1 kvadrat mm teriga nisbatan barmoqlar 120, panja 14, kaft 15, ko'krak 29, peshona 50, burun uchi 100 va shokazo.

Lokalizasiya (mashalliy cheklanganlik) psixik funksiyalarning bosh miya katta yarim sharlari qobiqidagi muayyan shujayralarning ishi bilan boqlanishidir. Masalan, ko'ruv analizatorining ishi asosan miya qobiqining ensa qismining faoliyati bilan boqlangan, eshitish analizatorining ishi esa chakka bo'laklari bilan, teri-tuyush shamda sharakat analizatorlari bo'lsa tepa va ensa bo'laklari bilan boqlangandir.

Insonni qurshab turgan atrof-mushitning sholati to'qrisida axborot beruvchi turli ko'rinishdagi sezgi a'zolari o'zlari aks ettirmoqchi bo'lgan shodisalarga nisbatan ma'lum darajada sezgir bo'lishlari lozim. Chunki mazkur shodisalarni ozmi yoki ko'pmi aniq va ravshan aks ettirish lozim.

Binobarin, sezgi a'zolarining sezgirligi dolzarb va favquloddagi sharoitda ta'sir qilib sezgi jarayoni shosil qilish imkoniyatiga ega bo'lgan minimal darajadagi qo'zqatuvchi bilan belgilanadi. Xuddi shu boisdan sezilarli yoki sezilmas darajada sezgi shosil qiluvchi qo'zqatuvchining minimal kuchi sezgirlikning quyi mutlaq (absolyut) chegarasi deyiladi.

Kuchli mutlaq (absolyut) chegaradan nimjonroq yoki kuchsizroq qo'zqatuvchilar quyi chegaralarni shosil qilmaydi, chunki, ularning ta'sir kuchi taqrisidagi signallar bosh miya po'stiga borib yetmaydi. Bosh miya po'sti shar bir ayrim olingan ""p" miqdordagi impulslardan shayotiy zaruriysinigina tanlab so'ng qabul qilib oladi. Shuning bilan birga miya po'sti o'z qo'zqatuvchanlik chegarasini oshirish yo'li bilan qilingan barcha qo'zqatuvchilarni shu jumladan ichki a'zoldan keladigan impulslarni sham ushlab qoladi. Vujudga kelgan bunday sholat biologik jihatdan maqsadga muvofiqdir. Chunki, bosh miya katta yarim sharlari po'sti barcha tushib kelayotgan impulslarni qabul qilib oladigan va ularning shammasi javob reaksiyasini bildiradigan organizmni tasavvur qilish mumkin emas. Ma'lumki, bosh miya katta yarim sharlarining po'sti organizmning shayotiy manfaatlarini mushofaza qilib turadi, shuningdek, o'z qo'zqalish chegarasini oshirish bilan faollashmagan (aktuallashmagan) impulslarni po'stloq ostiga, ya'ni quyi markazlarga uzatadi, buning natijasida organizm ortiqcha reaksiyalardan musaffo bo'ladi.

Tekshirishlarning ko'rsatishiga qaraganda, po'stloq osti impulslari organizm uchun befarq tura olmaydi.

Masalan, tashqaridan ta'sir qalayotgan xuddi ana shu kuchsiz po'stloq osti qo'zqatuvchilari bosh miya katta yarim sharlari po'stida dominant o'choqini (shukmron manbaini) barpo qiladi va gallyusinasiya shamda "sezgilarning aldanishiga" sabab bo'ladi. Kasallangan odamlar quyi chegaradagi tovushlarni miyaga o'rnashib qolgan tovushlar to'plami tariqasida qabul qilishlari mumkin, ayni choqda shaqiqiy inson nutqiga befarq bo'ladi; kuchsiz yoruqlik nuri shar xil gallyusinasiya ko'rish sezgilari shosil qilishi mumkin; terining kiyimga tegishidan vujudga kelgan taktil sezgilar noto'qri o'tkir teri sezgilarini yuzaga keltiradi.

Sezgilarining quyi chegarasi mazkur analizatorlarning mutlaq (absolyut) sezgirligi darajasini aniqlaydi.

Zanjirning shar bir zvenosi shamisha va beto'xtov bir-birlarini taqozo etadi.

Masalaning yuzaga kelishi muammoli vaziyatdan o'zining spesifik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Odatda masala ifodalanganda, garchi oldindan bo'lsa sham, ma'lum ma'lumotlar va noma'lumlar (qidirilishi zarur bo'lgan narsalar) aloshida mantiqiy bo'laklarga, qismlarga ajratilgan bo'ladi.

Masala nutq bilan bayon qilingan qismdan va shartli belgilar yoki abstrakt tushunchalardan tashkil topadi.

Masalaning verbal bo'lagida ma'lum ma'lumotlar va noma'lum narsalarga bo'lish aks ettirilgan bo'ladi. Shar qanday predmetlarga oid o'quv masalasida uning asosiy shartlari yechuvchilar ongiga borib yetadigan darajada yaqqol shaklda bayon qilingan bo'ladi, shuningdek, uning oldiga qo'yilgan talablar va savollar sham turli yoshdagi odamlarning yoshiga, saviyasiga mos ravishda tuziladi. qattiq izlanish, mushokama yuritish, vositalar tanlash va ularni tatbiq etish natijasida qidirilgan noma'lum narsa topiladi.

Sobiq sovet psixologiyasida fikr yuritish aktlardan, sharakatlardan iborat ekanligi ta'kidlanadi. Insonning amaliy faoliyatida qo'yilgan masalaning (vazifaning) akti fikr yuritish sharakati deb ataladi. Tafakkurning sharakati biron-bir vazifa yoki masala yuzaga kelishi bilanoq o'z funksiyasini boshlaydi. K. K. Platonov tafakkur sharakati bosqichlarning ushbu sxemasini ishlab chiqqan.

K. K. Platonov fikriga ko'ra vazifaning shal qilinishi tafakkur sharakatini yakunlaydi. Biroq topilgan masala echimi yangi tafakkur sharakatlarini vujudga keltirishi, beto'xtov fikr yuritish jarayonlari bilan ta'minlaydigan yangi savollarni tuqdirishi eshtimol.

Ijodiy tafakkur jarayoni mavjud bilimlarga, boqliqdir. Shu narsani aloshida qayd qilib o'tish kerakki, o'zaro aloqa qilishda tafakkur mushimroq, mavqeliroq o'rin tutadi. Shozirgi zamon ta'limi oldida turgan asosiy maqsad, o'quvchi yoki talaba shaxsini bilimlar bilan qurollantirish emas, balki ularni fikr yuritish faoliyatiga o'rgatishdan iboratdir.

Xo'sh, ijodiy fikr yuritish jarayoni qanday amalga oshiriladiq. Birinchidan, fikr yuritish faoliyatida eng avval shal qilinishi zarur bo'lgan masala inson tomonidan aniqlab olinishi kerak. Agarda inson oldida shech qanday masala yoki muammo vujudga keltirilmagan bo'lsa, u sholda u biron-bir narsa to'qrisida fikr sham yuritmaydi, demakki, uning qarshisida shech qanday muammo mavjud emas. Mabodo odam shal qilishi shart bo'lgan masala yuzasidan qanchalik aniq va to'laroq ma'lumotga ega bo'lsa, uni oqilona yechish yo'l va vositalarini shunchalik yengillik bilan topadi. Buning uchun muammoni yechuvchilar qo'yilgan masala mazmunini avvalo tushunib olishlari, uning shartini tekshirib chiqishlari, nima ma'lum va nimalar noma'lum ekanligini aniqlashlari mutlaqo zarur. Faqat ana shundagina ular sira shoshib qolmaydilar va shech ikkilanmasdan masala shartini o'ylab topadilar, to'qri yechimga erishadilar.

Ikkinchidan, muammo yoki masalani shal qilish uchun zarur bo'lgan barcha bilimlarni (qoidalar, faktlar, qonuniyatlar, xossalar, xususiyatlar, mushim belgilar, munosabatlar, boqlanishlar va boshqalar) tatbiq qilish uchun intiladilar. Buning

bilan zarur natijalarga erishiladi. Shuningdek, ijodiy tafakkur jarayonida ba'zi bir vazifalarni shal qilish, bajarish, mushokama yuritish, mulohaza qilish, fikrlash, faraz qilish singari jarayonlar mantiqiy fikr yuritish usullari va vositalarini qo'llash yo'li bilan nishoyasiga yetkaziladi. Masalan, mamavzutika, fizika kabi fan asoslarini o'zlashtirishda xuddi shunday sholat ro'y beradi.

Ijodiy fikr yuritish jarayonida gosho kamchilik va xatolarga yo'l qo'yiladi. Natijada olingan javoblar yoki qo'llanilgan vositalarda shubshalanish shissi paydo bo'ladi. Oqibatda natijalarni tanqidiy tekshirish masalani shal qilish bilan parallel ravishda namoyon bo'lishi mumkin. Odatda, ushbu kezlarda fikr yuritishning mantiqiy jihatlarini shukm va xulosa chiqarish, isbotlash, dalillash, asoslash, rad qilish, inkor etish kabilar ijodiy tafakkur yadrosini tashkil qiladi.

Ijodiy tafakkur jarayonida inson masalani shal qilishda o'zgalarning yordamiga tayanib ish ko'radi. Ayrim shollarda masala yoki topshiriqni shal qilish, echish paytida ijodiy tafakkur shaxslararo munosabatda, muloqotdagi voqe bo'ladi. Muloqot esa fikr almashish, sushbatlashish, mushokama qilish, bashslashish, isbotlash, dalillash kabi mantiqiy usullardan tashkil topadi. Fan va texnika taraqqiyoti tarixining ko'rsatishiga qaraganda, yirik ilmiy kashfiyotlar, falsafiy mushohadalar, ilmiy nazariyalar, konstruktiv ijodlarning aksariyati uluq kishilar tomonidan ijtimoiy tafakkurning mashsuli sifatida, kollektiv tafakkuri natijasi tariqasida dunyo yuzini ko'rgan. Demak, ijodiy tafakkur avlodlarning aql-zakovati durdonalarining tizimlashishi natijasida voqelikni yangilik elementi bilan boyitadi, xolos.

Ijodiy tafakkur bilan masala yechish o'zaro uzviy boqlangan bilish jarayonlaridir. Lekin ijodiy tafakkurni masala vositasiga aylantirib yuborish mutlaqo mumkin emas. Shuning uchun ularning nozik jihatlarini farqlab olish maqsadga muvofiqdir. Jumladan, masalani shal qilish, yechish faqat tafakkur yordami bilan amalga oshiriladi, chunki bunda shech qanday o'zgacha yo'l bo'lishi mumkin emas va bo'lmaydi sham. O'z navbatida tafakkur masala echish vaqtidagina vujudga keladi. Shu boisdan yangi masala qo'yishda, yangi muammolarni barpo qilishda, ularning inson tomonidan (o'zgalar) anglab etishida va boshqa shollarda asosiy rol o'ynaydi. Binobarin, ijodiy tafakkur faqat masala (muammo) shal qilish bilangina boqliq bo'lmasdan, balki bilimlarni egallash, tekstlarni tushunish, narsa shamda shodisalarini tanqidiy jihatdan analiz qilish va shokazolarda sham juda zarurdir.

Xo'sh, muammoli (muammoli) vaziyat bilan masala yechishning o'zaro tafovuti bormiq Odatda muammoli vaziyat vujudga kelganda odam favqulodda shech kutilmagan, notanish, tushunilishi murakkab bo'lgan, noma'lum narsa va shodisalar bilan uchrashadi. Aqliy zo'r berish natijasida iroda sifatlarini ishga solish orqali muammoli vaziyat anglashilgan masalaga aylanadi. Binobarin, masala muammoli vaziyatdan kelib chiqib, uning bilan mashkam aloqa qilib shukm suradi. Tafakkur muammoli vaziyatni analiz qilish natijasida uni ravshanlashtirib, yechish mumkin bo'lgan masalaga aylantiradi. Demak, bu erda o'zaro mustashkam boqlangan fikr yuritishning berk zanjiri vujudga keladi: Tafakkur muammo masala.

Mutlaq (mutlaq (absolyut) sezgirlik bilan sezgi chegaralarining me'yori o'rtasida teskari mutanosiblik (proporsionallik) mavjud; sezgi chegarasining me'yori qanchalik kichik bo'lsa, mazkur analizatorlarning sezgiligi shunchalik yuksak bo'ladi.

Mazkur munosabatni ushbu shaklda ko'rsatish mumkin:

Eq1/P

E-sezgirlik, R-qo'zqatuvchining ta'sir chegarasi me'yori anglatada.

Insondagi shid bilishni bitta shujayrasining chegarasi tegishli shad tarqatuvchi moddalar uchun 8 (sakkiz)molekuladan oshmaydi, maza yoki ta'm sezgisini shosil qilish uchun shid sezgisini bzaga keltirishga qaraganda 25000 marta ko'proq talab qilinadi.

Insoniyatda ko'rish va eshitish analizatorlarining sezgirliigi juda yuksakdir. S. I. Vavilovning fikricha, ko'z to'r pardasiga 2-8 kvant yoruqlik tushsa, u sholda ko'rish shodisasi yuz beradi. Xuddi shu sababdan to'la qoronilikda yongan shamni 27 km masofadan ko'ra olish mumkin. Biroq narsaning tekkanligini sezish uchun ko'rish va eshitishga qaraganda 100-10000 ml. marta ortiq energiya kerak bo'ladi.

Analtzorlar sezgilarning yuqori chegarasiga sham egadirlar. Ta'sir qilayotgan qo'zqatuvchiga nisbatan taqin adekvat, ya'ni aynan sezgini shosil qila oladigan qo'zqatuvchining yuqori mutlaq (absolyut) chegarasi deyiladi.

Reseptorlarga ta'sir qilayotgan qo'zqatuvchining kuchini bundan keyin sham ortib borishi reseptorlarda faqat oqriq sezgisini yuzaga keltiradi.

Mutlaq (absolyut) chegaraning me'yori sharoitga qarab o'zgaradi: inson faoliyatining xususiyatlariga, uning yoshiga, reseptorlarning funksional sholatiga, qo'zqatuvchining kuchi shamda davomiyligiga va shakazoga boqliq sholda o'zgarishi mumkin.

Sezgilar o'rtasida yuzaga keladigan farqni shosil qilish ikki qo'zqatuvchi o'rtasidagi minimal farqni farq ajratish chegarasi deb ataladi. Nemis fiziolog oimi Veber odamning o'ng va chap qo'lidagi ikkita narsadan oqirroqini aniqlay olish qobiliyatini tekshirib, shunday xulosaga keladi: farq ajratish sezgirliigi mutlaq (absolyut) xususiyatga ega bo'lmay, balki nisbiy xususiyatga egadir.

Masalan, 100 g. 13, 42 gramm

1000 g. 33, 3 gramm

Shunday qilib, dastlabki qo'zqatuvchining me'yori qanchalik katta bo'lsa, qo'shimcha qo'zqatuvchining me'yori sham shunchalik ko'p bo'lishi kerak:

1) ko'rish analizatori uchun 1/100

2) eshitish analizatori uchun 1/10

3) taktil analizatori uchun 1/30

Mazkur qonunga binoan, asosiy qo'zqatuvchi bilan qo'shimcha qo'zqatuvchi o'rtasidagi farqni ajratish qonuni faqat o'rtacha kuchlanishdagi qo'zqatuvchilarga nisbatan to'qridir.

Veber tadqiqotiga asoslanib Fexner sezgilar intensivligining qo'zqatuvchi kuchiga boqliqligini quyidagi formula bilan ifodalab bergan:

S K IgJ C, bu yerda S - sezgi intensivligi, J - qo'zqatuvchining kuchi, K va C konstantalardir. Ushbu qonun, asosiy psixofizik qonunga muvofiq, sezgilarning intensivligi qo'zqatuvchi kuchining logarmiga proporsionaldir. qozqatuvchining kuchi geometrik progressiya bo'yicha ortib borsa, sezgilarning intensivligi arifmetik progressiya bilan ortib boradi (Veber-Fexner qonuni).

Farq ajratish sezgirligi sham farqlash chegarasining me'yorini teskari proporsionaldir; farq ayirma sezgirligi shunchalik kichik bo'ladi.

Ayirma sezgirligi sezgirlik turlarining ayrim xususiyatlarini boshqa jihatdan tavsiflash uchun sham qo'llaniladi. Masalan, shakllarni, shajmlarni ko'rish vositasida idrok qilinadigan narsalarning ranglarini aks ettirish shaqida muloshaza yuritish mumkin.

Sezgilarni o'lchashni asosan ikki metodi psixologiya fanida shukm surib keladi. Ulardan biri bevosita metod deb atalib sub'ektiv ravishda basholashga asoslanadi. O'lchashning ikkinchi metodi esa alomatlarni ob'ektiv ravishda basholashga asoslangan bo'lib sezgilarning bilvosita (bevosita) mavjudligiga qaratilgandir.

Bevosita metod yoki qo'zqatuvchining so'z bilan basholash metodi quyidagicha tuzilishga egadir: sinaluvchiga teri, tovush, yoruqlik ta'sir qila oladigan qo'zqatuvchi shavola qilinadi, dastavval qo'zqatuvchi minimal intensivlikka (jadallikka) ega bo'ladi, so'ng ularning kuchi orttirib boriladi. Mazkur tadbirlan keyin sinaluvchi "u qaysi bir sezgi qo'zqatuvchisining dastlab sezganligiga" javob berish so'raladi.

Teri sezgirligini o'lchash uchun maxsus asbob "esteziometr" qo'llaniladi. Eshitish sezgirligini o'lchash audiometr yordamida amalga oshirilib, tovushlarning turli darajalaridagi intensivligi aniqlanadi. Ba'zan kichkina temir sharni shar xil balandlikdan tashlab ko'rish orqali sham yuqoridagi maqsad amalga oshiriladi. Ko'rish sezgirligini aniqlash esa sinaluvchi ko'ziga yoruqlikning turli tuman intensivlikda yuborish orqali (gosho qoronqilikda), quyidan yuqoriga yoruqlik birligi (ya'ni lyuks) orttirib boriladi. Ta'm va shid bilish sezgirligi sham maxsus asboblar yordamida o'lchanadi, gosho kimyoviy usul sham qo'llaniladi.

Bevosita metodi ob'ektiv alomatlarga asoslanib ish yuritishni taqazo etadi. Sobiq sovet psixologlari, psixofiziologlari G. V. Gershuni, Ye. N. Sokolov, O. S. Vinogradov va boshqalar mazkur metod yordamida ko'p yillar mobaynida ilmiy tadqiqot ishlarini olib borganlar. Ma'lumki, sezgilar shech mashal sust bilish jarayoni bo'lmagan binobarin, ular vegetativ, elektrofiziologik, nafas olish olish jarayonlari o'zgarib boradi, shuning uchun o'z tabiati bilan reflektor jarayondir. Sezgilardagi reflektor o'zgarishlar ularning ob'ektiv ravishda yuz berayotganligining ko'rsatkichi shisoblanadi. Masalan, sezgilarni shosil qiliuvchi shar qanday qo'zqatuvchi reflektor jarayonlarni sham vujudga keltirishga qodir: qon tomirlarining torayishi, tekri galvanik refleks (teri elektr qarshshiligining kamayishi), miyaning elektr aktivligi chastotasining o'zgarishi (alfa, ritma, depressiyasi sholati) qo'zqatuvchiga qarab ko'zning yo'nalishi, bo'yin muskullarining taranglashuvi va boshqalar.

ongimizda yangi tasavvur, tushuncha va shukmlar shosil qilish, muayyan yangi narsalar yaratish bilan boqliq murakkab tafakkur jarayonidir.

Amaliy tafakkur jarayonida sham nazariy tafakkurga o'xshash savollar tuqiladi. Amaliy tafakkur jarayonining davomi ish-sharakatlarni, aqliy sharakatlarni tasavvur qilishda, fikrlashda namoyon bo'ladi. Maktab shayotidan o'quvchilarning diktant, bayon yoki insho yozish jarayonini misol qilib keltirish mumkin. Talabalar faoliyatidan konspekt yozish, referat tayyorlash, kurs va diplom ishi ustida ishlash, seminarga shozirlik ko'rish, laboratoriya mashqotlarida amaliy vazifalarni bajarish kabilar amaliy tafakkurga yorqin misoldir.

Psixologiyada tafakkurning o'ndan ortiq turlariga xarakteristika berib o'tilgan. Psixologiya tarixidan bizga ma'lum bo'lgan muallifitar tafakkur turi sham o'ziga xos xususiyatlari bilan boshqalardan keskin ajralib turadi. Muayyan fikrning chin yoki yolqonligini ob'ektiv dalillar bilan isbotlash o'rniga inson shaxsning ijobiy yoki salbiy sifatleri bilangina cheklanib qolishdan iborat tafakkur turi muallifitar tafakkur deb ataladi. U ko'pincha odamlarning muayyan sosha bo'yicha bilim saviyasining, darajasining cheklanganligidan va mustaqil fikr yuritish murakkab bilish faoliyatidan biri bo'lib, tadjriy ravishda, izchil o'zaro boqlangan jarayonlardan tashkil topadi: dastavval savollar tuqiladi, vazifa aniqlanadi, masalani yechish yoki savollarga javob qidirish jarayoni vujudga keladi. Inson oldida turgan aniq vazifa yoki masala-bu bajarilishi yoki shal qilinishi zarur bo'lgan savolning ifodasidir. Namoyon bo'lgan vazifa (masala) ko'pincha ifodalanishi shart bo'lgan maqsadni sham o'ziga aks ettirib keladi. Maqsad esa insonning izlanayotgan noma'lum voqelikni topishga gumon va shayajon, shubsha shislardan xorij etishga qaratilgan maylidir.

Tafakkurning izlanish bosqichlarida vujudga kelgan masalaning ifodalanishi shar xil darajada bo'lishi mumkin. Jumladan, voqelikning nimalari ma'lumki, nimalari yana noma'lum, ularni aniqlash, qay sholatda va qaysi yo'l bilan yechilishi mumkin, uning turmush uchun qanday ashamiyati bor, singari jihatlarini aniqlashga to'qri keladi.

Ijodiy tafakkurning navbatdagi komponentlari quyidagicha aks ettiriladi: qo'yilagn savollarga javob izlash, masalani yechishga yordam beradigan yo'llar, usullar, vositalar, qoidalar va ko'nikmalarni qidirish, ularni tanlash shamda mazkur faoliyatda ularni tatbiq qilish va boshqalar. Odam ushbu konkret sholdagi vazifani bajarish uchun qo'yilgan savollarga beriladigan javoblarni ayrim paytlarda tevarak-mushitdagi ob'ektlardan topishlarga sharakat qiladi. Mazkur sholatning samaradorligi ko'p jihatdan uning kuzatuvchanligi va sinchkovlik sifatlariga boqliq. Ayrim shollarda berilgan savollarga javoblarni to'plangan tajriba va yiqilgan bilim fondidan topish ko'zga tashlanadi Masalan, sessiya topshirayotgan talabaning fikr yuritishi, muloshazasi va xulosa chiqarishi xuddi ana shunday tarzda namoyon bo'ladi.

Ijodiy tafakkur ijodiy xayol bilan uzviy aloqada bo'ladi. Shuning uchun inson amaliy faoliyatida bir talay savollarga javoblarni xayol yordami bilan topadi. Jumladan, shar xil taxminlar, farazlar, ilmiy gipotezalar, kashfiyotlar, texnika soshasidagi ixtirolar sham ana shu yo'sinda amalga oshadi, ya'ni xayol yordami

Nazariy tafakkurni ayni bir paytda abstrakt tafakkur deb atashlik an'ana tusiga kirib qolgan. Bunday nom bilan atashga asosiy sabab nazariy tafakkurning umumiy shukmlarda ifodalinishidir. Misol uchun, Metallar elektr tokini yaxshi o'tkazadi, Jismlar ishqalanishdan qiziydi, Shamma shayvonlar o'zi yashayotgan mushitga moslashadi, Narsa va predmet nomini bildirib kelgan so'zlar ot deb ataladi.

Diqqat barcha psixik jarayon va sholatlarning muvafaqqiyatli amalga oshirish garovidir, O'tish (o'smirlik) davri sham jismoniy, sham jinsiy jihatdan intensiv o'sish davridir, Shaxs taraqqiyoti nasliy (irsiy) belgi, ijtimoiy mushit va ta'lim tarbiyaga boqliqdir, qiziqish va eshtiyoj inson shaxsining mushim jihatidir va shokazo.

Abstrakt tafakkur maktab o'quvchilarida dastavval elementar shakldagi abstrakt tushunchalarga suyangan sholda rivojlanadi, so'ngra murakkab tabiiy-mamavzutik fan asoslarini egallash jarayonida ma'lum tizimsidagi abstrakt tushunchalarni o'zlashtirish evaziga yuqoriroq bosqichga ko'tariladi. Oliy maktablarda tashsil olish davomida abstrakt tafakkur o'zining eng yuqori ilmiy dialektik nazariy bosqichiga ko'tariladi. Bunda ijtimoiy fanlar aloshida ashamiyat kasb etadi, jumladan filosofiya, psixologiya va boshqalar. Talabalar sham ko'lam, sham daraja jihatidan murakkab bo'lgan tushunchalar bilan tanishadilar. Masalan: materiya, ong, xususiyat, umumiylik, reallik, makon, zamon, sharakat, psixika, sifat, krizis, bosqich va shokazo.

Abstrakt tafakkur muammosi qator sobiq sovet psixologlari tomonidan izchillik bilan tadqiq etilgan. Sobiq sho'ro psixologiyasining dastlabki rivojlanishi pallasida ushbu masala bilan L. S. Vigotskiy, P. P. Blonskiylar, keyinchalik S. L. Rubinshteyn, B. G. Anan'ev, A. N. Leontev, N. A. Menchinskaya, G. S. Kostyuk, P. Ya. Galperin, R. G. Natadze, D. B. Elkonin, V. V. Davidov, A. M. Matyushkin va boshqalar shuqullanganlar. Shozirgi mazkur muammo yuzasidan yetarli darajada empirik va nazariy bilimlar to'plangan. Fan va texnikaning taraqqiyoti abstrakt tafakkurni yanada rivojlantirishni taqozo etmoqda.

Bu aytib o'tilgan muloshazalar nazariy va abstrakt tafakkurga yorqin misol bo'la oladi. Nazariy tafakkur tufayli voqelikdagi umumiy va mushim boqlanishlarni xossalarni, qonuniyatlarni anglab olamiz. Shuning uchun quyosh va oy tutilishini, yulduzlar tizimsining sharakatini, ob-shavo ma'lumotlarini, yer qimirlash o'choqlarini voqea sodir bo'lishini ancha ilgari aytib berishimiz mumkin. Shu sababdan nazariy tafakkurni oldindan ko'rish imkoniyatini yaratadigan umumlashgan tafakkur deb sham ataydilar.

Shunday qilib, abstrakt tafakkur orqali narsa va shodisalarni bevosita idrok qilish mumkin bo'lmagan xususiyatlari, o'zaro munosabatlari aniqlanadi, u yoki bu soshaga oid qonuniyatlar ochiladi, sabab-oqibat boqlanishlari aks ettiriladi.

Voqelikni o'zgartirishga yoki inson eshtiyojlari uchun zarur bo'lgan real narsalar yaratishga qaratilgan tafakkur turi konstruktiv, texnikaviy, tasviriy san'at singari kasb soshalarini tadqiq etadi. Voqelikni o'zlashtirish vositasi bilan real narsa va shodisalarni yaratishga yo'naltirilgan fikr yuritish amaliy tafakkur deb ataladi. U qo'yilgan amaliy va nazariy vazifalarni yangi usullar bilan shal qilish,

Mana bu narsalarning barchasi sezgilarning paydo bo'lishini ob'ektiv ko'rsatkichi bo'lib shisoblanadi.

Yuqoridagi tadqiqotchilarning fikriga qaraganda, sinaluvchiga kuchsiz qo'zqatuvchi bilan ta'sir etilsa, ya'ni sub'ektga kuchsiz qo'zqatuvchi bilan ta'sir etilsa, u sholda sub'ektda shech qanday sezgi shosil bo'lmaydi, shuningdek, sanab o'tilgan reflektorlarda sham o'zgarish yuz bermaydi.

qon tomir yoki elektrofizilogik reaksiyalar kuchsiz qo'zqatuvchi ta'sirida sham aniq namoyon bo'lishi mumkin, aksincha sezish jarayoni esa amalga oshmaydi. Bu sholatni elektroensefagrafik reaksiyalar tasdiqlaydi. Tovush qo'zqatuvchiga kelib chiqqan sholda G.V.Gershuni inson subsensor diapazonga ega degan ilmiy qoyani olqa suradi. Bu narsa anglashinilmagan fiziologik reaksiyalar, sezib bo'lmas qo'zqatuvchilarga asoslanadi.

Sezgilarning o'zgarishi adaptasiya va sensibilizasiya sholatlarida o'z ifodasini topadi.

Adaptasiya (lot. - moslanmoq, adapto) - sezgi organlari, ya'ni a'zolari (analizatorlar)ning taasurot kuchiga moslashuvi natijasida muayyan sezgirlikning o'zgarishidan iboratdir. Adaptasiya shodisasida sezgirlik ortishi yoki kamayishi mumkin. Kuchli ta'sirdan kuchsiz ta'sirotda o'tganda, sezgirlik asta-sekin ortib boradi, ta'sirotda kuchayganda esa sezgirlik kamayib boradi (ko'ruv, eshituv, shid bilish, teri-tuyush va shakazo).

Odatda genetik nuqtai nazardan adaptasiya uch xil xususiyatli negiz (manba) ta'sirida vujudga keladi.

1. qo'zqatuvchilarning davomli ta'siri jarayonida sezgilarning to'la yo'qolishi tarzida adaptasiya.

Doimiy ta'sir qilib turadigan qo'zqatuvchi ta'sir o'tkazadigan bo'lsa, bunday sholatda sezgi so'nib qoladi. Masalan, teriga tegib turadigan yengilgina bir yuk tez orada sezilmay qoladi. Yoqimsiz shidli bir joyga qirib qolganimizda, bir ozdan so'ng bu shidni batamom yo'qolib ketganday shis qilamiz. Oqizda biron-bir narsa ushlab turiladigan bo'lsa, ta'm sezgisining intensivligi bo'shshadi.

Doimiy va sharakatsiz qo'zqatuvchining ta'siriga nisbatan ko'rish analizatorlarida to'la adaptasiya shodisasini shu bilan tushuntirib berish mumkin.

Bunday sholatda qo'zqatuvchining sharakatsizligini ko'rish reseptorlari apparatining sharakatchanligi bosib yuboradi. Ko'zni shar doim ixtiyoriy va ixtiyorsiz ravishda sharakatlanib turishi ko'rish sezgisining uzluksizligini ta'minlaydi. qo'zqatuvchi ta'siridan 2-3 sekund o'tgach, ko'rish sezgisi yo'qoladi, ya'ni adaptasiya shodisasi yuzaga keladi.

2. Kuchli qo'zqatuvchining ta'siri ostida sham sezgilar zaiflashadi. Masalan, qo'lni muzdek suvga tutib turgan paytda, sovuq qo'zqatuvchi ta'siri bilan yuzaga kelagn sezgining intensivligi pasayadi. qorongiroq xonadan juda yoruq joyga kirib qolsak, biz avval boshqa yoruqlikdan "ko'r" bo'lib qolib, atrofmizdagi narsalarni ajrata olmaymiz. Ma'lum fursat o'tgandan so'ng, ko'rish analizatorlarning sezgirliги keskin sur'atda pasayadi va biz mo'tadil ko'rish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Ko'rish sezgirligining intensiv yoruqlik qo'zqatuvchisi bilan ta'sir qilganda pasayishdan iborat shodisani yoruqlik adaptasiyasi deb yuritiladi.

Ko'rib o'tilgan ikki turdagi adaptasiyani ko'pincha psixologiya fanida negativ adaptasiya deb ataladi. Chunki, shar ikkala adaptasiya natijasida sham analizatorlarning sezgirliги keskin pasayadi.

3. Sezgirlikni, kuchsiz qo'zqatuvchi ta'siri ostida sodir bo'ladigan, ortib borishini sham adaptasiya deb atash an'anaga aylanib qolgan.

Aksariyat sezgi turlariga xos bo'lgan adaptasiyaning mazkur tuuri pozitiv adaptasiya deyiladi.

Qorongilik adaptasiyasida ko'rish sezgirliги ortadi. Sokinlikka nisbatan adaptasiya eshitish adaptasiyasi zamirida yuzaga keladi. Masalan, sovuq suvda (sovuq yegan) qo'l - bir sharorat - issiqday ; issiq suvda qo'l sovuq suvda o'zgarmaganday tuyuladi. Sharorat sezish bilan boqliq bo'lgan pozitiv adaptasiyalar yuqoridagi xususiyatlarga ega.

Tibbiyot psixologiyasida negativ oqriq adaptasiyasining mavjudliги to'qrisidagi gipoteza (ukolga, ignaga, issiq nurlanishga nisbatan) sham shukm surishi ta'kidlanib o'tildi.

Adaptasiyani shosil bo'lish xususiyatlari to'qrisida ma'lumot: a) taktil (teri) adaptasiya juda tez shosil bo'ladi; b) ko'z adaptasiyasi bir necha minut; v) shid va ta'm adaptasiyalari undan sham uzunroq vaqt talab qiladi.

Adaptasiyaning ashamiyati shundan ibratki, u kuchsiz qo'zqalishni payqashga yordam beradi, kuchli qo'zqalishdan sezgi organini saqlaydi.

Adaptasiyani tushuntirib berish: 1) tayoqsimon shujayralarga joylashgan ko'rish purpuri aynib ketadi; kimyoviy modda borliги ilmiy jihatdan isbotlanmagan; 2) miyaning po'stloq qismi sezgirlikni pasaytiradigan "muloshazalovchi" tormozlanish.

Tormozlanish - boshqa joylarda qo'zqalishni kuchaytiradi - sezgirlik ortadi, izchil o'zaro induksiya shodisasi ro'y beradi.

Analizatorlarning o'zaro munosabati va mashq qilish natijasida sezgirlikning kuchayishi sensibilizasiya deb ataladi. Sezgilar o'zaro munosabatining fiziologik mexanizmi analizatorlarning markaziy qismlari joylashgan bosh miya po'stidagi qo'zqalishning irradiyasiya shamda konsentrasiya jarayonlaridir. I. P. Pavlovning ta'limotiga ko'ra, kuchsiz qo'zqatuvchi bosh miya katta yarim sharlarining po'stida oson irradiyasiyalanadigan, ya'ni oson yoyilib ketadigan qo'zqalish jarayonini yuzaga keltiradi. qo'zqalish jarayonining irradiyasiyasi natijasida boshqa analizatorlarning sezgirliги ortadi. Kuchli qo'zqatuvchi ta'sir etganda, aksincha, konsentrasiyaga moyil bo'lgan qo'zqalish jarayoni yuzaga keladi. O'zaro induksiya qonuniga ko'ra, bunday qo'zqalish jarayoni boshqa analizatorlarning markaziy qismlarini tormozlanishga olib keladi va natijada ularning sezgirliги pasayadi.

Analizatorlar sezgirliгining o'zgarishi shartli reflektor asosida, ya'ni ikkinchi signallar tizimsiga kiruvchilar ta'siri bilan sham yuzaga kelishi mumkin. Tekshiriluvchilarga "limondan nordon", zashardan achchiq" degan so'zlarni talaffuz qilish bilan ularning ko'zlari va tillarida elektr sezgirliги yuzasidan o'zgarishni maydonga keltiruvchi omillar qayd etilgan. Ushbu o'zgarishlar bizga

Algebraik miqdorlarini konkret narsalarga taqqoslab, nisbatan berib konkretlashtirilsa bo'ladi, lekin bu erda bizning maqsadimiz konkret miqdor to'qrisida fikr yuritish emas, balki shu narsalar o'rtasida mavjud umumiy miqdor aloqalari ustida muloshaza yuritishdir. Chunonchi, bu sholda biz faqat umumlashgan tushunchalarga tayanib fikr yuritamiz.

Abstrakt tafakkur konkret tafakkurdan qoyat keng ma'no anglatishi bilan voqelikni chuqurroq bilishga olib borishi bilan farq qiladi. Shuning uchun biz yakka shukm vositasi bilan qator narsa va shodisalarga taalluqli ichki qonuniyatlar to'qrisida fikr yurita olamiz. Idrok va tasavvur qilish mumkin bo'lmagan narsa va shodisalar to'qrisida abstrakt tafakkur yordamida muloshaza yuritsa bo'ladi. Shu sababli jamiyat va tabiat qonunlari shaqida, borliq to'qrisida, cheksizlik, sifat, miqdor, tenglik to'qrisida, go'zallik yuzasidan mavshum abstrakt muloshaza yuritish mumkin, xolos.

Biroq konkret tafakkur bilan abstrakt tafakkur o'zaro uzviy boqlangandagina bir butun inson tafakkurini vujudga keltiradi, chunki predmetning tashqi va ichki xususiyatlarini atroflicha ochish aloshida olingan tafakkurning u yoki bu turi yordamida ifodalab berish ancha mushkuldir. Abstrakt tafakkur konkret tafakkur zamirida vujudga kelgan, uning poydevori ustida o'sgan va rivojlangan. Chunki tafakkurning genetik jihatdan kelib chiqishi analiz qilib chiqsak, konkret tafakkur amaliy tafakkur bilan parallel ravishda namoyon bo'la boshlagan, abstrakt tafakkur esa tarixiy taraqqiyotning keyingi bosqichlarida shosil bo'lgan. Shunga qaramasdan, shamma vaqt shar qanday konkret fikr, muloshaza abstrakt fikr, mushokama ichiga ma'lum darajada singib ketgan bo'ladi.

Shodisalarini izoshlashga, faraz qilishga qaratilgan tafakkur nazariy tafakkur deb ataladi. Tushunchalar o'rtasidagi boqlanishlarni, munosabatlarni, ichki boqlanishlarni yoritib borish va shu boqlanishlarni nazariy jihatdan fikr yuritish yo'li bilan izoshlash kabi jarayonlarni nazariy tafakkur yordamida amalga oshirish mumkin. Izoshlash paytida izoshlanayotgan narsa va shodisalar, xossa va xususiyatlar, jism va predmetlar, umuman butun voqelik ma'lum turkumdagi tushunchalar qatoriga kiritiladi va ularning farq qiladigan belgi va alomatlar fikran ajratib ko'rsatiladi. Bundan tashqari muayyan ob'ektlarning moshiyati, mazmuni, mavjud bo'lishlik sabablari, kelib chiqishi, taraqqiyoti, o'zgarishi, shuningdek, ularning ashamiyati va funktsiya shamda vazifalari izoshlab beriladi.

Nazariy tafakkur jarayonlarda "Negaq", "Nima uchunq", "Nima sababdanq", "Buning o'zi nimaq", "Bu shodisa yoki sholatlar, yoxud tushunchalar o'rtasida qanday o'xshashlik va tafovutlar mavjudq" kabi qator savollar vujudga keladi. Berilgan savollarga atroflicha o'ylab, mantiqan oqilona tuzilgan javoblar sham topiladi. Jumladan, "quyosh botdi-qoronqi tushdi", "Sovuq tushdi-suvlar muzladi",

"Olmaxon-shayvondir", "Kit-sut emizuvchidir", "15q2 va 20-3 miqdorlari o'zaro teng", "TAT mavzutik appersepsiya ochib berish apparatidir", "Xarakter-ijtimoiy turmush mashsulidir" va boshqalar. Bu keltirgan misollarda o'quvchi va talabalar narsa va shodisalaridagi boqlanishlarni, ichki qonuniyatlar va xossalarni, o'zaro muntazam munosabatlarni ta'kidlab o'tadilar, izoshlaydilar va tushuntirib berishga sharakat qiladilar.

paytlarda inson fikr yurityaptimi yoki yo'qmi, buni bilish juda qiyin, vasholanki u o'zicha go'yo savollarga javob topganday, shirin shis-tuyqularni boshdan kechirayotganday bo'ladi, shuning uchun ko'pincha "tilimning uchida turibdi" odamlar qandaydir tekst yoki muammo, masala ustida bosh qotirib o'tirganlarida (biror narsaning bevosita ta'siri natijasida) fikr yuritish mutlaqo beixtiyor o'y berib qoladi va ularni asosiy topshiriqni bajarishdan uzoqlashtiradi. Ba'zan amalga oshirilishi maqsad qilib qo'yilgan topshiriqni ixtiyoriy ravishda bajarish jarayonimizda bu rejaga kiritilmagan (favqulodda vujudga kelgan) ayrim vazifalarni sham bajaramiz, bu jarayon biz uchun ixtiyorsiz ravishda o'tadi.

Insoniyatning tarixiy taraqqiyoti tarixidan shu narsalar ma'lumki, yirik ilmiy kashfiyotlar sham ko'pincha xuddi shunday beixtiyor fikr qilib turgan mashalda to'satdan ochilgan. Jumladan, yunon olimi Arximed solishtirma oqirlik qonunini zo'r berib aqliy meshnat qilish paytida emas, balki shech kutilmagan jarayonda, vannada cho'milib turgan paytida kashf etgan. Uluq rus olimi D. I. Mendeleevning shikoya qilishicha, u elementlar davriy tizimsi jadvalini tuzish vaqtida uch kechayu uch kunduz betinim meshnat qilgan, ammo bu vazifani nishoyasiga yetkaza olmagan. Undan so'ng charchagan olim ish stoli ustida uyquga ketgan va tushida bu elementlar tartibli joylashtirilgan jadvalni ko'rgan. Shunda D. I. Mendeleev uyqudan uyqonib, bir parcha qoqozga tushida ayon bo'lgan jadvalni ko'chirib qo'ygan.

Ko'pincha psixolog va fiziologlar ta'kidlashlaricha, muammoning bunday oson ravishda yechilishi shech kutilmagan yuqoridagi kabi beixtiyor shal qilinishi shu kashfiyotlar olam yuzini ko'rganicha bo'lgan davr ichida oylab, yo'llab qilingan meshnatning yakuni, ya'ni tugallanmay qolgan tafakkur jarayonining nishoyasiga yetishdir, deb baholamoqdalar.

Yirik fiziolog shamda psixolog V. M. Bexterevning izoshlicha, bunday kutilmagan jarayonlarning ro'y berishiga asosiy sabab- bu o'rganilayotgan masala to'qrisidagi uxlashdan oldin zo'r berib bosh qotirish o'ylash (fikr yuritish) va butun zeshni, shuning bilan birga diqqat-e'tiborining tortilishi, kashf qilinishi zarur masalaga to'la-to'kis yo'nalishdan iborat maqsadga muvofiqlashtirilgan murakkab, barqaror psixik sholatning shukm surishidir. Mazkur sholat aniq ob'ektga qaratilgan aqliy zo'r berishning intensiv tarzda davom etishi natijasida vujudga kelgan mashsuldir va shokazo.

Fikr yuritilishi lozim bo'lgan narsa va shodisalarni idrok yoki tasavvur qilish mumkin bo'lsa, bunday tafakkur konkret tafakkur deb ataladi. U o'z navbatida yaqqol-predmetli tafakkur va yaqqol- obrazli tafakkur nomi bilan ikki turga ajratiladi. Agar fikr yuritish ob'ekti bevosita idrok qilinsa, bunday tafakkur yaqqol-predmetli tafakkur deyiladi. Fikr yuritilayotgan narsa va shodisalar faqat tasavvur qilinsa, bunday tafakkur yaqqol-obrazli tafakkur deb ataladi. Tafakkurning bir turi xotira yoki xayol tasavvuriga asoslangan sholda namoyon bo'ladi.

Abstrakt tafakkur narsalarning moshiyatini aks ettiruvchi va so'zlarda ifodalovchi tushunchalarga tayanib, fikr yuritishdir. Algebra, trigonometriya, fizika, chizma, geometriya, oliy matematika masalalarini yechish mashalida fikr yuritish, mulohaza bildirish abstrakt tafakkurga xos misollardir.

shaqiqiy limon va zashar tabiati bilan ta'sir qilinganda shosil bo'ladigan qo'zqalishga o'xshashlik vujudga kelgan.

Sezgi organlarining sezgiriligini o'zgartirish qonuniyatlarini o'zlashtirib olganligimizga asoslanib, maxsus ravishda tanlangan qo'shimcha qo'zqatuvchilarni qo'llash yordami bilan ma'lum bir reseptorlarni sesibilizasiyalash, ya'ni ularning sezgiriligini oshirish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Qo'zg'atuvchining birin-ketin analizatorga ta'siri bilan analizatorlarga xos sezgining paydo bo'lishini sinesteziya deyiladi. Sinesteziya yunoncha birgalikda sezish degan ma'noni anglatib keladi. Sinesteziya shodisasini shar xil turdagi sezgilarda kuzatish mumkin. Ko'rish va eshitish sinesteziyasi shammadan ko'ra ko'proq uchrab turadi, unda tovush qo'zqatuvchilarining ta'siri bilan odamga ko'rish obrazlari vujudga keladi. Bunday tabiatli sinesteziyalar shar xil odamlarda o'ziga xos ravishda kechadi, lekin ular shar qaysi shaxs uchun muayyan darajada doimiy bo'lishi kuzatiladi. Masalan, ayrim kompozitorlar (bastakorlar) Rimskiy-Korsakov, Skryabin kabilar "rangni eshitish" qobiliyatiga, rassom Chorlyonis, Bashzod "rangli musiqa" iste'dodiga ega bo'lganlar. Eshitish va ta'm sinesteziya shodisasi ko'pincha "o'tkir ta'm", "savlatli rang", "shirin tovush", "achchiq shamol", "bashaybat ovoz", "motamsaro osmon", "qalb o'rtar navo", singari iboralarda o'z ifodasini topgan bo'ladi. Chunki ularning moshiyatida ikkilanganlik xususiyatlari maxsus kuchaytirgich tariqasida mushim ashamiyat kasb etadi.

Sezgirlik mashq qilish orqali rivojlantirilib boriladi. Bunday o'zgarish kompensasiya va faoliyat mazmunida o'z aksini topa boradi. Ayniqsa, ko'r (ko'r musiqachi), kar, soqov, shaykaltarosh odamlarda, vibrasiya sezgisi bilan shuqullanuvchilarda sezgirlik keskin ravishda oshishi mumkin. Psixolog Elen Killer shid sezgisiga nisbatan sezgirlikni maxsus ravishda tadqiq qilib, u o'ziga xos xususiyatlar mavjud ekanligini dalillab bergan. Mashq qilish natijasida insonda sezgirlik ortib borishi tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ular quyidagi ko'rsatkichlarga egadirlar:

1) notekislik - 0, 0005 mm; 2) bo'yash (bo'yoqchi) - 180-40 gacha; 3) po'lat quyuvchi - 1 60 min. ; 4) rassomlar - 1 150 min. ; 5) uchuvchi (motor sharakati o'zgarishi) - 1300 dan 1340 gacha; 6) rim mozaika ustaxonasida 20000 rang turi mavjud; 7) ko'rlarda - taktill sezgi-pachiniev moddasi yuqori; 8) soqlom odamlarda 186 ta taktill reseptori; 9) ko'rlarda esa bu - 270 ta; 10) keyinchalik ko'r bo'lib qolganlarda bo'lsa - 311 ta.

Shunday qilib, sensibilizasiya shodisasida sezgirlikning ortishi quyidagilarga boqliqdir:

- 1) muayyan, uzoq muddatli organizmdagi o'zgarishlarga;
- 2) muvaqqat xususiyatli ekstra ta'sir yoki favquloddagi sholat va vaziyatga;
- 3) yosh xususiyatlari, tipologik sharoitlar, endokrin sharakati, organizmning umumiy sholati, uning toliqishiga;
- a) 30 yoshgacha yuqori darajaga erishish mumkin, undan keyin pasaytirish boshlanadi; b) nerv tizimsining dinamikasi (B. T. Teplov bo'yicha); v) endokrin

balansi (shomilador va boshqa odamlarda); g) organizmda funksional sholatning buzilishi yoki insonning charchashi.

4) farmologik ta'sirlar (adrenalin, fenamin, benhidrin - kuchayish; pilokarpin - pasayish)ga.

Sezgirlikning o'sishi ko'p jihatdan sub'ekt ustanovkasiga, nutqning ashamiyatiligiga, nutq instruksiyasiga bo'liqdir.

Sezgilarga baqishlangan ekspremental tadqiqotlar quyidagi yo'nalishlarda olib borilganligini sanab o'tish maqsadga muvofiq:

1. Veber va Fexnerlarning "psixofiziologik qonuni"ning ochilishi.
2. G. Ebbingauzning xotira yuzasidan o'tkazilgan tadqiqotlari negizi.
3. G. Gelmgolsning sezgi organlari to'qrisidagi psixofiziologik ishlari va ishlamalari.
4. V. Vundning psixofiziologiyadagi sezgilar vav sharakatlar bo'yicha olib borgan izlanishlari.
5. P. P. Lazerov tomonidan yoruqlik toni muammosining o'rganilishi.
6. E. N. Sokolov, S. V. Krakov kabi tadqiqotchilar o'tkazgan tajribalar va olingan qonuniyatlarning talqini.

5. Sezgining neyrofiziologik asoslari

Bilish jarayonlari, xususan sezgilarni o'rganishdan avval shaxs psixikasining barcha tomonlari bilan uzviy bo'liqligini anglash, tushunish lozim.

Chunki sezgilar idrok jarayonining tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'lsa, idrok insonning shayotiy tajribasi, uning xotirasi bilan bevosita bo'liqdir.

Psixologiya fanida va falsafada bilishning ikki bosqichi, ya'ni uning shissiy (sezgi, idrok, tasavvur) va aqliy (rasional) poqonalari mavjud ekanligi mumtoz xususiyat kasb etgandir. Aqliy bosqich xotira, tafakkur, xayol jarayonlarini qamrab olgan bo'lib, o'zining mukammalligi, yuksakligi, mashuldorligi, ijodiyliigi bilan oldingi bosqichdan keskin ajralib turadi. Biroq, bugungi kunda bilish bosqichlarining miqdori, tavsifi psixologiya fani oldida turgan zarur vazifalarni bajarishga qurbi yetmaydi, ong darajalari xususiyatlariga ko'ra bilish qo'shimcha bosqichlarga nisbatan kuchli eshtiyoj sezadi. Xuddi shu bois bilishning sharakatli shissiy, aqliy, ijodiy, tarixiy bosqichlarga (tabaqalashtirish bizniki-E. /.) ajratib tadqiqot qilish maqsadga muvofiqdir (E. /oziev). Sharakatli shissiy bosqich nutqgacha davrda ustivorlik qilish bilan boshqa bilish ko'rinishlaridan keskin tafovutlanib turadi. Shissiy va aqliy bosqichlar barcha insonlarga xos bo'lib, ular ontogenezning turli davrlarida shukm surishi mumkin va aks ettirish imkoniyati boshqalarga qaraganda mashuldorroq, samaraliroqdir. Ijodiy tarixiy bilish bosqichi yangilik yaratish, kashfiyot qilish, muayyan sifat o'zgarishlarini vujudga keltirish, u yoki bu xossalarni takomillashtirish bilan tavsiflanadi.

Jashon psixologiyasi fani ma'lumotlariga qaraganda, sezgilar biz uchun atrof mushit to'qrisida va o'zimiz shaqimizda yagona bilish manbai sifatida xizmat qiladi. Sezgilar shunday bir inshaklsion kanalki, ular tashqi olamdan va ichki tana a'zolaridan keladigan barcha sholatlar, taassurotlar aynan xuddi shu yo'llar orqali miya po'stiga yetib boradi, insonga ta'sirlarga nisbatan to'qri javob reaksiyalari qaytarishga yordam beradi.

yo'qota boshlaydi. Ushbu yoshdagi kichkintoylar jism va predmetlar bilan tanishayotganda analitik-sintetik faoliyatdan foydalanib ish ko'rayotganda ularni qo'l bilan ushlab ko'rishga, ichki tuzilishi bilan amalda tanishishga intilmaydilar. Chunki ko'p shollarda ulardan amaliy sharakat qilish talab qilinmaydi. Lekin bu ular jism va predmetlarni, ob'ektlarni aniq va to'liq idrok qilish, yaqqol tasavvur etish imkoniyatidan mustasno qilinadi, degan so'z emas, albatta. Boqcha yoshidagi bolalar ilmiy tushunchalarga ega bo'lmaganliklari uchun bilish faoliyatida asosan ko'rgazmali-obrazlarga suyanib fikr yuritadilar, muloshaza bildiradilar, shukm chiqaradilar. Yuqoridagi fikrimizni tasdiqlash uchun shveysariyalik psixolog Jan Piaje tajribalariga murojaat qilamiz. U 6-7 yoshdagi bolalarga xamirdan bab-baravar qilib yasalgan ikkita zuvalachani ko'rsatadi, shu zashotiy oq tekshiriluvchilar ularning bir-biriga teng ekanligiga ishonch shosil qiladilar.

Tajribaning ikkinchi bosqichida zuvalachaning bittasi non shakliga keltiriladi, bu sholatni o'z ko'zlari bilan kuzatib turgan bolalardan so'ralganda, ular zuvalacha shajmining o'zgarishiga qarab tenglik buzilgan deb javob erganlar. Ushbu sholat boqcha yoshidagi bolalarda ko'rgazmali- obrazli tafakkur bevosita va batamom ularning idrok jarayonlariga bo'liq ekanligini ko'rsatadi. Shuning uchun ular narsa va shodisalarning, jism va predmetlarning ko'zga yaqqol tashlanib turuvchi alomatiga, xususiyatiga, tashqi belgisiga e'tibor qiladilar. Lekin ularni ichki boqlanishlari, o'zaro munosabatlarini bildirib keladigan mushim, asosiy sifatlariga ashamiyat bermaydilar. Ob'ektlarni fazoda joylashgan o'rni, tashqi nomushim belgisi ularning ko'rgazmali-obrazli tafakkurini vujudga keltiradi. Masalan, ularning nazarida odamlar bo'yining baland va pastligi ularning yoshini (uluqligini) belgilaydilar.

5.3 Intuitiv va analitik tafakkur

Tafakkur aktivligiga qarab ixtiyorsiz (intuitiv) va ixtiyoriy (analitik) tafakkur turlariga ajratiladi.

Intuisiya deb, mantiqiy tafakkur yordamida ko'p vaqtlar davomida shal qilinmagan aqliy vazifalarning to'satdan, kutilmaganda shal qilinib qolishi jarayoni ataladi. Shaxsning muayyan soshadagi shayotiy yoki ilmiy tajribalariga asoslangan intellektual sezgirlikidan iborat faoliyatdir.

Ko'picha ixtiyoriy tafakkur jarayoni muloshaza, mushokama, isbotlash, gipoteza qilish kabi shakllarda namoyon bo'ladi. Mamavzutika, fizika, kimyo, psixologiya va boshqa fanlardagi muammo va masalalarni yechish jarayonlari bunga yorqin misol bo'la oladi. Bundan tashqari ixtiyoriy tafakkurga tanqidiy yoki nazorat (kontrol) tafakkur sham kiradi. Moddiy borliqni adekvat aks ettirish fikr yuritishni tanqidiy va sinchkov bo'lishini taqozo etadi. Binobarin, narsa va shodisalami atroflicha bilish uchun, ob'ektiv basho berish zaruriyati tuqladi, bu esa o'z navbatida, fikr yuritish ko'lami keng, analitik-sintetik faoliyat doirasi mustashkam bo'lishini talab qiladi.

Tafakkur jarayonlari ixtiyorsiz yuz berishi sham mumkin. Lekin bu sholda ular ixtiyoriy tafakkurga suyangan tarzda vujudga keladi. Jumladan, odamning amaliy, maishiy va shokazo faoliyatlarida ixtiyorsiz ravishda qator savollar paydo bo'lishi va ularga beixtiyor javoblar axtarish shollari uchrab turadi. Bunday

nisbatan munosabat sham amaliy faoliyatidan kelib chiqqan sholda amalga oshirilgan. Narsa va shodisalar yuzasidan nazariy fikr bildirish esa tarixiy taraqqiyotning bir muncha keyingi davriga to'g'ri keladi. Yer yuzasida fanlarning kelib chiqishi shaqidagi bizgacha yetib kelgan ma'lumotlar mazkur mulohazamizga dalil bo'la oladi. qadimgi avlod va ajdodlarimizda yer maydonini qadam bilan o'lchash, ko'z bilan chamalash bo'yicha amaliy bilimlarning to'planishi natijasida geometriya fani kashf qilingan. Kishilarning barmoq bilan shisoblash turmush talabini qondira olmaganidan so'ng-mamavzutika, narsa va shodisalarining tasviri, shartli belgilarni qoldirilishi yakuni sifatida tarix fani kabilar vujudga kelgan. Yer yuzasida amaliy bilimlar to'planishi asosida asta-sekin nazariy umumlashmalar barpo bo'la boshlagan, turli soshaga taalluqli inshaklsiyalarning tizimlashishi natijasida fanlar shosil bo'lgan. Shuning uchun insonning amaliy va nazariy faoliyati o'zaro uzviy aloqada bo'lib, shamisha biri-ikkinchisini taqozo etadi. Genetik kelib chiqishi nuqtai nazaridan amaliy faoliyat birlamchi shisoblanib, obrazlar tasavvurlar va fikrlarni aks ettiruvchi nazariy faoliyat esa amaliy faoliyatning ma'lum taraqqiyot cho'qqisiga chiqqandan so'ng ajralib chiqqan. Mazkur jarayon bir necha o'ng ming yo'llar davomida yuzaga kelgan.

Agarda insoniyatning tarixiy taraqqiyoti muammosidan chetlanib, ushbu masalani olib qarasa, u sholda amaliy faoliyat birlamchi ekanligiga qanoat shosil qilamiz. Buning uchun insonning ontogenetik taraqqiyotini dastlabki fazasiga murojaat qilamiz. Bola tuqilishidan tortib, to uning boqcha yoshigacha davrni amaliy faoliyatda ko'rgazmali-sharakat tafakkur o'sishining asosiy pallasi deb atash mumkin.

Mazkur yoshdagi inson zoti ana shu amaliy faoliyat qobiqida aqliy sharakatlarni amalga oshiradi, amaliy bilimlarni o'zlashtiradi, natijada ko'rgazmali-sharakat tafakkur o'sa boradi. Ushbu yoshdagi kichkintoylar o'zlari o'ynayotgan narsalar, o'yinchoqlarni qo'llari bilan bevosita ushlab ko'rish orqali ular bilan tanishadilar, shuning bilan birga ularni idrok qilishga intiladilar. Idrok qilgan predmetlar va o'yinchoqlarni o'zaro solishtiradilar, qismlarga ajratadilar, analiz va sintez qiladilar, bo'laklarga ajratilganlarni yaxlit sholga keltirib birlashtiradilar. Kattalar tushuntirishiga ishonch shosil qilmasdan, ayni choqda ularni ob'ektlarni sindirib yoki buzib bo'lsa sham ularning ichki tuzilishi bilan tanishish ishtiyoqi (mayli) kuchli bo'ladi. Shu boisdan amaliy xarakterdagi muammolarni shal qilishda ko'pincha "buzib-tuzatish" yo'li bilan sharakat qiladilar. Ko'rgazmali-sharakat tafakkur boqcha yoshiga yetgandan so'ng bolalarda o'z qiymatini yo'qota boshlaydi.

5.2 Ko'rgazmali obrazli tafakkur

Inson tomonidan bevosita idrok qilinayotgan predmetlar emas, balki faqat tasavvur qilinayotgan narsa va shodisalar shaqida fikrlashdan iborat tafakkur turi ko'rgazmali-obrazli-tafakkur deb ataladi. Tafakkurning mazkur ko'rinishi 4-7 yoshgacha bo'lgan bolalarda namoyon bo'ladi. Boqcha yoshidagi bolalarda ko'rgazmali sharakat tafakkurning amaliy elementlari ko'rgazmali obrazli tafakkur bosqichiga o'tgandan so'ng sham saqlanib qoladi, lekin u o'zining yetakchi rolini

Shis etish yoki sezishning filogenetik taraqqiyoti shuni ko'rsatadiki, shayvonlarda ma'lum bir narsani sezish, shis etish ularning biologik jihatdan zaruriyat, eshtiyoj ekanligiga qarab rivojlangan.

Bu sholatlar ko'pgina chet el olimlari tomonidan izchil ravishda o'rganilgan o'ziga xos omillar, mexanizmlar mavjudligi ta'kidlab o'tilgan. Masalan, Frish asalari xatti-sharakatlarini kuzatganda, u quyidagi ishni amalga oshirgan: gulga o'xshash murakkab geometrik shaklga nisbatan asalarining differensirovkasi (farqlashi) oson kechgan. Agarda shu murakkab geometrik shakl botanikaga oid bo'lmasa, u sholda arida differensirovka juda qiyinlik bilan vujudga kelgan. Tadqiqotchi Bosning kuzatishicha, jonivorlar, qurt-qumursqalarga xos bo'lgan tovushlarga nisbatan xuddi shu turdagi shashoratlar befarqlik bildirmagan, mabodo tovushlar qattiq va tez sur'atda kechsa, u taqdirida ularga shech qanday e'tibor bermagan. Ushbu vaziyatni o'zicha basholagan olim biologik shartlanganlikdan kelib chiqqan, tabiiy eshtiyoj, instinkt bilan uzviy boqlangan.

Tadqiqotchi Boytendayk o'z kuzatishlarida shu narsani ta'kidlaydiki, jumladan itlar organik kislotalarning shidini yaxshi shis etadilar, ammo ular shayvonlarning tanasini, xushbo'y gullar, o'tlar shidini esa niq sezish, shis etish imkoniyatiga ega emas ekanlar.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, qo'zqatuvchilarning biologik jihatdan aynan mosligi (adekvatligi) ularning fiziologik rivojlanishi uchun moddiy negiz, tabiiy eshtiyoj, zarurat moshiyati bilan boqliqligi aloshida ta'kidlab o'tiladi.

Shu narsani aloshida ta'kidlab o'tish joizki, insondagi aniq sezgilarning shu darajada taraqqiy etishiga ijtimoiy mushit, jarayon mushim omil bo'lib xizmat qilgan. Chunki ayrim indvidlarning sezuvchanligi ularning kundalik faoliyatidan kelib chiqqan sholda, biologik shartlangan xususiyatlar bilan jips aloqada rivojlanishi sham mumkin. jumladan, tadqiqotchi Reussa ma'lumotiga ko'ra: tikuvchilar, buyoq sexida ishlovchilar qora rangning 40 (qirq) xilini bir-biridan farqlash imkoniyatiga ega ekanlar, umuman boshqa soshada faoliyat ko'rsatadigan odam darshol bunday rangning ikki turini farqlab olar ekan, xolos. Bundan tashqari, degustatorlarda ta'm bilish sezgilari juda sham aniq va yaxshi rivojlangan bo'lar ekan. Chunki sezgining o'sishi ko'zqatuvchilarning reseptorga ta'siri natijasida yuzaga keladi, ya'ni reseptorlar rivojlanishi bilan boqliq.

Reseptor-bu qo'zqatkich yoki qo'zqatuvchini qabul qilishga mo'ljallangan nerv tolalaridan tashkil topgandir.

Reseptorlarning asosiy xususiyatlaridan biri-uning ixtisoslashgan biologik apparat ekanligidir, xuddi shu boisdan u juda seziluvchan qo'zqalishni qabul qiladi. Shar bir reseptor ma'lum bir

xususiyatli qo'zqatuvchigina qabul qiladi, binobarin, reseptorlar o'sha "tanish" qo'zqatuvchilarning ta'sir etishi natijasida yuzaga keladi va rivojlanadi.

Bizga ma'lumki, inson o'zining tana a'zolariga ta'sir etayotgan rang, issiqlik yoki sovuqlik ta'sirini, shidlarning o'ziga xosligini sezadi shamda aks ettiradi. Ana shu vaziyat natijasida analizatorlarning periferik qismlarida javob reaksiya shosil bo'ladi.

Misol uchun ko'z qorachiqi qisqaradi, kengayadi, qo'l esa issiqlikdan sezkanadi va boshqalar. Sharakatlarni qabul qiluvchi tana a'zolaridan bosh miya po'stiga sharakat to'qrisida qayta signal beradi, qayta aloqa orqali ichki tana a'zolari va boshqa apparatlari ish bajaradi.

Sezgilar aks ettirishning xususiyati va reseptorlarning joylashishiga qarab, ingliz psixologi Ch. Sherrington ularni uch katta gurushga ajratadi.

Tashqi olamdagi narsalar va shodisalarning ayrim xususiyatlarini aks ettiruvchi shamda tananing yuza qismida reseptorlari joylashgan eksteroseptiv sezgilar.

2. Tananing ichki a'zolarida (o'pka, yurak, jigar va shakoz) va to'qimalarida joylashgan shamda ichki tana a'zolarining sholatini aks ettiruvchi reseptorlar bilan mujassamlashgan interoseptiv sezgilar.

3. Inson gavdasining sharakati va sholati shaqida ma'lumot berib turuvchi, reseptorlari mushaklarida, paylarda proprioseptiv sezgilar.

Psixologiya fanida sharakatni sezuvchan prorioseptiv sezgi turi kinesteziya deb atalib, unga tegishli reseptorlar esa kinestezik yoki kinestetik tushunchasi bilan nomlanadi. Ekstroseptorlar o'z navbatida kontakt va distant reseptorlariga ajratiladi, goshu sezgilar tushunchasi "shis-tuyqu" atamasi bilan sham yuritiladi. Odatda distant reseptorlar muayyan masofadagi ob'ektdan keladigan qo'zqatuvchilarni qabul qilib, so'ng ularni nerv yo'llari orqali markazga uzatadi. Ko'rish, shid bilish sezgilari bunga yorqin misol bo'la oladi.

Ekstraseptiv, ya'ni tashqi sezgilar to'qrisidagi dastlabki ma'lumot qadimgi yunon (grek olimi Arastu (Aristotel) tomonidan tavsiflanib berilgan bo'lib, eramizdan oldingi 384-322 o'illarda yashab, faoliyat ko'rsatgan), u sezgilarni ko'rish, eshitish, shid bilish, maza, ta'm turlariga ajratgan edi.

Psixologik ma'lumotlarga qaraganda, sezgilar goshu o'zaro boqlanib boshqa sezgi turlarini yuzaga keltirish mumkin: masalan, paypaslab ko'rish natijasida sezish tarkibida taktil teri tuyush sezgilar bilan bir qatorda sezgilarning tamomlab boshqa turi, ya'ni sharorat sezgisi sham kiradi.

Xuddi shunga o'xshash voqelik, shodisa taktil va eshitish sezgilariga nisbatan oraliq o'rinni vibrasion sezgi egallashi mumkin.

Muvozanat sezgisi murakkab vestibulyar apparati, vestibulyar nervlarini shamda ko'z po'stosti qismlarini o'zida birlashtiradi. Turli analizatorlar uchun umumiy shisoblangan oqriq sezgilari qo'zqatuvchilarning ta'sir kuchi shaddan tashqari kuchli ekanligidan dalolat beradi. shuni aloshida ta'kidlash o'rinliki, insonning tana a'zolarida reseptorlarning joylashuv darajasi shar xildir, jumladan barmoq uchlarida reseptorlar zich, yelka qismida esa juda siyrak joylashgandir. Shozirgi zamonda sezgilar ichki va tashqi turlarga qariyb ajratilmaydi va ular sharorat, oqriq, maza, vibrasion, statistik, dinamik sezgilar deb yuritiladi.

S. V. Kravkov (1893-1951) ma'lumotlariga ko'ra, bir sezgi a'zosining faoliyati ikkinchisining ta'siri tufayli o'zgaradi, tovush asosan ko'rish sezgisining yoruqlik sezuvchanligini orttiradi. shunga o'xshash turli shidlar sham yoruqlik va shid bilishga nisbatan sezgirlikni oshirishi yoki kamaytirishi mumkin. Bunday o'zaro ta'sir sababli miya ustuni yuqori qismi va ko'rish bo'rtiqlariga tegishli

zarur materialni tez yodga tushira olishga muvaqqat boqlanishlarning tezligi, turli shislarning mavjudligiga, insonning diqqatiga, qiziqishiga boqliq bo'ladi. Bundan tashqari, tafakkurning tezligi boshqa shartlarga: insonning bilim saviyasiga, fikrlash qobiliyatiga, mavjud ko'nikma va malakalariga sham boqliq ekanligi isbotlangan. Xulosa qilib aytganda, tafakkur jarayonlarining tezligi va jarayonlarning ma'lum fursat ichida qanchalik samara berganligi bilan basholanadi.

Fikrlarning tezligi talabalar va o'quvchilarga juda zarur psixologik qurol bo'lib xizmat qiladi. Imtishon paytida, seminar mashqulotlarida faol ishtirok qilgan talaba shayajonlanib, egallagan bilimlarini vaqtincha unutib, o'zini yo'qotib qo'yadi. O'rinsiz, salbiy emosiyalar (shis-tuyqular) uning tafakkurini tormozlab, muvaffaqiyatsizlikka olib keladi, ya'ni fikrni bayon qilishda inertlik paydo bo'lib, keyinchalik butunlay tormozlanishga aylanadi. Ba'zi talabalar, aksincha, imtishonda shayajonlanib, fikrlari ravonlashadi. qattiq shayajonlanish, qattiq tashqi ta'sir natijasida uyqudagi ayrim neyronlar uyqonib funksiyasi jadallashib ketadi va fikr "birdaniga" ravshanlanishi mumkin. Shuning uchun o'qitish jarayonida talaba va o'quvchilarning aqliy faoliyatini to'qri basholashda ularning individual topologik xususiyatlarni shisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Jashon psixologlarining ko'rsatishiga qaraganda, yuqorida tashlil qilib chiqilgan tafakkur sifatleri ularning asosiy xususiyati bilan uzviy boqliqdir. Tafakkurning asosiy va eng mushim belgisi, xususiyati-bu moddiy voqelikdagi mushim jishatlarini ajratib, mustaqil ravishda yangi mazmundagi umumlashmalarni keltirib chiqarishdir. Inson oddiy narsalar to'qrisida fikr yuritganda sham ularning tashqi belgilari bilan chegaralanib qolmaydi, balki shodisa moshiyatini ochishga intiladi, oddiy turmush shaqiqatidan umumiy qonuniyat yaratishga xarakat qiladi. Shubshasiz, inson tafakkuri shali izlanmagan, to'la foydalanilmagan rezerv va imkoniyatlarga ega. Tafakkur psixologiyasining asosiy vazifasi ana shu rezervlarni to'la ochish, fan va texnika progressini intensivlashdan iborat. Chunki shar qanday kashfiyot, yangilik, progress-inson aql-zakovatining mashsulidir. Shu boisdan sham fan va texnika progressi insonshunoslik fanining rivojiga ko'p jishatdan boqliqdir.

5. Tafakkur turlari

Muayyan ijtimoiy mushitda turmush kechirayotgan odamlarning eshtiyohlari, xatti-sharakat motivlari, narsalarga qiziqishlari, intilishlari, mayllari, aqliy qobiliyatlari, shatto faoliyatlari sham turli-tumandir. Xuddi ana shu boisdan, ularning tafakkuri sham shar xil sholatlarda, vaziyatlarda turlicha tarzda vujudga keladi, namoyon bo'ladi. Bundan oldingi boblarda ta'kidlab o'tkanimizdek, bilish jarayonida, amaliy va nazariy vazifalarni shal etishda, o'zga kishilarning nutq orqali ifodalangan fikrlarini uqib olishda muomalaga kirishishda, fikrlarini tushunib olishda inson fikr yuritadi. Psixologiya fanida tafakkur shakliga, topshiriq xususiyatiga, fikr yoyiqligiga, fikran originallik darajasiga qarab quyidagicha shartli klassifikasiya qilinadi.

5.1. Ko'rgazmali-sharakat tafakkuri

Tarixiy taraqqiyot bosqichida odamlar ijtimoiy turmushda voqe bo'lgan muammolarning aksariyati amaliy yo'l bilan shal qilingan, shuningdek, ularga

shu usullar va vositalarni o'z o'rnida aniq qo'llashda, trafaretga aylangan, eski yo'l shamda usullardan foriq bo'lishda va boshqa jarayonlarda ifodalanadi.

O'zining va o'zgalarning mulohazalarini, bu mulohazalarining chin yoki chin emasligini tekshira bilishda va namoyon bo'lgan mulohazalarga, mushokamalarga, muammatik vaziyatga basho bera bilishda aqlning tanqidiyligi mushim rol o'ynaydi.

Tafakkurning tanqidiyligi ob'ektiv va sub'ektiv ravishda ifodalanishi mumkin. Mazkur sifat insonni basholash o'z-o'zini basholash kabi tafakkurning individual xususiyatlari bilan boqliq ravishda namoyon bo'ladi. Agar tanqidiylik oqilona, mushim belgilarga, muammo moshiyatining to'qri ochilishiga (ba'zan etalonga) asoslanib amalga ohsa, unday tanqidiylik ob'ektiv tanqidiylik deb ataladi. Mabodo tafakkurning tanqidiyligi sub'ektiv xatolarga, umuman sub'ektivizmga oqib ketsa, bunday sholda sub'ektiv tanqidiylik deyiladi. Sub'ektiv tanqidiylik salbiy oqibatga olib keladi, shuningdek, insonlar o'rtasida "anglashilmovchilik qovi" ni vujudga keltiradi, ikki shaxs o'rtasida kutilmaganda ziddiyat paydo bo'ladi. Insonda tafakkurning tanqidiyligi oqilona, rasional tarzda vujudga kelsa, unda shaxs mushim sifat bilan boyiydi, deb atish mumkin.

Maqsad, muammo va vazifalar o'zga shaxslar tomonidan qo'yilib, tayyor usul va vositalarga tayangan sholda o'zga kishilarning bevosita yordami bilan amalga oshirilishi jarayonida bir oz ishtirok etgan tafakkur nomustaqil tafakkur deb ataladi. Nomustaqil tafakkurlari kishilar "tayyor mashsulotlar quli" ga aylanadilar o'sishdan orqada qolish xavfi tuqiladi. Natijada aql-zakovatli inson bo'lish o'rniga kaltabin, aqlan erinchoq, beshafsala odam bo'lib voyaga yetadi. Demak, tafakkurning nomustaqillik illati jashon progressiga to'siq bo'lib, yakka shaxs uchun esa tragediya rolini bajarishi eshtimoldan xoli emas.

Fikrning mustaqilligi uning mashsuldorligi (samaradorligi) bilan uzviy boqlangan. Agar inson tomonidan muayyan vaqt ichida ma'lum sosha uchun qimmatli va yangi fikrlar, qoyalar, tavsiyanomalar yaratilgan shamda nazariy va amaliy vazifalar shal qilingan bo'lsa, bunday kishining tafakkuri sermashsul tafakkur deb ataladi. Demak, vaqt oraliqida bajarilgan ish ko'lami va sifatiga oqilona basho berish-tafakkur mashsuldorligini o'lchash mezoni sifatida xizmat qiladi.

Tafakkurning ixchamligi deganda, muammoni shal qilishning dastlab tuzilgan rejasi (plani) mazkur jarayonda masala yechish shartini qanoatlantirmay qolsa, nomutanosiblik shosil bo'lsa, shech ikkilanmay elastik ravishda o'zgartishlar kiritishdan iborat fikr yuritish faoliyatini tasavvur qilmoqimiz shart. Fikrning operativ jihatdan, tezkorlik bilan o'zgartishdan va to'qri yo'nalishiga yo'llab yuborishdan iborat tafakkur sifati uning ixchamligi deyiladi. Masalan, "Talaba imtishonda avval qoyani noto'qri yoritayotib, o'z-o'ziga "birdaniga" xatosini anglab, to'qri javob bera boshlashi" kabilar.

Demak, tafakkurning mazkur sifati fikrlarni, inshaklsiyalarni tinglovchilarga xato va kamchiliksiz yetkazib berish garovidir.

Tafakkurning tezligi qo'yilgan savolga va muammoga to'liq javob olingan vaqt bilan belgilanadi. Uning tezligi qator faktorlarga: jumladan, fikrlar uchun

o'simtalarning yaqin joylashganligi tufayli boshqasiga o'tishi osonroq amalga oshadi.

Bundan tashqari, sezgilarning o'zaro qo'zqalishi va tormozlanishini o'rganish sham aloshida ashamiyatga egadir, chunki ayrim shollarda avtomatik boshqarilish tufayli tungi uchishda sun'iy sezgirlikni pasayish yoki ortish zaruriyati tuqiladi. I. P. Pavlov tomonidan analizatorning murakkab o'zaro ta'sir shakllari mavjud ekanligi qayd etilgandir. Ular bevosita bosh miya po'stida namoyon bo'lib, bir vaqtning o'zida ko'rayotgan jismni, eshitilayotgan tovushni, kelayotgan shidni sezishimizda o'z ifodasini topadi. Bu bosh miya po'stida kechadigan fiziologik jarayonlarni bosib o'tishi zarur bo'lgan zonalar perikritik zonalar deb nomlanadi. Sezgilarning klassifikasiyasi ularning turli spesifik tavsiflariga, ya'ni modalligiga qarab emas, balki tashkil etilishining shar xil darajalariga qarab sham oshiriladi.

Ingiliz nevrologi Xed sezgilarni protopatik va epokritik nomlar bilan ikkita darajaga bo'lgan. Protopatik sodda tuzilishiga ega degani uchun unda ko'proq shaqiqiy sholat bilan emosional sholatni ajratib bo'lmaydi. Murakkab epokritik darajasi aqliy bosqich tarkiblari (elementlari) ishtirok etishi mumkin, jumladan, ko'rish sezgisi bunga yaqqol misoldir. Ma'lumotlarning ko'rsatishicha, birinchi protopatik sezgilar keyinchalik esa epokritik sezgilar tiklanadi.

Sezgilarni ob'ektiv yo'nalishi bo'yicha Ye. N. Sokolov, Vinogradovlar tekshirganlar va ular passiv jarayon emasligi, vegetativ elementlar fiziologik nafas olish tizimida o'zgarishga sabab bo'lib tushuntirilib berilgan. Ushbu vaqt reflektor o'zgarishlarni sezgining ob'ektiv ko'rsatkichi sifatida ishlashga imkoniyat yaratadi. Ma'lumki, sezgini paydo qiluvchi shar bir qo'zqatuvchi, ya'ni qo'zqatgich, reflektor jishatdan yuzaga keluvchi jarayonlarni chaqiradi, chunonchi tomirlarning torayishi, teri galvanik reflektorlarning paydo bo'lishi (teri qarshiligining o'zgarishi), miyaning elektr aktivligining o'zgarishi, ko'zlarning qo'zqatgich tomon burilishi kabilar. Bularning shamma sezgi jarayonining paydo bo'lishidagina ishga tushudi, xuddi shu sababdan ular sezgilarning ob'ektiv ko'rsatgichlari tariqasida xizmat qila oladi.

Tajribalarda shu narsa qayd etilganki, qo'zqatuvchilar intensivligi oshgan sari javob reaksiyasi sham intensivroq bo'lib borar ekan. Bu esa sezgilarning intensivligini asos sifatida ishlatishga mushim negiz shozirlyadi. Tomir va elektrofiziologik reaksiyalar chegaralarga odatdagi qo'zqatuvchilarga qaraganda yaqin qo'zqatuvchilarga nisbatan keskinroq bo'ladi.

I. P. Pavlov keyin uning shogirdlari analizatorlarning o'zaro boqliqligini konvergensiya asosida tadqiq qilganlar. P. P. Lazerev (1878-1942) teri ultrabinafsha nurlar bilan nurlanishi natijasida ko'rish sezuvchanligining susayishini aniqlagan. Bu sholat boshqa analizatorlarga quyi chegaradagi qo'zqatuvchilarning ta'sir etishida sham biron-bir analizatorning sezuvchanligi o'zgarishi mumkin degan umumiy xulosa chiqarishga olib keladi.

E. N. Sokolovning tajribalarida qo'zqatuvchiga nisbatan muvofiqlashuvchi reaksiyaning susayishi yuzasidan dalolat beruvchi dalillar to'plangan edi.

Nerv tizimsi sezgi a'zolariga ta'sir qilgan sholda ularning xususiyatlarini nafisroq namoyon etadi. Bunda modellar tanlab ta'sir qiluvchi filtrlik vazifasini

bajaradi. Muayyan paytda reseptorga ta'sir qiluchi qo'zqatuvchi ilgari tarkib topgan nerv modeli bilan muvofiq kelmaganda taxminiy ta'sirotni shosil qiluvchi muvofiqlashtirish signallari vujudga kelishi mumkin. Va aksincha, ilgari tajribalarda qo'llanilgan qo'zqatuvchi taxminiy ta'sirotni yo'qotib qo'yishi eshtimoli bor.

Chet el psixologlari va fiziologlari sezgirlikni Mendelning qonuniyatiga asoslangan sholda nasl, ya'ni irsiyat bilan boqliq shaklda tadqiq qilganlar. Speyder ta'm bilish naslga boqliq degan xulosa chiqaradi va 100 oilada buni sinab ko'radi. Olingan ma'lumotlarga qaraganda, ota-onalar bilmagan ta'mni bolalari sham payqamaganligi namoyon bo'lgan.

I. P. Pavlovning shogirdi P. K. Anoxin o'zining qirq yillik faoliyati davomida organizm intengrativ faoliyatining nozik mexanizmlarini o'rgangan.

Muallif o'zining bir qator asarlarida funksional tizim nazariyasi moshiyatini bayon qiladi, ya'ni organizmning faoliyat tizimsi mavjud bo'lib, u yopiq, takrorlanuvchi fizologik siklik tuzilmasidan iboratdir. Muallifning fikricha, organizmning funksional tizimsi organizm xatti-sharakati reaksiyalarining fiziologik mexanizmning prinsipial sxemasidan iboratdir. Organizmning barcha jarayonlari, xatti-sharakatlari, vegetativ aktivlar agarda foydali samara bilan tugallansa, u sholda uch bosqich orqali bajariladi. Mazkur bosqichlar afferent, sintez, qaror qabul qilinish bajarilishi uchun zarur bo'lgan sharakatlar natijasi, ya'ni modelini shosil qilish yo'li bilan oldindan aks ettirishdan iborat. Afferent, sintez bosqichi shar qanday xatti-sharakat aktining rivojlanishi boshlanqich poqanasidir. Ushbu bosqich tugagach, muayyan xatti-sharakat akti shakllanishning navbatdagi bosqichi boshlanadi. Aynan xuddi shu bosqichda organizm xatti-sharakatining uch asosiy masalasi, ya'ni nimaq qandayq va qachonq bajarilishi shal qilinadi.

Afferent sintez bosqich, asosan to'rt jabsha (komponent) negizida sodir bo'lishi tajribalarda sinab ko'rilgan.

Uning asosiy jabshalari, eng avvalo dominant motivasiya 9o'ta xoshish) va unga shamrosh shisoblangan emosiyaning kuchligigi shamda barqarorligida namoyon bo'ladi:

1. Organizmga qo'zqatuvchilarning ma'lum bir ta'siri.
2. Yo'naltiruvchi afferentasiyaning mavjudligi.
3. Afferentasiyaning muayyan shart-sharoitlari.
4. Xotira apparatlari va mexanizmlari.
5. Bularning o'zaro ta'sir uchta neyrodinamik omil orqali bajariladi: a) yo'nalganligi; b) neyronlarda qo'zqalishning konvergensiya (to'yinishi); v) qo'zqalishning po'stloq va po'stloqosti tuzilmalarda qayta shosil bo'lishi, tiklanishi.
6. Bu mexanizmlar nerv tizimsida turli qo'zqalishlarni to'plashga, birlashtirishga, solishtirishga va mazkur mushitda eng qulay xatti-sharakat aktini bajarish uchun qaror qabul qilishga olib keladi.
7. Miya po'stloq shujayralarida qo'zqalishning konvergensiya va ularni solishtirish jarayoni butun miya miqyosida bu o'zaro ta'sir natijalarining

Tafakkur boshqa bilish jarayonlari kabi o'zining individual xususiyatlariga ega bo'lib, fikr yuritish faoliyatining shakllari, vositalari va operasiyalarining munosabatlari kishilarda turlicha namoyon bo'lishida o'z ifodasini topadi. Odatda tafakkurning individual xususiyatlariga (sifatlariga) bilish faoliyatining mazmundorlik, mustaqillik, epchillik, samaradorlik, fikrning kengligi, tezligi, chuqurligi va boshqa sifatleri kiritiladi.

Tafakkur mazmundorligi deganda insonning tevarak-atrofdagi moddiy voqelik to'qrisida ongida qay miqdorda (ko'lamda) muloshazalar, mushokamalar, fikrlar, muammolar, tushunchalar joy olganligi nazarda tutiladi. Insonda sanab o'tilgan xarakterdagi qoyalar to'lib toshsa, shunchalik tafakkur mazmundor bo'ladi. Kishilar bir-birlaridan birinchi navbatda tafakkurning mazmundorligi bilan tafavutlanadilar.

Tafakkurning chuqurligi deganimizda, moddiy dunyodagi narsa-shodisalarining asosiy qonunlari, qonuniyatlari, xossalari, sifatleri, ularning o'zaro boqlanishlari, munosabatlari tafakkurimizda to'liq aks etganligini tushunishimiz kerak. Tafakkur arsenalida joylashgan narsalarining qay yo'sinda sistemalashganligiga qarab (to'qri va rasonal yo'l nazarda tutiladi), u yoki bu shaxsning tafakkuri chuqurligi to'qrisida qat'iy bir qarorga kelish mumkin.

Tafakkurning kengligi o'zining mazmundorligi, chuqurligi kabi sifatleri bilan muntazam aloqada bo'ladi.

Insondagi narsa va shodisalarining eng mushim belgi va xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan, o'tmish yuzasidan, shozirgi davr shaqida, shuningdek, kelajak to'qrisidagi muloshazalar, muammolar va tushunchalarni qamrab olgan tafakkur keng tafakkur deyiladi. Fikr doirasi keng, bilim saviyasi yuqori, serqoya, ijodiy izlanishdagi kishilarni aql-zakovatli, bilimdon yoki tafakkuri keng kishilar deb atash mumkin. Demak, insonning aql-zakovati, bilimdonligi, muloshazadorligi uning tafakkuri kengligidan dalolat berar ekan.

Inson tafakkuri o'zining mustaqilligi jihatidan mustaqil va nomustaqil tafakkurga ajratiladi.

Tafakkurning mustaqilligi deganda, kishining shaxsiy tashabbusi bilan o'z oldiga konkret maqsad, yangi vazifalar qo'ya bilishi, ular yuzasidan amaliy va ilmiy xarakterdagi faraz (gipoteza) qilishi, natijani ko'z oldiga keltira olishi, qo'yilgan vazifani shech kimning ko'magisiz, ko'rsatmasisiz, o'zining aqliy izlanishi tufayli turli yo'l, usul va vositalar topib, mustaqil ravishda shal qilishdan iborat aqliy qobiliyatni tushunish kerak.

Tafakkurning mustaqilligi aqlning sertashabbusligi, pishiqligi va tanqiydiligidan namoyon bo'ladi. Aqlning sertashabbusligi deganda, insonning o'z oldida yangi muammo, aniq maqsad va konkret vazifalar qo'yishini, ana shularning barchasini amalga oshirishda, nishoyasiga yetkazishda, yechimni qidirishda usul va vositalarni shaxsan o'zi izlashi, aqliy zo'r berib intilishi, ularga taalluqli qo'shimcha belgi va alomatleri kiritishdan iborat bosqichlarning namoyon bo'lishini nazarda tutamiz. Aqlning pishiqligi vazifalarni tez yechishda, yechish paytida yangi usul va vositalarni tez izlab topishda, ularni saralashda, ana

Psixologiyada ba'zi tushunchalar shartli belgilar simvollar yordami bilan sham ifodalanadi. Bular qatoriga mamavzutik simvollar q (plyus), -- (minus), > (kattalik belgisi), < (kichiklik belgisi), q (tenglik belgisi), : (bo'lish), · (ko'paytirish) va boshqa belgilar qo'llaniladi: sharflar sham tushunchalarni vujudga keltirishi mumkin: a, v, s, d va shokazo; yo'l qoidalari belgisi, geografik shartli belgilar tushuncha o'rnida ishlatiladi.

Tushunchalar fikr yuritishning asosiy jarayonlari, ya'ni klassifikatsiyalash, umumlashtirish va abstraksiyalashlar so'zlar yordami bilan vujudga keladi.

So'zlar, belgilar, simvollar, terminlar tafakkur jarayonida tushunchalarning mazmunini aks ettiradi. I. P. Pavlov ta'biri bilan aytganda, so'z birinchi signal tizimsining, barcha signallarning signallaridir, binobarin, shu signallarning shammasini ifodalaydi shu signallarning shammasini umumlashtiradi.

Talaffuzdagi shar bir so'z muayyan mazmunni va muayyan ko'lamdagi tushunchalarni aks ettiradi. So'zlar aloqa (kommunikatsiya) quroli funksiyasini bajarib, tushunchalar moshiyatini anglashga yordam beradi. Tushuncha so'zlar yordami va vositasi bilan shaxslararo munosabatlar o'rnatishda faol ishtirok etadi.

Inson tushunchalarning aksariyati meros tariqasida o'zidan avvalgi avloddan tayyor sholda oladi. Avlodlar estafetasi shukm surishi natijasida bir avlod yaratgan tushunchalarni ikkinchi avlod egallab oladi, ularga yangi mazmun va yangi shakl beradi. Oldingi avlodning boy merosiga asoslanib, ularni o'rganib ulgurmagan voqeliq xususiyatini ochishga intiladi, shu kashfiyot natijasida yangi tushunchalar ijod qiladi. Binobarin, tushunchalarning mana shunday yo'l bilan avloddan avlodga berilishi va egallanishi mazkur tushunchalarning rivojlanishiga olib keladi.

Moddiy borliq to'qrisidagi tushunchalar filo-va ontogenetik taraqqiyot bosqichini bosib o'tadi. Mazkur taraqqiyot bosqichi tushunchalarning takomillashuviga, mazmunan chuqurlashuviga, ko'lam jihatdan kengayishiga sababchi bo'ladi. Masalan, 1) yarim asr muqaddam kishilarning quyosh tizimsiga kirgan planetalar to'qrisidagi tasavvurlari va 2) maktabgacha yoshdagi bolalarning o'simliklar va shayvonot dunyosi to'qrisidagi tushunchalari ko'lami va maktabni tamomlash davrdagi o'spirin tushunchalari miqdori, 3) o'tgan asrdagi odamlarning kimyo faniga oid tushunchalari va shozirgi kundagi inson tushunchalari va shokazo.

Shunday qilib, tushunchalar moshiyati shukmlarda yoritiladi, mavjud shukmlar asosida xulosa chiqariladi, Yangi shukm shosil qilinadi, topilgan yangi belgilar, alomatlar tushunchalarni yanada boyitadi. Tafakkur yordamida inson yaratish, kashf etish, ixtiro qilishda davom etishi mumkin. Demak, yangi tushunchalar, terminlar bunyod qilinaveradi, iste'moldagilari esa yangi sifat va yangi mazmun kasb etadi.

Determinizm prinsipiga binoan, so'zlar yangi tushunchalar yaratilishiga vosita bo'lib xizmat qilaveradi, shuning bilan birga tushunchalar zamirida yangi so'zlar va iboralar vujudga keladi, yoinki yangicha talqin qilinishga ko'chadi. So'z bilan tushunchalarning chambarchas boqlanishi va munosabati filogenezda sham, ontogenezda sham operatsional va funksional xususiyatlarni yo'qotmaydi.

4. Tafakkur sifatleri

integratsiyasi sharakat maqsadining shakllanishiga shamda uni unumliroq qaror tanlash sari etaklaydi.

Katta yarim sharlarning murakkab integrativ faoliyatining boshlanqich bosqichini turli qo'zqatuvchilari bir neyrondagina konvergentsiyasi deb qarash mumkin.

Katta yarim sharlarda maxsus neyronlar gurushi borligi tufayli ular turli-tuman qo'zqalishlarga qayta qabul qilish bilan cheklanmay, balki miya po'stloqining piramida shujayralaridan akson orqali keluvchi efferent qo'zqalishlarni sham qabul qiladi. Bu esa orqa miya po'stloqosti va po'stloqdagi ko'plab aksonlar neyronlarning vazifasi siklik qo'zqalishni ko'pincha saqlab turish, o'ziga xos "kutish" to'plamini saqlashdan iborat. Shu bilan bir vaqtda periferik ishchi a'zolariga yuboriladigan buyruq nusxasini butun miyaga tarqalishini ta'minlaydi. Bir neyronning o'zidagi efferent qo'zqalish konvergentsiyasi periferik reseptorlardan keluvchi afferent qo'zqalish bilan aksonga uzatilgan buyruq nusshasi olingan natijalarni basholash uchun shart-sharoitlar yaratadi. Evolyusiy jarayonida shosil bo'lganligi bilishning neyrodinamik mexanizmlarining kashf etilishi shar qanday bo'lajak shodisalarning tashlil qilinishiga maqsadli omillar oldindan bilishga asos bo'ladi.

Ko'rish analizatori o'zaro bir-biri bilan aloshida bo'lgan o'tkazuvchan periferik qismdan, po'stloqosti va bosh miya yarim sharlaridagi ko'rish markazlaridan iboratdir. Eshitish analizatori shavo to'lqinlarining tebranishini qabul qiladi, ularning mexanik energiyasini nerv shujayrasining qo'zqalishiga aylantiradi.

Shunday qilib, sezgilarning neyrofiziologik asosi juda murakkab bo'lganligi tufayli uni o'rganish bir talay qiyinchiliklarni vujudga keltirar ekan.

6. Sezgi turlarining psixologik tavsifi

Psixologiya fanida uchta katta guruh (turkum)ga ajratilgan sezgilar (eksteroreseptiv, prioreseptiv, interoreseptiv) o'z navbatida quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ko'rish sezgilari.
2. Eshitish sezgilari.
3. Shid bilish sezgilari. Eksteroseptiv
4. Ta'm bilish sezgilari
5. Teri sezgilari.
6. Muskul-sharakat (kinestetik).
7. Statik sezgilar Proprioseptiv
8. Organik sezgilar. Interoseptiv

6.1. Ko'rish sezgilari.

Inson tomonidan rang va yoruqlikni sezish ko'rish sezgilari tarkibiga kirib, seziladigan ranglar esa xromatik va axromatik turlarga bo'linadi.

Psixofiziologik qonuniyatga binoan yoruqlik nurlari uchburchak shisha prizma orqali o'tib singanda shosil bo'ladigan ranglar xromatik ranglar deb atalib, ular kamalak ranglar shisoblanadi va tarkibiga qizil, zarqaldoq, sariq, yashil, shavorang, ko'k, binafsha tuslarini qamrab oladi. Biroq mazkur ranglarning turlari, ko'rinishlari tabiatda xilma-xil va nishoyatda ko'pdir. Odatda oq rang, qora rang, kul rang va ularning turlicha ko'rinishlari axromatik ranglar deb nomlanadi.

Ko'rish sezgilarining organi-ko'z shisoblanib, u ko'z soqqasi va undan chiqib keladigan ko'ruv nervlaridan tashkil topgandir. Ko'z soqqasini tashqi tomirlari va to'r pardalari o'rab turadi. Tashqi pardaning tiniq bo'lmagan oq qismi sklera yoki qotgan, qattiq parda deb nomlanadi, uning old tomoniga joylashgan bir muncha qavariq qismi tiniq muguzparda bo'lib, uning oldingi qismi rangdor parda deb ataladi. Mazkur pardaning rangiga binoan, uning tovlanishiga qarab, odamlarda ko'z ko'k, qora, sariq jilo beradi va ularni biz ko'k ko'z, qo'y ko'z, qora ko'z va shokazo deb ataymiz. Rangdor pardaning o'rta qismida yumaloq teshik mavjud bo'lib, biz uni qorachiq deb ataymiz. Xuddi shu teshik orqali ko'z ichiga yoruqlik nurlari kiradi. Kelayotgan, tushayotgan, ajrayotgan yoruqlikning ozligi yoki ko'pligiga qarab, qorachiq kengayishi yoki torayishi jarayonlari shukm suradi.

Ko'zlarning uchunchi pardasi to'r parda deb nomlanib, u ko'z soqqasining deyarli butun ichki yuzasini qoplaydi. Qorachiq bilan rangdor pardaning orqasida ikki tomoni qavariq, tiniq jism ko'z gavshari joylashgan bo'ladi, yoruqlik nurlari unda to'planib, so'ng sinadi va to'r pardaga narsa yoki jismning aksi, surati tushadi. Xalqa shakldagi kipriksimon muskulning uzayishi yoki qisqarishi tufayli gavshar yo yassilanadi yoki qavariq sholigi keladi (jism ko'zdan uzoqlashtirilganda gavshar yassilanadi, ko'zga yaqinlashtirilganda esa u shar shakliga kiradi). Ko'z gavsharining mazkur shosiyati tufayli xosh uzoqda, xosh yaqinda bo'lmasin, narsalarning aksi gavshardan o'tib, so'ng to'r pardasiga tushaveradi. Ko'z soqqasining gavshar bilan to'r parda o'rtasidagi butun ichki yuza shishasimon jismi deb nomlanuvchi maxsus tiniq suyuqlik bilan qoplangan bo'ladi.

To'r parda rang va yoruqlikni sezish uchun mushim ashamiyatga ega bo'lib, unda ko'ruv nervining tarmoqlari joylashgandir. Ushbu tarmoqlarning chekkada uchlarida tayoqchalar va kolbachalar deb ataladigan maxsus nerv shujayralari mavjuddir. Inson ko'zining to'r pardasi 130 millionga yaqin tayoqcha va 7 millionga yaqin kolbacha bor deb taxmin qilinadi. Kolbachalar yordami bilan xromatik (kunduzgi) ranglar ko'riladi, xolos. Tayoqchalar yoruqlikni yaxshi sezuvchan bo'lib, xira va qoronqi paytlarda o'z funksiyasini bajaradi, axromatik ranglarni aks ettiradi.

To'r pardaning eng sezgir joyi- sariq doqning asosan kolbachalar bilan to'lgan markaziy chuqurchasi shisoblanib, unga qaysi narsaning aksi tushsa, xuddi shuni shammadan ravshanroq ko'ramiz. Ob'ektga tik qarash natijasida ko'z muskullari unga qaratiladi va aks ettiriluvchining surati sariq doqqa tushadi, bunday tarzda ko'rish to'qriddan ko'rish deyiladi. Agarda narsalarning surati sariq doqdan tashqarida, ya'ni to'r pardaning bir joyida rang va yoruqlikni sezadigan tayoqchalar va kolbachalar mavjud emas, bu ko'ruv nervining ko'z soqqasidan chiqish joyi bo'lib, u yoruqlikdan ta'sirlanmaganligi uchun ko'r doq deb ataladi.

mashsullar kabi tushunchalarning manbai sham moddiy dunyo bo'lib, tilning materiali bilan organik ravishda bo'liqdir.

Tushuncha narsa va shodisalarning umumiy va mushim belgilarini aks ettiruvchi fikrdir. Odatda, tushunchalar moshiyati jihatidan konkret va abstrakt tushunchalarga ajratiladi. Alohida olingan bir butun narsaga aloqador tushuncha konkret tushuncha deb ataladi.

Masalan: stol, divan, qayraqoch, traktor, sholva va shokazo. Moddiy borliqdagi narsalardan fikran ajratib olingan ba'zi xususiyat, sifat sholatlarga, shuningdek, narsalar o'rtasidagi ichki munosabatlarga, qonuniyatlarga qaratilgan tushunchalar abstrakt tushuncha deb ataladi. Masalan: oqliq, uzunlik, balandlik, kenglik, sharakat, yoruqlik, qiymat shaqidagi tushunchalar va shokazo.

Tushunchalar ko'lami jihatidan uch turga bo'linadi: yakka tushunchalar, umumiy tushunchalar va to'planma tushunchalar. Yakka tushunchalar, yakka narsa va shodisa shaqidagi tushunchadir. Bunday tushunchalarga Alisher Navoiy, Sarkarda general Sobir Rashimov, Toshkent, Amudaryo, Shimolay, Tinch okean to'qrisidagi tushunchalarni misol qilib keltirsa bo'ladi. Yakka tushunchalarning xususiyati shuki, bu tushunchalarda shamisha aniq obraz mavjud bo'ladi.

Umumiy tushunchalarda bir jinsda bo'lgan ko'p narsa va shodisalar gavalantiriladi. Masalan: kitob, maktab, yulduz, Talaba, o'spirin, shosil, toq va yer va boshqalar.

To'planma tushunchalar bir jinsda bo'lgan narsa va shodisalar to'plami shaqida yaxlit fikr yuritiladigan tushunchadir. Masalan: Paxtazor, Kutubxon, Yiqilish va shokazolar. To'planma tushunchalarning bir qanchasi birdaniga tatbiq qilinganda umumiy to'planma tushunchalar bo'ladi. Masalan: Alisher

Navoiy nomidagi Respublika Davlat kutubxonasi tushunchasi yakka to'planma tushunchaga oiddir. Gruppya, sinf, kollektiv, polk, xalq, olomon va boshqalar umumiy to'planma tushunchasiga misol bo'la oladi. Yetti oqayni yulduzlar to'plami, Bolgariya ishchilar sinfi, toshkent pochtamti xizmatchilari jamosasi kabilar yakka to'planma tushunchalar jumlasiga kiradi.

Abstrakt tushunchalarning yuqorida qayd qilib o'tilgan tushunchalardan farqi shuki, ular idrok yoki tasavvurga bevosita asoslanmaydi abstrakt tushunchaga misol tariqasida "qiymat" tushunchasini keltirib o'tadi: siz shar bir ayrim tovarni ushlab va qo'lingizda aylantirib ko'rishingiz, uni xoshlaganingizcha ishlatishingiz mumkin, ammo shu tovarni qiymat tariqasida olib qaraganimizda uni aslo ushlab bo'lmaydi.

Tushuncha bilan so'z munosabati bir tekis bo'lmaydi, ayrim paytlar so'z bilan tushuncha aynan mos tushudi (olma-so'z, olma-tushuncha), qolgan paytlarda tushuncha o'z ko'lami jihatidan kengdir.

Fikr yuritishda tushuncha bilan so'z o'zaro boqliq ravishda namoyon bo'ladi. Bir tomondan, so'z yordamisiz tushuncha vujudga kelmaydi, ikkinchi tomondan, so'z tushunchaning moddiy asosi va funksiyasini bajaradi. Tushunchalar bir yoki undan ortiq so'zlardan tashkil topishi mumkin. Masalan, xalq degan tushuncha bir so'zdan, o'zbek xalqi ikki so'zdan, qashramon xalqi uch so'zdan, ozodlik uchun kurashayotgan xalqlar degan tushuncha to'rt so'zdan tashkil topgan.

yakka bir shukm keltirib chiqarishdan iborat mantiqiy tafakkur shaklsi mushim ashhamiyatga ega.

Analogiya xulosa chiqarishning shunday shaklidirki, bunda biz ikki predmetning ba'zi bir belgilari o'xshashligiga qarab, bu predmetlarning boshqa belgilarining o'xshashligi to'qrisida xulosa chiqaramiz. Analogiya deb, narsa va shodisalarining bir-biriga o'xshash bo'lgan ba'zi belgilariga qarabgina shukm yuritishdan iborat xulosa chiqarish shakliga aytamiz. Analogik usulda chiqarilgan xulosa chin, taxminiy shamda yolqon bo'lishi mumkin. Fikr yuritishning bunday shakli ko'pincha yosh bolalarga xos xususiyatdir. Demak, juz'iy ikki yakka shukmlarga asoslanib juz'iy yoki yakka shukm keltirib chiqaramiz. Boqcha yoshidagi bola mana bunday muloshaza yuritadi: Adamlar darvozadan ismimni aytib chaqirib keldilar. Ular sovqa olib kelgan bo'lsalar kerak. Bu bolaning muloshazasini analiz qilib ko'rsak, uning fikr yuritishning mana bunday tarzda taraqqiy etganligini shoshidi bo'lamiz.

O'tgan galda adam ismimni aytib chaqirib kelgan edilar. O'shanda ular menga sovqa olib kelgan edilar. Yana chaqirayotirlar. Albatta, adam menga sovqa olib kelganlar, deb xulosa chiqaradi.

Endi turli yoshdagi kishilar turmush lavshalaridan namunalar keltiramiz. Boshlanqich sinf o'quvchisi mamavzutika darslarida: 4q3 3q4 21 q4 4 q21 aqvqs sqaqv O'smir yoshdagi o'quvchi muloshazasidan parcha: O'tgan yili noyabrning o'rtalarida qalin qor yoqqan edi. Noyabrning o'rtasi yaqinlashmoqda Demak, yana qalin qor yoqishi eshtimol. O'spirin xulosa chiqarishidan: shu yil yoz oyida pul-buyum lotoreyasiga soat yutib olgan edim. Kioskada lotoreya bileti sotilmoqda. Yana sotib olay, biror narsa yutib qolarman. Talaba analogiyasidan o'tgan imtishonda biletni eng tagidan tortib olib "a'lo" olgan edim. Imtishonlar yaqinlashib qoldi. Yana tagidan tortib olsam omadim yurishib ketar. Yetuklik yosh davridagi kishi xulosa chiqarishidan: Bolalarning zo'ridan yakshanba kuni parkka chiqsam, yigirma yillik qadrdomim kelib ketibdi. Bugun yakshanba, yana bolalar xarxasha qilishyapti Yaxshisi uyda shordiq chiqarganim ma'qul, chunki yana kimdir meshmonga kelib qolar. Keksalar xulosa chiqarishlaridan namuna: O'tgan shafta zaqizqon sayradi, qadrdom do'stim keldi. Yana zaqizqon sayrayapti. Bu gal sevikli nabiram Akobir meshmonga kelishi mumkin va shokazo.

Shunday qilib, analogik yo'l bilan xulosa chiqarganda, murakkab qonuniyatlar to'qrisidagi bilimlar o'zlashtirilmasa-da, lekin turmushning turli jabshalarida undan foydalanib turiladi.

3.3 Tushunchalar

Inson voqelikni bilish jarayonida narsalarni bir-biri bilan taqqoslaydi, ularning o'xshashligi va farqini aniqlaydi: analiz va sintez yo'li bilan narsa va shodisalarining moshiyatini ochadi, fikran ularning belgilarini ajratadi, bu belgilarni abstraksiyalashtiradi va umumlashtiradi. Natijada odam voqelikdagi narsa va shodisalar to'qrisida tushuncha shosil qiladi.

Narsa va shodisalarining mushim belgilarini, boqlanishlarini, moshiyatini shukmlar orqali fikran keng va chuqur aks ettirishdan iborat fikr yuritish shakli va psixik mashsuli bo'lgan tushuncha bilishning mushim jihatidir. Boshqa psixik

Odam ko'zi ranglarni taxminan 380 millimikrondan 780 millimikrongacha uzunlikdagi to'liqlarning ta'sirida sezadi: 1) 780-610 qizil rang; 2) 610-590 zarqaldoq; 3) 590-575 sariq; 4) 560-510 yashil; 5) 480-470 shavo rang; 6) 470-450 ko'k rang; 7) 450-380 binafsha rang seziladi. a) Ko'rish sezgilarining xossalari:

1. Rangni toni (150 ga yaqin tuslari).
2. Ochiqlik (qora bilan oq rangda 200 gacha tus ajratiladi).
3. Rangning ravshanligi (600 ga yaqin).
4. Rangning quyuqligi (tongning yaqqolliqi).
5. Ranglarning aralashib ketishi (turli uzunliklardagi yoruqlik nuri)

b) Ko'rish sezgisi jarayoni:

Uch rangli sezish nazariyasi:

1. 1756 yilda M. V. Lomonosov asosiy qoidalarini bayon qilib bergan;
2. 100 yildan keyin nemis fizigi G. Gelmgols uni to'la isbotlab bergan.
3. Ushbu nazariyaga binoan, to'r pardaning kolbachalarida uchta asosiy element mavjuddir, ulardan birining qo'zqalishi qizil rang sezgisini ikkinchi birining qo'zqalishi yashil rang sezgisi va uchunchi birining qo'zqalishi binafsha rang sezgisi shosil qiladi. Nazariyaga ko'ra, yoruqlik to'liqlari birdaniga uchta elementni bir xilda qo'zqatsa, oq rang sezgisini vujudga keladi. Lekin yoruqlik to'liqlari ikki yoki uch elementga ta'sir qilsa-yu, ammo bu ta'sir bir tekis kechmasa, u sholda sezuvchi elementlardan shar birining qanchalik qo'zqalanganligiga qarab, shar xil rang sezgilari namoyon bo'ladi.

Shozirgi zamon psixologiyasida ranglarni sezish yolqiz to'r pardasidagi jarayonlar bilangina emas, balki miya po'stida yuzaga keladigan boshqa jarayonlar bilan sham boqlik ekanligi to'qrisidagi ma'lumot mavjuddir. Zamonaviy ma'lumotlarga binoan, tayoqchalarda ko'rish purpuri degan maxsus modda borligi isbotlangan. Ko'zga yoruqlik ta'sir etganda ko'rish purpuri kimyoviy yo'l bilan parchalanib, tarkibiy qismlarga bo'linadi va mazkur jarayon ko'rish nervini qo'zqatib, yoruqlik sezgisi qosil qiladi, qoronqilikda esa purpur o'z funksional sholatini qayta tiklaydi.

v) Ko'rish sezgilarida maxsus shodisalar.

1. Rang kontrast (kuchsizlanish tufayli).
2. Shapko'rlik.
3. Rang ajrata olmaslik (traxoma)-kunduzgi va tungi shayvonlar.

6.2. Eshitish sezgilari.

Eshitish sezgilari tovushlarni eshitishdan iborat bo'lib, musiqaviy va shovqinli tovushlarni aks ettiradi.

Odatda tovushlar oddiy va murakkab turlarga ajratiladi, ularning birinchisi tonlar, ikkinchisi esa bir necha tondan tashkil topadi. Tonlardan biri asosiy ton shisoblanadi va tovushning balandligini, kuchini belgilaydi, boshqalari qo'shiluvchi tovushlar sanalib, ular obertonlar deyiladi. Musiqa asboblardan taralayotgan tovushlarning o'ziga xosligi fan tilida tembr deb ataladi. Shatto nutq

tovushlari sham oshangli tovushlar (unli tovushlar) yoki shovqinlardan (undosh tovushlar) tashkil topgan bo'ladi.

Eshitish sezgilari organi quloq bo'lib, tashqi quloq (quloq suprasi bilan eshituv yo'lidan iborat), o'rta quloq (noqora parda va unga yopishgan uchta suyakcha: bolqacha, sandon va uzangidan tashkil topgan), ichki quloq (quloq labirinti o'zaro birlashgan uchta bo'lakdan tuzilgan). Tashqi quloq shavo to'lqinlarini yiquvchi karnay vazifasini bajaradi. Noqora parda va unga yopishgan suyakchalar shavo to'lqinlarini ichki quloqqa uzatadi. O'rta quloq maxsus yo'l orqali oqiz va burun bo'shligi bilan tutashgan bo'ladi. Ichki quloqning yuqori qismi uchta yarim doira kanalidan, o'rta qismi kameradan va pastki qismi chiqanoqdan tashkil topgandir.

Ichki quloqning uchala bo'limi endolimfa nomli maxsus suyuqlikdan iboratdir. Ichki quloqning asosiy qismi chiqanoqdan iborat bo'lib, uning ichida Kortiy organi mavjud, u gumbaz shakliga ega, asosida esa membrana joylashgan. Membrana uzunligi qisqarib boruvchi elastik tolalardan iborat bo'lib, ular tarang tortilgan turlarga o'xshaydi, uning yuqori qismida maxsus tayoqchasimon shujayralar mavjud va ular Kortiy dugalari deb yuritiladi.

Membrananing tolalari endolimfaga ingichka qillari bor maxsus shujayralar yordamida Kortiy dugalari orqali miya katta yarim sharlari po'stining bo'lagiga joylashgandir.

a) eshitish sezgilarining fizik sabablari. Havo to'lqinlarining sharakati tufayli tovush chiqaruvchi jismlar tebranganida eshitish sezgilari shosil bo'ladi. Agarda musiqaviy tovushlar shavo to'lqinlarining tekis, ritmik sharakatlari natijasida vujudga kelsa, shovqinlar tovushlar esa ularning notekis sharakatlaridan tuqiladi.

6.3. Hid bilish sezgilari

Shid yuilish sezgilariga shidlarni shis qilish kiradi va ularning organi burun kovagining yuqori tomoni shisoblanib, bu yerda shid bilish shujayralari shamda sezuvchi nerv tarmoqlari joylashgan, ular shilliq pardalarda botib turadi.

Shidli moddalar sezuvchi nervni qo'zqaydi, shid bilish markazi bosh miya yarim sharlari orqa yuzasining pastki qismida mavjud deb taxmin qilinadi. Shidli moddalar shid bilish shujayralariga gaz sholatida ta'sir etib, kimyoviy reaksiyalar yo'li bilan ularni qo'zqatadi (ularning barchasi buqlanadi va eriydi). Odatda gaz sholatidagi shidli moddalar shavo bilan nafas olish jarayonida burun kovagiga kirib keladi, natijada aks ettirish sholati shosil bo'ladi.

6.4. Ta'm bilish (maza) sezgilari

Ta'm bilish sezgilari shirin, achchiq, nordon, sho'r singari mazalarni shis qilish bilan tavsiflanadi. Ular muayyan turkumga kiritilgan va kiritilmagan xilma-xil turlarga ega bo'lib, narsalarning, moddalarning nomlari bilan yuritiladi: nonning mazasi, qovunning mazasi kabilar.

Ta'm bilish sezgilarining organi tilning yuzasi va tanglayning yumshoq qismidan tashkil topgandir. Tilning shilliq pardasida maxsus ta'm bilish so'rqichlari mavjud bo'lib, ularning tarkibida tayoqsimon shujayralardan tuzilgan

xulosani bevosita tekshirib ko'rishga shech qanday eshtiyoj qolmaydi. Shu sababdan xulosa chiqarish fikr o'rtasidagi shunday boqlanishdirki, mazkur boqlanish natijasida bir yoki undan ortiq shukmlardan uchinchi shukm keltirib chiqariladi. Bunda yangi shukm asosiy shukmning moshiyatidan keltirib chiqariladi.

Xulosa chiqarish uch turga bo'linadi: induktiv, deduktiv va analogiya.

Induktiv xulosa chiqarish- bu xulosa chiqarishning shunday mantiqiy usuldirki, bunda bir necha yakka yoki ayrim shukmlardan umumiy shukmga o'tiladi yoki ayrim fakt va shodisalarni o'rganish asosida umumiy qonun va qoidalar yaratiladi. Masalan: Temir elektr tokini o'tkazadi, Mis elektr tokini o'tkazadi, Kumushda sham elektr tokini o'tkazuvchanlik qobiliyati, xususiyati bor va shokazo. Inson yuqoridagi shukmlardan yangi umumiy shukm (xulosa) chiqarib, demak, "Metallarning shammasi elektr tokini o'tkazadi" degan yangi shukm chiqariladi. Shuningdek,

Toshkent Davlat madaniyat instituti talabalari qishki sessiyaga puxta shozirlik ko'rmoqdalar. Shashardagi boshqa oliy o'quv yurti talabalari sham qishki sessiyaga tayyorgarlikni kuchaytmoqdalar. Demak, Toshkent shashrining barcha oliy o'quv yurti talabalar qishki sessiyaga qunt bilan tayyorlanmoqdalar, degan shukm chiqariladi.

Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Deduktiv xulosa chiqarishda- umumiy va yakka shukmlardan yakka yoki juz'iy shukm keltirib chiqariladi. Misol uchun:

Shar qanday metall-element. Vismut metall. Demak, vismut-element. Shamma planetalar maxsus shakldadir. O'zbekiston kamolot a'zolari shijoatli yoshlardir. Toshkent Davlat pedogogika universiteti talabalari kamomolt a'zodirlar. Demak, ular sham shijoatlidirlar.

Ta'lim jarayonida maktab o'quvchilari umumiy qoida va qonunlarni yakka yoki juz'iy shollarga tatbiq etish orqali shamma vaqt deduktiv yo'l bilan fikr yuritadilar. Masalan, o'quvchilar umumiy grammatik qoidalarni bilganliklari sababli o'zbek tili darslarida qaratqich, tushum kelishiklarini differensiasiya qila bilib, yozgan paytlarida grammatik xatolarga aslo yo'l qo'ymaydilar. Yoinki o'quvchilar "ko'pburchaklar ichki burchaklarning yiqindisi $2d(n-2)$ ga teng" degan umumiy qoidani, teoremani o'zlashtirib olgan bo'lsalar, uni sira qiynalmasdan istalgan ko'pburchakka tatbiq eta olishlari mumkin. Idrok qilingan narsa va shodisalarni yoki inson tajribasida bor bo'lgan narsalarni esda qoldirish shamda zarur vaqtda esga tushirishdan iborat psixik jarayon xotira deyiladi, Mantiqiy xotira turi sham psixik jarayondir. Demak, u sham esda qoldirish va esga tushirish xususiyatiga egadir. Demak, o'qish jarayonida oliy va o'rta maktab o'qituvchilari bayon qilib, izoshlab bergan teorema, qonun va qoidalarni, murakkab xossalarni ayrim, juz'iy shollarga ko'chirish paytida talabalar, o'quvchilar shamma vaqt deduksiya usulidan foydalanib fikrlaydilar shamda muloshaza yuritadilar.

O'qitishning aksariyat metodlari va shakllarida yuboriladigan inshaklsiyalar deduktiv yo'l bilan amalga oshiriladi. Shuning uchun umumiy shukmlardan yangi

ataladi. Narsa bilan xususiyat o'rtasidagi aloqani taxminan emas, balki shaqiqatda aniq bilganimizda biz o'z fikrimizni mana bunday shaklda izshor qilamiz: Bizning Milliy Universitet O'rta Osiyoda eng keksa oliy o'quv yurti maskanidir; Maktabimizda fizika kabineti juda yaxshi uskunalar bilan jishozlangan; "Istiqlol" jamoasi paxta topshirishda oldinda; maktab kutubxonasida ko'p yangi kitoblar bor. Bunday shukmlar voqelik (assertorik) shukmlari deb ataladi.

Shukmning shunday yuqori shaklsi borki, unda faqat shaqiqatda bo'lgan voqea qayd qilinmasdan, balki narsa bilan xususiyatning aloqasi qonuniy ekanligi aniqlab beriladi. Masalan, Butun dunyoda, tinchlik qalaba qozonishi muqarra; Bazisning o'zgarishi va tugatilishi ustqurmaning o'zgarishi va tugatilishiga sabab bo'ladi; Sezgi chegarasining me'yor qanchalik kichik bo'lsa, mazkur analizatorning sezgirligi shunchalik yuksak bo'ladi; Sezgilarning intensivligi qo'zqatuvchi kuchining logarifmiga proporsionaldir. Bunday shukmlar zarurlik (apodiktik) shukmlari deb ataladi. Bunday shukmlarda inson narsa (voqelik, shodisa) bilan uning xususiyati o'rtasida mashkam boqlinish borligini va bu boqlanishga zid keladigan boshqa bir sholning bo'lishi aslo mumkin emasligini aks ettiradi.

Psixologiyada shukmlar ikkita asosiy yo'l bilan shosil qilinishi ta'kidlab o'tiladi. Birinchi yo'l bilan shukm shosil qilinganda, idrok qilish zarur bo'lgan narsalarning bevosita o'zi ifodalanadi. Ikkinchi yo'l bilan esa bavoosita muloshaza yuritish yordami bilan shukm amalga oshiriladi. Masalan: Bu avtomobilning yangi modeli. Mazkur misolda shukm chiqarishning birinchi yo'li aks ettirilgan. Dastavval olimlar kashfiyot yoki ijodiy jarayonda nazariy jishatdan muloshaza yuritish yordamida shukm chiqaradilar. Ular chiqargan shukmning to'qriligi amaliyotda keyinchalik tasdiqlanadi, bu ikkinchi yo'l bilan shukm chiqarishga misoldir.

3.2. Xulosa chiqarish

Bir qancha shukmlarning mantiqiy boqlanishi natijasida shosil bo'lgan yangi shukm insonning bilish faoliyatida aloshida ashamiyatga ega. Psixologiyada xulosa chiqarish jarayonida foydalanilgan tayyor shukmlar asoslar deyiladi, ularning tashlil qilib chiqarilgan yangi shukmni esa xulosa deb atash qabul qilingan. Xulosa chiqarish shunday tafakkur shakldirki, bu shakl vositasi bilan biz ikki yoki undan ortiq shukmlardan yangi shukm shosil qilamiz.

Masalan: Shar qanday sharakat materiya sharakatidir; Issiqlik sharakat shaklidir degan ikkita shukmni olaylik. Bu ikki shukmdan; " Demak, issiqlik materiya sharakatidir" degan yangi shukm chiqariladi Yoinki ushbu misolni olib qaraylik: Barcha sayyoralar sharakatlanadi; Oy-sayyora. Demak, Oy sharakatlanadi. Bunda shar qanday sharakat materiya sharakatidir (umumiy yoki katta asos). Issiqlik sharakat shaklidir (juz'iy yoki kichik asos) deb yuritiladi. Ikkinchi misolda esa: Barcha sayyoralar sharakatlanadi (umumiy yoki katta asos), oy-sayyora (juz'iy yoki kichik asos) deyiladi.

Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, muloshaza yuritish sham, xulosa chiqarish sham voqelikni bavoosita bilishning asosiy shakli sifatida namoyon bo'lgan. Oldingi ikki shukmga asoslanib uchunchi shukm chiqariladi. Mazkur

maxsus ta'm bilish "kurtaklari" ("so'qonlari") ga ega. O'ziga xos xususiyatlari, sifatleri bilan tafovutlanuvchi ta'm bilish so'qonlari til yuzasida bir tekis taqsimlanmaganligi uchun uning orqa qismi achchiq mazani, uchi shirin mazani, chetleri esa nordon mazani aniq sezadi, lekin uning o'rtasi bo'lsa ta'm mazasini aks ettira olmaydi. Ta'm bilish so'qonlarining shujayrali qismlarida maxsus sezuvchan nervlarning chekka uchlari joylashgan, ular ta'm bilish organidagi qo'zqalishni bosh miyaga uzatib turadi, uning markazlari shid bilish markazlariga yaqin joydadir.

Ta'm bilish sezgilari moddalarning kimyoviy xossalari ta'sirida shosil bo'ladi va so'qonlar erigan moddalar ta'siri ostida qo'zqaladi.

Shid va ta'm bilish sezgilari o'zaro chambarchas boqlangan bo'lib, kimyoviy moddalarning ta'sir etishi natijasida yuzaga keladi. Ammo ularning bittasi kontakt, ikkinchisi distant sezgilar toifasiga kiradi.

6.5. Teri sezgilari

Teri sezgilari tarkibi tuyish va sharorat turlaridan iborat bo'lib, ularning bunday nomlanishining bosh omili - bu reseptorlarning teri va organizmning tashqi shilliq pardalarida joylashganligidir.

Tuyish sezgilari ikki xil axborotni qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lib, ularning birinchisi tegish va tarqalishni tuyish sezgilar, ikkinchisi esa silliq yoki qidir-budurni tuyish bilan tavsiflanadi. Odatda tana a'zosiga naralarning tegishini sezish tashqi qo'zqalish kuchayganda siqiqni sezishga aylanadi, u yanada kuchayganda siqiq oqriq sezgisiga aylanadi.

Tuyish sezgilari organi - teridagi va tashqi shilliq pardalardagi tuyish tanachalari deb nomlanuvchi tanachalardan iboratdir. Tanachalarning ichida, qisman tashqarisida (epiteliyda) tuyish nervining chekka tarmoqlari mavjud, ular terida va shilliq pardalarda bir tekis taqsimlangan. Ular barmoqlarning uchlari, til uchida, labda zich joylashgan, xuddi shu boisdan sezgirlik darajasi boshqalardan yuksakroqdir. qaysi yerda tanachalar siyrak bo'lsa, demak u joylarda sezish ko'rsatkichi shunchalik pastdir.

Psixologiyada tuyish tanachalari va sezuvchi nervning chekka tarmoqlari zichligi esteziometr asbobi yordami bilan o'lchanadi. Asbob keriladigan ikki oyoqli sirkuldan tashkil topgan bo'lib, uning o'zagidagi darajalar oyoqlarning uchlari o'rtasidagi masofani o'lchaydi.

Tuyishning aniqlik darajalari: a) barmoq uchlari 1 mm-2 mmgacha, b) qo'l kaftida 10 mm, v) orqada 60-70 mm masofa bir yo'la ikki oyoqcha tegayotganligini sezish mumkin (masofa kamaysa, sezgirlik pasayadi).

Tuyish sezgilarning markazi bosh miya po'stining orqadagi markaziy pushtasida joylashgan deb taxmin qilinadi.

Tuyish sezgilarning tashqi, ya'ni fizik sababi - bu biron-bir narsalarning teriga bevosita tegishidir.

Sharorat sezgilari issiq yoki sovuqni sezish bilan tavsiflanadi. Maxsus tanachalarning ichida issiqni yoki sovuqni sezuvchi nervlarning chekka tarmoqlari joylashgan bo'ladi.

Ularning tashqa sababi - biron-bir sharoratga ega bo'lgan qattiq, suyuq va gazsimon jismlarning tanaga tegib turishidir. Issiqni yoki sovuqni farqlash qo'zqatuvchi sharorati bilan badan sharorati o'rtasidagi nisbat bilan belgilanadi. Masalan, qo'zqatuvchining sharorati badan sharoratidan past bo'lsa - sovuqni, agarda yuqori bo'lsa - issiqni sezamiz, shis qilamiz.

FARQLASH: a) jismlarning issiq o'tkazuvchanligi: temir va yung.

SHARORAT SEZGILARI: a) tashqi qo'zqatuvchilar, b) organizm ichida: qo'rqish - qon tomiri torayadi, uyalish - qon tomiri kengayadi.

6.6. Muskul - sharakat sezgilari va statik sezgilar.

Muskul-sharakat sezgilari motor sezgilari, gosho kinestetik sezgilar deb nomlanib, ularga oqirlikni, qarshilikni, organlar sharakatini bilish sezgilari kiradi. Ularning organlari - gavda muskullari, paylar, bo'qimlardan iboratdir. Organlarning tarkibida sezuvchi nervlarning chekka tarmoqlari mavjud bo'lib, ularning ta'sirida sharakat va statik sezgilar vujudga keladi.

Muskul-sharakat sezgilarining fizik sababi muskullarga ta'sir etuvchi karsalarning mexanik tayziqi va gavda sharakatlaridir.

Statik sezgilar gavdaning fazodagi sholatini sezish va muvozanat saqlash sezgilar deb ataladi.

Gavdaning fazodagi sholatini bilish va muvozanat saqlash sezgisi uchun ichki quloqdagi vestibulyar apparat reseptor vazifasini bajaradi.

Vestibulyar apparat quloq dahlizi va chrim doira kanallardan tashkil topgan bo'ladi, sezuvchi nerv tarmoqlari esa gavdaning fazodagi sharakatini va sholatini boshqaradi. Gavda muvozanatini saqlashda otolitlar aloshida ashamiyat kasb etib, ular endolimfada suzib yuradigan mayda oshaktosh kristallaridan tashkil topgandir.

Odatda organizm avtomatik ravishda refleks yo'li bilan muvozanat saqlaydi.

6.7. Organik sezgilar

Organik sezgilarining reseptorlari ichki organlarda: qizilo'ngach, me'da, ichak, qon tomirlari, o'pka va shu kabilarda joylashgan bo'ladi.

Ichki organlardagi jarayonlar organik sezgilar reseptorlarining qo'zqatuvchilaridir. Ular quyidagilardan iboratdir:

- a) oqriq sezgilari;
- b) xush tuyqular;
- v) noxush tuyqular.

VI BOB

IDROK

1. Idrok to'qrisida umumiy tushuncha.

Shukmlarda tasdiqlangan yoki inkor qilingan narsalar, shodisalar, alomatlar shukmning mazmunini tashkil qiladi.

Narsa bilan belgining aloqasi (boqliqligi) aks ettirilgan shukm tasdiqlovchi shukm deb ataladi. Masalan, "Alisher Navoiy buyuk o'zbek shoiri va mutafakiridir", "Tinchlik imperializm uchun dashshatli quoldir", "O'zbekiston qorako'li bilan jashonga mashshurdir", "1977 yil Toshkent metrosi ishga tushgan sanadir" va shokazo.

Narsa bilan belgi o'rtasidagi biror boqlanish yo'qligini aks ettiruvchi shukm inkor shukm deb ataladi. Masalan: O'zbekistonda paxta ekilmaydi, Oyga AqSh astronavlari qo'ngan emas, Samarqandda oliy maktablar qurilmagan va boshqalar.

Voqelikda ajratilgan narsa inkor qiluvchi shukmda fikran ajratilishi mumkin. Yakka (yolqiz) narsa va shodisa to'qrisidagi shukm yakka shukm deb ataladi.

Misol uchun: Alisher Navoiy nomli Katta opera va balet teatri respublika faxridir, Shamza Shakimzoda Niyoziy buyuk o'zbek shoiri, yozuvchisi va dramaturgidir, Toshkent O'zbekiston Respublikasi poytaxtidir; Amudaryo sersuv daryolardan biridir.

Belgining biror turkumigagina taalluqli tasdiqlovchi yoki inkor qiluvchi shukm juz'iy shukm deb ataladi. Masalan: ba'zi metallar elektr tokini o'tkazmaydilar, qarzdor talabalar sessiyaga qo'yilmaydi, Jamoaning ayrim brigadalari majburiyatga yarashi meshnat qilmadilar. Bir turkumdagi narsa va shodisalarining shammasi to'qrisida tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan shukm umumiy shukm deb ataladi.

Shukmda narsa va shodisa belgisining borligini muayyan sharoitlarda tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan shukm shartli shukm deb ataladi. Masalan: Agar quyosh nuri uch burchakli prizmadan o'tkazilsa, ekranda spektr shosil bo'ladi, Agar talaba sessiyalarga qunt bilan puxta tayyorlansa, u "yaxshi" va "a'lo" basholar oladi; Agar o'quvchi diqqat qilmasa, yangi materialni o'zlashrtira olmaydi, Agar paxtakor bashorda erga yaxshi ishlov bermasa, kuzda shosil cho'qi kam bo'ladi.

Shukmda narsalar va shodisalariga bir necha belgi nisbatan berilib, shu belgilardan farq bittasi unga tegishli bo'lsa, bunday shukmga ayiruvchi shukm deb ataladi. Misol uchun: Jismlar yo qattiq yoki suyuq, gazsimon sholda bo'ladi; Yer yuzasi fasllarning o'zgarishiga qarab gosh qattiq isib ketadi, gosh ilib qoladi, gosho keskin soviydi. Narsa bilan belgi o'rtasidagi aloqaning bor yoki yo'qligi qat'iy shaklda aks ettirilsa, qat'iy shukm deb ataladi.

Masalan: Neft zapasi jishatidan dunyodagi boshqa davlatlar o'rtasida yetakchi o'rinlardan birida turadi; Yonish kimyoviy jarayondir; Yozgi ta'til

davrida talabameshnat otryadlari tuziladi; Bashorda barcha joylarda ko'kalamzorlashtirish ishlari olib boriladi va shokazo.

Narsa va shodisalar bilan ularning xususiyatlari o'rtasida aloqa bo'lishi eshtimoli faqat faraz qilinsa, u sholda inson o'z fikrini quyidagi shaklda ifoda qilishi mumkin: Eshtimol, Marsda organik shayot bordir Yigirma birinchi asr boshlarida fan va texnika progressi shozirgi davrdagidan taxminan uch baravar ortishi mumkin; Jashondagi foydali qazilmalar zapasi yana bir yuz ellik-ikki yuz yilga yetsa kerak va boshqalar. Bunday shukmlar eshtimollik shukmlari deb

3. Tafakkur shakllari

Psixologiyada nutq fikr yuritish faoliyatining vositasi deb yuritiladi. Odatda nutq tafakkur jarayonida shukmlar, xulosa chiqarish va tushunchalar shaklida ifodalanib keladi. Shuning uchun shukm, xulosa chiqarish va tushunchalar tafakkurning spesifik shakllari deb ataladi.

3.1. Hukmlar

Narsa va shodisalarda, voqelikda shaqiqatdan o'zaro boqliq bo'lgan belgilar (alomatlar) shukmlarda sham boqliq ravishda ko'rsatib berilsa yoki voqelikda bir-biridan ajratilgan narsa (tomon) shukmlarda sham ajratib ko'rsatilsa-bu chin shukm deb ataladi.

Masalan, "Metallar-elektro tokini o'tkazuvchidir", "Metallar qizdirilgandan kengayadi" degan chin shukmlardir. Chunki elektro tokini o'tkazish, qizdirilganda kengayish metallarga xos xususiyatlardir, bu shukmda u yoki bu sholat faqat tasdiqlanib aytilayotir.

Narsa va shodisalarning belgi va xususiyatlari shaqida tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan fikr shukm deb ataladi.

Moddiy olamda shaqiqatdan boqliq bo'lmagan narsa shukmda boqliq qilib ko'rsatilsa, bunday shukm xato (yolqon) shukm deb ataladi. Chunki bu shukmda aks ettirilgan sifatlar (belgi va alomatlar) bu narsalarga aslo muvofiq kelmaydi. Masalan, "Atom-moddaning bo'linmas zarrachasidir" degan noto'qri shukmdir. Atom murakkab moddiy tizimga ega bo'lib, u yadro va elektronlarga bo'linadi. Atomning yadrosi sham bo'linadi, bu yadro protonlardan va neytronlardan iboratdir, degan shukmlardir. "Er quyosh atrofida aylanmaydi" degan misol sham chin bo'lmagan shukmlar doirasiga kiradi. Allaqachonlar inson tomonidan kashf qilingan geliostent nazariyasi mavjud bo'lib, ana shu nazariyaga asoslangan sholda mazkur qonun shukm surmoqda. Demak, shukmning chinligi, ya'ni voqelikni to'qri aks ettirishi-uning eng mushim xususiyatlaridan biridir.

Borliqdagi narsalar, shodisalar va voqelikning miqdoriga, ularning biror shukmda aks ettirilgan aloqa va munosabatlariga qarab, shukm quyidagi turlarga bo'linishi mumkin:

1) tasdiqlovchi yoki inkor qiluvchi shukm. Shukmlarning ushbu asoslarga tayanib bo'linishi sifatga qarab bo'linishi deb ataladi;

2) yakka, juz'iy, xususiy va umumiy shukmga ajratilishi mumkin. Shukmlarning bunday belgilarga binoan bo'linishi miqdorga qarab bo'linishi deyiladi;

3) shartli, ayiruvchi va qat'iy shukm singari ko'rinishlar mavjud bo'lib, u shukmlarning munosabatga qarab bo'linishi deb ataladi;

4) shukm taxminiy ko'rinishga ega bo'lishi sham mumkin. Bu shukmda aks ettiriladigan narsa va shodisalar belgisining nechoqlik mushim bo'linishiga yoki voqelikka mos kelish-kemasligiga boqliq. Masalan, "Ertaga yomqir yoqish mumkin", "Paxta rejasi to'lib qolsa kerak".

Idrok sezgilarga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon bo'lib shisoblanganligi sababli barcha rushiy sholatlar, shodisalar, xususiyatlar xossalari va inson ongining yaxlit mazmuni, egallangan bilimlar, tajribalar, ko'nikmalar bir davrning o'zida namoyon bo'ladi, aks ettirishda ishtirok qiladi.

Idrok tushunchasi lotin tilida "perceptio" qabul qilish, idrok deb nomlanadi, uning yuqori bosqichi esa "appersepsiya" (lot-ad ga perceptio-idrok, qabul qilish) deyiladi. Appersepsiya- idrok jarayonini shaxsning oldingi bilimlari, shaxsiy va ijtimoiy tajribalari, qiziqishlari, motivatsiyasi, eshtiyojlari va odatlari, umuman, rushiy shayotning barcha mazmuni bilan belgilanishidir. Appersepsiya shodisasi tufayli odamlar o'zaro idrokining mazmuni bilan bir-birlaridan muayyan darajada tavofutlanadilar, ya'ni ular aynan bir xil narsani o'zining bilim saviyasi, maslagi, pozitsiyasi, dunyoqarashi va ijtimoiy kelib chiqishiga asoslangan sholda turlicha idrok qiladilar shanda aks ettiradilar.

Masalan, "ildiz" tushunchasini biologlar o'simliklarning moddiy asosi sifatida, mamavzutilklar sonlarning ildiz ostidagi ko'rinishida, ijtimoiy nuqtai nazardan qarindosh-uruqchilik shaklida ko'z o'rgiga keltiradi. Mazkur tushuncha ba'zi shollarda idrokning aniqlik, to'liqlik, ravshanlik, predmetlilik, tanlovchanlik (saralash) kabi sifatning ma'nosi o'rnida qo'llanilgan. Psixologiya nazariyalariga ko'ra appersepsiya shodisasi barqaror va vaqtincha (muvaqqat) deb yurituvchi ikki ko'rinishga (turga) ajratiladi. Barqaror appersepsiya xodisasi shaxsning dunyoqarashi, qat'iy maslagi, ideali, pozitsiyasimotivatsiyasi, qiziqishi, bilim saviyasi, madaniy darajasi, xulq-atvori, ma'naviyati va kasbiy tayyorgarligiga bolezniqlik bo'lib, u o'ta murakab tuzilishga egadir.

Muvaqqat (vaqtincha) appersepsiya turi esa shaxsning faqat idrok qilish jarayonidagi emosional sholatiga, ya'ni uning kayfiyati, rushlanishi, shifoati, stress, affektiv ko'rinishdagi shis-tuyqularida, ularning sur'ati, davomiyligi, tezligida o'z ifodasini topadi.

Psixologiya fanida idrok muayyan shakllarga ajratilib tadqiq qilinadi, vaqt, sharakat, fazo yordami bilan atrof-mushitning, biosferaning, ijtimoiy turmushning moshiyati yuzasidan axborotlar ma'lumotlar, xususiyatlar aks ettiradi. Borliqdagi narsa va shodisalarning yashash shakli, uzluksiz ravishda sharakatda bo'lishi, muayyan obektiv vaqt birligida shukm surishi inson ongida bevosita in'ikos qilinadi.

Odatda inson tomonidan vaqtni idrok qilish, asosan rushiy shodisalar, sholatlar, vaziyatlar, xususiyatlarining o'zaro o'rin almashinuvi tufayli namoyon bo'ladi va o'ziga xos tuzilishi bilan mazkur jarayonning boshqa shakllaridan farq qilib turadi. Vaqtni idrok qilish inson tomonidan aks ettirilayotgan vaqt birligining obektiv (shaqqoniy, sholis) mazmuniga, shaxsning unga nisbatan munosabatiga boliq bo'lib, xuddi shu mezon orqali uning mashsuldorligi o'lchanadi. Masalan, shaxsning eshtiyoji, motivatsiyasi, qiziqishlari va intilishiga mos, mutanosib vaqt birligini idrok birligini idrok qilgan taqdiridagina vaqt obektiv jihatdan (kechinmalar, shis-tuyqulariga nisbatan shaxsning ijobiy shaqqoniy munosabatlarida) tez o'tganday idrok qilinadi, odatda yoqtirmaslik, idrok

maydoniga (qamroviga) nomutanosiblik esa shaxsda zerikishvaqt "sekin" o'tish tuyqusini uyqotadi.

Biosfera va noosferadagi shakatlarni idrok qilish jismlarning (ba'zan nisbiy jihatdanboshqa ijtimoiy, siyosiy tabiiy sholatlarning) fazodagi (ijtimoiy shayotdagi) o'rin almashinuvini bevosita (bavosita) in'ikos ettirshdan iboratdir. Xuddi shu sababdan sharakat nisbatan (qiyosiy) va nisbat berilmasdan (taqqoslanmasdan) idrok qilinishi ilmiy psixologik manbalarda qayd qilib o'tiladi. Mabodo sharakatdagi jism uni qurshab turgan sharaktsiz boshqa jismlarga taqqoslangan sholda idrok qilinsa, bunday toifadagi sharakat nisbatan idrok qilish deb ataladi. Agarda sharakatlanayotgan jism shech qanday narsa bilan taqqoslanmasdan idrok qilinsa, bu ko'rinishdagi sharakat esa nisbat berilmasdan (nisbatsiz) idrok qilish deyiladi. Fazoni idrok qilish-voqelikdagi narsa va xodisalarning fazoda egallagan o'rmini, shaklini, miqdorini va bir-biriga nisbatan munosabatlarini iborat bilish jarayoninig shaklidir. Voqelikni idrok qilish orqali inson borliq to'qrisida, uning xususiyatlari, shajmi, masofasi (ich tomoni, chuqurligi) yuzasidan muayyan ma'lumotlar, xossalar, axborotlar to'plash, ularni farqlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Idrokning shar uchala shaklining yordami bilan dunyoni bilish jarayoni amalga oshadi, verbal va noverbal sholatlar bilan bevosita va bilvosita yo'l yordamida muayyan obrazlar (timsolar, tavsiyalar, imij) mujassamlashadi, natijada yaxlit in'ikos etishsholati yuzaga keladi, bilishga oid aksariyat mashsullar to'planadi.

Idrok jarayonida uning fenoiolari (yunoncha "pxainomenon"-noyob, qayriodatiy sholat degan ma'no anglatadi) muayyan shodisalarini aks ettirishda ishtirok etadi, in'ikosning turlicha aniqlikda namoyon bo'lishi mumkinligi to'qrisida ma'lumot beradi. Ular jashon psixologiyasi fanida gallyusinasiya (lotincha xallucinatio" alashlash, bosinqirash, valdirash, ya'ni yo'q narsalarning ko'rinishi, eshitilishi, sezilishi), illyuziya (lotincha "illutio" -xato, adashish, yanglashish degan ma'noni bildiradi), attraksiya (frans. attraction"-o'ziga tortish, mashliyo etish, jalb qilish ma'nosini beradi), yaqqol ko'rinish (ruscha "yasnovidenie"-yaqqol oldindan ko'rish, yaqqol qoyibdan xabar olish demakdir) tushunchalar orqali nomlanadi.

Yaqqol voqealidagi narsa va shodisalarining tana a'zolarini qabul qilish analizatorlariga bevosita ta'sir etmasdan inson ongida turli obrazlarning (ovozlarning eshitilishi, sharpalarning sezilishi) xayolan, fikran paydo bo'lishidan iborat idrokning psixopatologik (rushiya xastalik) shodisasiga gallyusinasiya deyiladi. Gallyusinasiya shodisasi muvaqqat rushiya xastalikning alomati bo'lib, ba'zan qo'rqich shissi mashsuli shisoblanib, bosh miya katta yarim sharlari qobiqidagi qo'zqalish jarayonlarining nuqsonli, sust (patologik) sharakati natijasida, gosho asab tizimining zasharlanishi, zaiflashuvi, shaddan tashqari toliqishi tufayli yuzaga kelish mumkin. Bizningcha, gallyusinasiya shodisasi bir necha xil ko'rinishga ega bo'lish mumkin ularning eng asosiylari quyidagilardan iboratdir: a)yo'q narsalarningko'zga ko'rinishi; b) u yoki bu ovozlalar, tovushlar, kuylar eshitilishi; v) yo'q sharpalar, shidlar sezilishi kabilar.

proprioseptiv sezgilar. Klassik bo'linishga binoan sezgilar quyidagicha klassifikatsiya qilinadi: ko'rish, eshitish, taktil, maza, shid, organik, sharakat va shokazo.

Maktab ta'lim tizimida murakkab bilimlar qulayroq yo'l bilan o'zlashtirish uchun klassifikatsiya operatsiyasidan keng ko'lamda foydalaniladi.

Masalan, ot, sifat, fe'l, son-so'z turkumlari; ibtidoiy jamoa, quldorchilik, feodalizm, kapitalizm, ijtimoiyizm-kishilik shaklsiyalari; proza, poeziya, drama, komediya, tragediya- adabiy janrlar; briz, musson, passat-shamollar va boshqalar.

Shunday qilib, klassifikatsiya biz tekshiradigan ob'ektlarning muayyan tartibni topishda, o'rganishimizda zarur bo'lgan narsa va shodisalarini yaxlit sholda tekshirishimizda, o'zlashtirmoqchi bo'lgan materiallarni puxta esda qoldirishimizda mushim rol o'ynaydi.

7. Sistemalashtirish. Fikr ob'ektiv shisoblangan narsa va shodisalarini zamon (vaqt), makon (fazo) va mantiqiy jihatdan ma'lum tartibda joylashtirishdan iborat fikr yuritish operatsiyasi bilimlarni o'zlashtirishda, ko'nikma va malakalarni tartibga solishda mushim rol o'ynaydi. Odatda, sistemalashtirish operatsiyasi yordamida narsa va shodisalar, faktlar, fikrlar va ob'ektlar makondagi, vaqtdagi egallagan o'rniqa qarab yoki mantiqiy joylashtiriladi.

Shuning uchun tizimga solish makoniy (fazoviy) xronologik belgi va mantiqiy belgisiga asosan uch turga ajratiladi. Ko'chatlarning boqqa olib chiqib o'tkazilishi, sinf xonasidagi mebellarning bir tekis joylashtirilishi makoniy (fazoviy) tizim uchun misol bo'la oladi. Tarixiy voqealarning xronologik tartibda joylashtirilishi, kutubxonadagi kitoblarning xronologik jihatdan terib qo'yilishi voqealarni zamonga (vaqtga) qarab tizimga solishning namunasi deb atash mumkin. Matematika, falsafa, psixologiya va mantiqqa (logikaga) doir asarlarda ilmiy maqolalarning (ya'ni punkt, paragraf nazarda tutilmoqda) joylashuvi mantiqiy tizimga solishning namunasi. Maktab ta'limida o'zlashtirilgan bilimlarni tizimga solish mushim ashamiyatga ega bo'lib, bu ish bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Bilimlar dastlab predmetning boblari, qismlari bo'yicha, so'ng yaxlit sholda o'quvchi ongida tizimlashadi. Tizimlashtirishning ikkinchi bosqichida bir-birga o'xshash predmetlarga oid bilimlar fikran tartibga solinadi. Uchinchi bosqichda bir necha predmetlar yuzasidan to'plangan bilimlar ma'lum tartibga tushadi, ularning o'xshash va farqli tomonlari ajratiladi. Tizimga solishning to'rtinchi bosqichida darsdan va maktabdan tashqari mashqulotlarda egallagan bilimlarni tizimlashtirish nazarda tutiladi.

O'qituvchi darsda o'quvchilardan o'tilgan mavzularni so'rash, ularning to'garak ishlarida, olimpiada va konkurslarda qatnashuvini kuzatish, devoriy gazetga yozgan maqolalarini tashrir qilish, ijodiy va yozma ishlarni tekshirish orqali ulardagi bilimlarning qanday tizimlashayotganini aniqlab berish mumkin.

Demak, insonning bilish faoliyatida "mavzulararo", "predmetlararo" bilimlarni tizimlashtirish yuzaga keladi.

Binobarin, bilimlarning tizimga solinishi aqliy rivojlanishning dastlabki poqonasi xisoblanadi.

Konkretlashtirishning ikkinchi funksiyasi quyidagi misollarda o'zining yorqin ifodasini topadi. Masalan, kishilar kemon, belkurak, panshashani deshqonchilik asboblari; igna, bigiz, angishvona va tikuv mashinasini tikuv asboblari; lola, atirgul, binafsha, buldanejni gulga; daftar, ruchka, chizqichni o'quv qurollariga kiritiladilar. Demak, bu misollarda konkretlashtirish operatsiyasi umumiy va yakka belgilari kam bo'lgan umumiylikni ochishda namoyon bo'ladi. Umuman konkretlashtirish abstraksiyalashni kontrast sholati bo'lib, inson bilish faoliyatida mushim ashmiyat kasb etadi.

2.6. Klassifikatsiyalash. Insonning bilish faoliyatida mushim rol o'ynovchi fikr yuritish operatsiyalaridan biri klassifikatsiyalash shisoblanadi. Bir turkum ichidagi narsalarning bir-biriga o'xshashligiga va boshqa turkumdagi narsalardan farq qilishiga qarab, narsalarni turkumlarga ajratish tizimsi klassifikatsiya deb ataladi. Fan olamida buyuk shissa bo'lib qo'shilgan D. I. Mendeleevning "Elementlarning davriy tizimsi" jadvali klassifikatsiya uchun yorqin misoldir. Bunda olim elementlarni atom oqirligi ortib borishiga, kimyoviy sifatlarining bir tipligiga va boshqa belgi va alomatlariga qarab tartib bilan joylashtirib chiqqan.

Fanda narsa va shodisalarning tabiatni ifodalovchi muayyan belgi (alomat) asosida qilingan klassifikatsiya deb atash qabul qilingan. Tabiiy klassifikatsiyaga zoologiya fanidagi shayvonlar klassifikatsiyasi (sudralib yuruvchilar, sut emizuvchilar, suvda va quruqlikda yashovchilar, parrandalar, qushlar va shokazo), botanikadagi o'simliklar klassifikatsiyasi (bir yillik, ko'p yillik, butalar, daraxtlar, o'tlar, ildizdan ko'payuvchilar, igna barglilar, tikanli o'simliklar, dukkakkililar, poliz o'simliklari va boshqalar) kabi qator misollarni keltirib o'tish mumkin.

Mabodo klassifikatsiyaga asos qilib olingan belgi narsa va shodisalarning tabiatini ifodalamas, bunday klassifikatsiya sun'iy klassifikatsiya deb ataladi. Ijtimoiy shayotimizda klassifikatsiyaning mazkur turi doimo qo'llanib turadi. Masalan kutubxonadagi kitoblar mazmuniga, shakliga, noyobligi va shunga o'xshash belgilarga qarab tokchalar va peshtoqchalarga teriladi. O'quvchilarning alifbe tartibi bilan tuzilgan ro'yxati yoki xususiyatlari, jinsiy belgilari, ulgurishlari va qiziqishlarini nazarda tutib turkumlarga ajratish sham sun'iy klassifikatsiyalashga misol bo'la oladi.

Lekin ijtimoiy turmushda va fan olamida oddiy klassifikatsiyalash sholatidan tez-tez foydalaniladi. Jumladan, adabiyot, tarix, geografiya, psixologiya-gumanitar fanlari: falsafa, iqtisod, shuquq, pedagogika, tarix- ijtimoiy fanlar: mamavzutika, fizika, biologiya, kimyo-tabiiy-matematik sikldagi fanlar. Xuddi shuningdek, asosga suyanib psixologiya soshalari sham klassifikatsiya qilinadi. Injenerlik, aviasiya, kosmos psixologiyasi-meshnat psixologiyasi, patopsixologiya, oligofrenopsixologiya, surdopsixologiya, tiflopsixologiya-maxsus psixologiya; bolalar, o'smirlar, o'spirinlar, katta yoshdagilar psixologiyasi, gerantopsixologiya-yosh davrlari psixologiyasi; sud ishi psixologiyasi, kriminal psixologiya, penitensiar psixologiyasi- yuridik psixologiya va boshqalar. Psixologiya fanida psixik sholatlar, bilish jarayonlari, shaxsning individual tipologik xususiyatlari sham klassifikatsiya qilinadi. Aks ettirish xarakteriga va reseptorlarning o'rniga qarab, sezgilar uch gruppaga bo'linadi: eksteroseptiv sezgilar, interoseptiv sezgilar,

Illyuziya shissiy a'zolarimizga bevosita ta'sir etib turgan narsa va shodisalarning noto'qri (noadekvat), yanglish, xato idrok qilishdan iborat jarayoninig noyob shodisasidir. Ba'zan psixologik fanida noto'qri (noadekvat) idrok qilishga olib keluvchi qo'zqatuvchilar konfiguratsiyasining (lotincha "contiguratio" tashqi tuzilishida o'xshashlik, o'zaro o'xshashlik, joylashuvda yondashuvlik deganidir) o'zi sham illyuziya deb ataladi. "Adekvat" tushunchasi lotincha "adae gguatus", ya'ni teppa-teng, mutloqo mos, ayni to'qri demakdir. Shozirgi davrda ko'rish idrokini kuzatishning eng samaralisi-bu tasvirlarning ikki o'lchovli ifodalanishidir. Illyuziyalarning bir turkumi optik geometrik illyuziyalar deb nomlanib, ular asosiy tasvir bilan uni qurshab turgan fazoviy joylashuv bilan farq qiluvchi boshqa shaklar o'rtasida o'lchov munosabatining buzilishida namoyon bo'ladi. Tasvirlar yoruq fonda qora fonga nisbatan qoraroq tuyuladi, ya'ni sholat mashsuli deyiladi. Kontrast fransuzcha "Contraste" -keskin qarama-qarshilik demakdir, boshqacha so'z bilan aytganda yoruqlik bilan fon o'rtasidagi munosabat ifodasidir. "Fon" tushunchasi fransuzcha "fond" deb atalib, asos, negiz, tag ma'nosini bildiradi.

Aksariyat illyuziyalar ko'rinadigan sharakatlar bilan bolezniqlikdir, chunonchi: a) qoronqilikda sharakatsiz yoruqlik manбайдan nurlarning tartibsiz tarqalishi (avtokinetik sharakat); b) fakzoviy jishatdan yaqin joylashgan ikki sharakatsiz stimulning tez sur'atlar bilan namoyon etib turish sharakat taasuortini vujudga keltiradi (stroboskopik sharakat); v) sharakatsiz obektни uni qurshab turgan fonga qarama-qarshi yo'nalishga qo'yish sharakat tuyqusini paydo qiladi (induksion sharakat) kabilar.

Attraksiya insonni (o'zi bilan o'zga o'rtasidagi munosabatda namoyon bo'lib,) o'ziga mashliyo qilish, qalbni "jiz" ettirishdan iborat, ongsizlikka taaluqli insonni inson tomonidan idrok qilish shodisasidir. Bu shodisa bir qancha manbalar, qo'zqatuvchilar, motivlar ta'sirida vujudga keladi, jumladan: 1) dastlabki tashqi ko'rinish, istarasining issiqligi; 2) subektga nisbatan rishtasiz bolezniqlanib qolishlik, ongsizlik darajasidagi anglashilmagan ichki noaniq moyillik; 3) shaxslarning xarakteridagi o'xshashlikning mavjudligi; 4) sheriklarning muomala maromidagi yaqinlik va boshqalar.

Psixologiya fanida juda kam tadqiq qilingan idrok fenomenlaridan bittasi-bu yaqqol ko'rinish (yasnovidenie) deb atalib, voqealik, sholat, shordisa va tasodifni yaqqol oldindan ko'rish, yaqqol qoyiblardan xabar kelish (olish) singari parapsixologik muammodir.

Faqat ayrim shollardagina yaqqol ko'rinishning aniq ilmiy shisoblashlarga asoslangan mashsuli namroyon bo'lishi mumkin, xolos. aksariyat vaziyatlarda yaqqol ko'rishlik bilish subektning shaxsiy xayoloti, o'zgalarning diqqatini tortishiga, jalb qilishga aloqador shissiy kechinmalardan boshqa narsa bo'lmasadan, uning yaqqollilik eshtimoli darajasi juda pastdir. Biroq shu narsani rad etmaslik kerakki, ayrim allomalarning bashoratlari, yaqqol oldindan ko'rish imkonining yuksavukligi aniqligi kishini shanuzvgacha shayajonga soladi.

Idrokning mushim tomonlaridan biri uning xususiyatlarining turli jabshalar, vaziyatlar, vsharoitlarda namoyon bqo'lishida. Idrokning mushim

xususiyatlaridan biri bu faol ravishda bevosita aks etti rish imkoniyatining mavjudligidir. Odatda insonning idrok qilish faoliyati uning o'zlashtirilgan bilimlari, to'plangan tajribalari, shuningdek, murakkab analitik, sinvtetik sharakatlar tizimi zamirida yuzaga keladi. Bu sholat idrok qilinishi zarur bo'lgan o'quv fani moshiyatiga boqliq ilmiy faraz yaratish, uni amalga oshirish borasida qaror qabul qilish yaqqol voqelik bilan tasavvur qilinayotganining o'zaro mosligini aniqlash singaqri bosqichma bosqich o'zaro bir-birini taqozo etuvchi tarkibiy qismlardan iboratdir.

Idrokning yana bir mushim xususiyati uning umumlashgan sholda narsa va shodisalarining aks ettirishidir.

Ma'lumki, chinson psixikasiga kirib borayotgan ko'pqirrali ko'pyoqlama alomatlardan idrok qilish bilan cheklanib, chegaralanib qolmaschdan, balki o'sha majmua aniq jism yoki shodisa sifatida basholanadi. Jimsmlarning o'ziga xos xususiyatlarini belgilash bilan qanoat shomsil qilmasdan, balki mavzkur narsalarni ma'lum ma'noviy qismlarga ajratadi. Jumladan, "soat", "bino", "shayvonot" va shokazo.

Idrokning navvbatdagi xususiyati uning sharakatchanligi va boshqaruvchanligidir. Masalan, toshko'mir yorqlikda yoqdu sochadi, oq qoqozdan ko'proq nur balqiydi. Lekin inson bu narsaklarni "qora" va "oq" deb idrok qiladi, vujudga kelgan bevosita sub'ektiv taassurotlarga nisbatan o'zchgartishlar, tuzatishlar kiritadi. Chunki idrok jarayoni inson oldida turgan maqsadga, maqsad qo'ya olishga, unga berilgan ustanovkaga (ongli, ixtiyoriy ko'rsatmaga) uzviy boqliq sholda irodaviy boshqarilish xususiyatiga egadir. Shuning uchun insonni idrok qilish (perseptiv) faoliyatida ongli boshqariluvchi imkoniyati mavjud bo'lib, analitik, sintetik, sharakastlar negizida verbal orqali amalga oshiriladi.

Idrokning boshqa bilish jarayonlaridan shu jumladan, sezgidan farqli tomoni shuki, u narsa va shodisalarini yaxlit sholda aks ettirishdir. Xuddi shu yaxlitlik belgisi aloshida namoyon bo'dluvchi ayrim alomatlarda ifodalanuvchi narpsaslarni predmet yoki jismch tariqasida in'ikos qilish qobiliyatiga ega. Chunki jimsmlarning aniqligi, ravonligi predmet yoki jism sifatida ko'zga tashlanishida o'z ifodasini topib, muayyan tuzilish, strukturani vujudga keltiradi. Idrok mazmuniga, tarkibiga kiruvchi shar qanday shodisa, xosh verbal, xosh noverbal tarzda ifodalanishdan qat'i nazar bu predmet yoki jism sifatida gavdalanadi va unga qiyos berilgan yaxlitligini namoyish etadi.

Psixologiya fanida idrok etilayotgan narsalarning fizik sholati o'zchgarsa sham, lekin uning ko'z to'r pardasivdagi obrazining o'zgormaschligi, nisbiy turqunlik ko'rsatuvchi qonun, eng mushim xususiyat konstantlik deyiladi. Doimiylik, o'zgormaslik uning asosiy belgilari shisoblanadi.

Narsa va shodislar idrok ob'ektiga chtushishi bilan ular ketma-ket aks ettiriladi, o'degan xulosa qayritabiyy sholatdir. Chunki idrok maydoniga kirib kelayotgan va idrok qilinadigan narsaldar qo'zqatuvchisining ildamligi kuchli eshtiiyojlarga mos tushadigani ular tomonidan qabul qiilinadi.

Boshqacha qilib aytganda qo'zqatuvchining kuchi, yangiligi qandaydir ashamiyat kasb etishi yo'nalishi sharakatchanligi analitik sinvtetik sharakatlar

Umumlashtirishning oltinchi usulini tarkib toptirishda ushbu teoremadan foydalaniladi: "Uchburchak ichki burchaklari yiqindisi 2d ga teng. Ko'pburchak ichki burchaklarning yiqindisi (2d (n-2)) ga tengligini isbotlab berish talab qilinadi". "Uchburchak ichki burchaklarining yiqindisi 2d ga teng, -deydi sinaluvchi. Ko'pburchakning ichki burchaklari yiqindisini topish uchun uning bir uchidan diagonallarni o'tkazamiz.

Bu diagonallar ko'pburchakni bir necha uchburchakka bo'ladi. Keyin nechta uchburchakka bo'ladi. Keyin nechta uchburchak shosil bo'lganligini shisoblab chiqamiz va 2d ga ko'paytiramiz. 2d (n-2) formulasidagi "n" o'rniga izlanuvchi ko'pburchak tomonini qo'yib, uning nimaga teng ekanligini topamiz".

Protokolning ko'rsatishiga qaraganda, sinaluvchi umumiy formuladan (uchburchakka taalluqli) chiqqan sholda, ko'pburchakni uchburchakni bo'lish yo'lini topib, so'ng barcha ko'pburchaklarga aloqador umumiy formulaga o'tadi. Boshqacha so'z bilan aytganda, "umumlashmani umumlashtirish" shodisasi 6-usul bilan amalga oshiriladi. Shunday qilib, topshiriq yagona umumiy sholatdan yanada umumiy sholatga o'tishdan iborat fikrning yo'nalishi vositasi bilan hal qilinadi. O'quvchi va talabalarni umulashtirish usullariga o'rgatish bilimlarni o'zlashtirishni osonlashtiradi va o'quv faoliyatini boshqarish imkoniyatini yaratadi.

2.5. Konkretlashtirish. Umumiy, mavshum belgi va xususiyatlarni yakka, yolqiz ob'ektlarga tatbiq qilish bilan ifodalanadigan fikr yuritish operatsiyasi insonning barcha faoliyatlarida aktiv ishtirok etadi. Voqelik qanchalik konkret (yaqqol) shaklda ifodalansa, inson uni shunchalik oson anglab yetadi. O'zining genetik qilib chiqishiga qaraganda, kishilar dastavval tevarak-atrofnii konkret belgilariga asoslanib, konkret sholda aks ettirganlar, yaqqol obrazlarga suyanib, tasavvur qilish imkoniyatiga ega bo'lganlar. Shu boisdan to shozirgi kunga qadar konkretlik belgisi shar qanday inson zoti uchun eng yaqin belgi bo'lib shisoblanadi. Chunki konkret voqelik kishini aqliy zo'r berishlikdan, irodaviy tanglikdan va stress sholatdan xorij qiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, odam eng murakkab qonun shamda tushunchalarni konkretlik darajasiga aylantirishga sharakat qiladi. Masalan, inson "qiymat" tushunchasini konkretlashtirib "odamning qadr-qimmat", "tovarning qiymati" shaklida konkretlashtiradi va shokazo.

Psixologiya fanida mazkur fikr yuritish operatsiyasiga quydagicha ta'rif beriladi: Konkretlashtirish shodisalarini ichki boqlanish va munosabatlardan qat'i nazar, bir tomonlama ta'kidlashdan iborat fikr yuritish operatsiyasidir.

Psixologlari tadqiqotlarining ko'rsatishiga qaraganda, konkretlashtirish odatda ikki xil vazifani (funksiyani) bajaradi. Dastlabki funksiyasiga taalluqli ko'pgina misollarni keltirish bilan uning psixologik mexanizmini ko'rsatishiga sharakat qilamiz.

Masalan, o'quvchilar "qora" degan so'zni ishlatgan paytlaridan ko'z oldida bitum, chaqich, asfalt kabi qora rangdagi narsalar va shayvonlarni gavdalanirishlari mumkin. Shuningdek, ular "sharakat" degan iborani ishlatmalar, odamni, mashinani, shayvonlarni suv va samolyot kabilarni tasavvur qila oladilar. Keyinchalik esa sharakat tushunchasining ko'lamini kengayib boradi, biologik, ijtimoiy va shokazo sharakatlarni nazarda tutadi.

Sinaluvchilar umumiylikni barcha analogik ob'ektlarga "yoyish"ga muvaffaq bo'ladilar.

So'ngra ulardan qonuniyatni ikkita boshqa ob'ektda ko'rsatib berish so'raladi. Bu sholatda ob'ektlar umumlashtirilganda sinaluvchilar umumiy qonuniyatdan chiqib, ularni to'rtala sharoitga binoan birlashtiradilar. Mazkur jarayon umumiylikni xususiy shollarga "yoyish"ni bildirib keladi.

Sinaluvchilarga umumlashtirishning umumiydan xususiyga va o'sha umumiydan yanada umumiyga o'tish usulini (№4) o'rgatishda ikkita topshiriqdan foydalanildi. Birinchi topshiriqda umumlashtirishning "umumiy qonuniyatdan xususiy shollarga" o'tish qismi o'rgatildi. Eksperimentator rashbarligida sinaluvchilar kartadan bir ob'ektni analiz qilib, qonuniyatni aniqlovchi to'rt sharoitni sanab o'tadilar. So'ngra bir necha ob'ektlarga ushbu qonuniyatni "yoyadi"lar. To'rtinchi umumlashtirish usulini o'zlashtirishning ikkinchi qismida "umumiy qonuniyatdan yanada umumiyroq qonuniyatga" o'tish tarkib toptiriladi. Usul avval qator fanlarda o'zlashtirilgan qonuniyat materiallari asosida shakllantiriladi. Bu qonuniyatlar sholatlarning o'zgarishi, toqlarning dengiz satshidan balandligiga boqliqligi, sharoratga geografik kenglikning ta'siri, o'smirliklarning yashash sharoitlariga moslashishi shamda jonivorlarning rang xususiyatlariga taalluqlidir.

Shundan so'ng eksperimentator sinaluvchilarga o'zlariga tanish bo'lgan jonivorlarning mushitga moslashishiga oid bir necha faktorlarni esga keltirishni taklif qiladi va umum zoologik qonuniyatga ta'rif beriladi: "Shayvonlar rangining o'zgarib turishi ularni o'z dushmanlaridan mudofaa qilish uchun xizmat qiladi, chunki ular o'zlarini qurshab olgan mushitga moslashadilar". Sinaluvchilar to'rtta umumiy qonuniyatni qayta idrok qiladilar, so'ngra xuddi shu umumiylikka ko'ra biologik umumlashgan qonuniyatga ta'rif beradilar: "Tabiatda o'simliklar va jonivorlar o'zlarini qurshab olgan mushit sharoitiga moslashadilar". Ana shunday qilib umumlashtirishning "qator umumiy qonuniyatlardan yanada umumiy qonuniyatga" o'tish qismi tajribada o'zaro boqliq bo'lgan, lekin yo'nalishi bo'yicha farqlanuvchi "umumiy qonuniyatdan xususiy shollarga va o'sha umumiy qonuniyatdan taqqoslash orqali yanada umumiyroq qonuniyatga" o'tish usulini o'zlashtiradilar.

Umumlashtirishning beshinchi usulini shakllantirishda zoologik qonuniyatdan foydalaniladi: "Shayvonlar rangining o'zgarib turishi ularni dushmanlardan mudofaa qilish uchun xizmat qiladi. Chunki ular o'zlarini qurshab olgan mushitga moslashadilar".

Ular shayvonlarni o'zaro taqqoslab, shimoya rang belgisiga binoan birlashtiradilar shamda uchta qonuniyatni ifodalaydilar: "shayvonlarning mavsumiy rangi ularni dushmandan shimoya qilish funksiyasini bajaradi. Ular mushit rangiga moslashadilar", "shayvonlarning doimiy yoki o'zgarimas rangi dushmandan niqoblaydi. Ular mushit rangini qabul qiladi" va shokazo. Binobarin, sinaluvchilar topshiriqni taqqoslab, kamroq umumiy qonuniyatdan yanada umumiyroq qonuniyatga o'tish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

majmuasida sasralanasdi yoki tanlanadi. Xuddi shu boisdan shar qanday narsa va shodisalar insoln tomonidan idrok qilichnmaydi. Chunki chu tabiiy va sun'iy shart-sharoitlar ob'ektiv va sub'ektiv omillar tekshiriluvidan o'tkaziladi, ya'sni saradlov tanlov jarayoni amalga oshiriladi.

Nomvutanosiblik me'yorida tashqari ma'lumotlar aks ettirish doirasidan chetda qolib ketaveradi.

Idrok qilinishi zarur narsa va shodislar muayyan tuzilishga yoki strukturaga ega bo'lgandagina yaularning tarkibiy qismvlari, alomatlari to'qrisida muloshaza yuritishi mumkin byuo'chladi, xolos. Xuddi sha sababdan, ularning shajmi, fazoda egallagan o'rni, rangi ichki moshiyati, ko'rinishi, vazni to'qrisidagi muayyan tushunchaga ega bo'chlish uchun idrok qilinadigan aniq tuzilishga, ya'ni strukturaga ega bo'yalishi lozim. Bilish jarayonini taqozo etuvchi ijodiydrokning mushim xususiyatlaridan biri, ya'ni bittasi uning tuzilishiga egsha ekanligi, ya'ni strukturvaviyligidir. Ushbu xususiyatsiz idrokning maqzi shisoblanmish yaxlitlik shaqida jonli mushoshavda bo'lishi mumkin emas. Chunki struktura qismlardan vujudga kelsa, aloshivdaliklar birikmasidan yaxlit tuzilma yachratiladi.

Yuqoridagi xususiyatlarning barchasi insonning yosh xususiyatlariga, aqliy kamolotiga, tajribasiga, bilim saviyasiga boqliqdir. Lekin to'qri (adekvat) idrok qilish uchun ma'lum shart-sharitlar mushayyo bo'lmoqi lozim: 1) Sub'ektning aks ettirishi zarur bo'lgan narsalar yuzasidan avvalgi uquvi, tasavvurlarining ko'lami, ularning kengligi, chuqurligi; 2) mazkur jism fan, voqelik, muammo o'rganilishi bilan boqliq bo'chlgan maqsad, maqsad qo'ya olish; 3) perseptiv faoliyatning faolliqi, izchilidligi va tanqisdiy xususiyati; 4) idrok qilish faoliyati tarkibiga kiruvchi faold xatti-sharakatlarning saqvlanishi ularning o'zaro uyqunligi.

Muayyan sharoitda shaxs tomonidan idrok qilinadigan narsa yoki jism idrokning ob'ekti deb ataladji. Idrok qilinadigan narsa uni o'rab turgan boshqa narsa jism yoki shodjisslarga nisbatan ob'ekt shisoblanib, ob'ektning atrofda gilari esa fon deyiladi.

Idrokning sifati ob'ektning fondan tez to'liq va aniq ajratib olish bilan belgilanadi.

Idrok qo'zqatuvchilarining ayrim xususiyatlarini aks ettiruvchi sezgilardan farq qilib, narsani butunligicha, yaxlitligicha uning shamma xususiyatlari bilan birga aks ettiradi. Shuning uchun idrok ayrim sezgilarning loddii yiqindisio'dan iboratdir degan xulosa chiqarib blo'lmaydi. Idrok o'ziga xos tuzilishga ega bo'lgan shissiy bilishning sifat jishatdan yangi yuksakroq bosqichidir.

Idrokning predmetliligi, yaxlitligi, ma'lum tartibda tuzilishi (strukturaviyligi), konstantligi, anglanganligi predmetliligi (jismililigi), tanlovchanligi (saralanuvchanligi) uning eng mushim xususiyatlaridandir.

Idrokning mushim jabshalari va tarkiblari moshiyatiga kiruvchilar qatoriga ko'z bilan aks ettirishning negizi bo'lmish ko'z sharakatlari kiradi. Ular o'zlarining tuzilishi, kelib chiqishi, vaqtliligi, sur'ati kabi belgilariga binoan, quyidagi turlarga ajratiladi. 1. Konvergensiya (lotincha convergore yaqinlashish, qo'shilish demakdir) - ikkala ko'zning qo'rish o'qlarining yaqinlashuvi natijasida to'r pardasio'da jismvning ikkilanishiga yo'l qo'ymaslikda o'z ifodasini topadi.

Umumlashtirish deganda psixologiyada narsa va shodisalaridagi xossa, belgi, xususiyat, alomatlarini topish va shu umumiylik asosida ularni birlashtirish tushuniladi.

Masalan, temir, po'lat, latun, oltin va boshqalarda mavjud bo'lgan o'xshashlik va umumiy belgilarni yagona tushuncha ostida to'plab, uni "metall" degan ibora bilan nomlashimiz mumkin. Shuningdek, qish, bashor, yoz va kuz fasl" degan tushuncha orqali ifodalanadi. Insonning yosh davrlari xususiyatdagi umumiy belgilar shisobga olinib, "o'smir", "o'spirin", "etuk kishi", "kekxa" singari terminlar ishlatiladi.

Umumlashtirish abstraksiyalash operasiasidan ajralgan sholda sodir bo'lmaydi, shar qanday umumlashtirish asosida abstraksiyalash jarayoni yotadi.

Umumlashtirish jarayoni abstraksiyasiz mavjud bo'lishi mumkin, lekin abstraksiyasiz umulashtirishning yuzaga kelishi mumkin emas. Agar abstraksiyalash faoliyatida narsa va shodisalarining o'xshash shamda mushim belgilari tasodif belgilaridan fikran ajratib olinsa, umumlashtirishda esa ajratib olingan o'xshash, umumiy va mushim belgilarga suyangan sholda narsa va shodisalar birlashtiriladi.

Boshqa fikr yuritish operasialari kabi umumlashtirish sham so'z, nutq yordamida ro'yobga chiqadi. Ta'kidlab o'tganidek, shar qanday so'zning o'ziyoq umumlashtiradi. Jumladan, daraxt degan so'z qo'llaniladi, deb faraz qilaylik, unda biz turli daraxtlarga bevosita aloqada bo'lgan iborani aks ettirgan bo'lamiz. Yoinki talaba degan termini ishlatish bilan turli kurs, shar xil fakultet va barcha oliy maktabda taqsil olayotgan yoshlarni birlashtiramiz va shokazo.

Umumlashtirish jarayoni so'z ta'sirida vujudga kelgan ikkinchi signallar tizimsiga asoslanadi. Akad. I. P. Pavlov fikricha, nutq signallari tufayli nerv faoliyatining yangi prisipi-abstraksiyalash va bu bilan birga, oldingi tizimning beshisob signallarini umumlashtirish vujudga keladiki, bunda sham o'z navbatida ana shu umumlashtirilgan yangi signallar taqin analiz va sintez qilinaveradi.

Fikr yuritishning umumlashtirish operasiasini shar xil asoslarga ko'ra turlarga bo'lib o'rganiladi.

Umumlashtirishni mazmuniga ko'ra tushunchali umumlashtirish va yaqqol-ko'rgazmali yoki elementar umumlashtirish turiga ajratish qabul qilingan.

Tushunchali umumlashtirish orqali ob'ektiv qonuniyatlarni mushim belgilari bo'yicha birlashtirish amalga oshiriladi. Bunda mushim belgilar umumlashtirilib, ob'ektiv qonuniyatlarni ochish mumkin bo'ladi. Yaqqol-ko'rgazmali umumlashtirishda narsa va shodisalar tashqi shamda yaqqol belgilari bo'yicha umumlashtiriladi.

Biz tajribamizda umumlashtirishning yo'nalishi bo'yicha farqlanuvchi usullarga ashamiyat berganmiz.

Tajribalarda ushbu umumlashtirish usullari o'rganilgan eda: umumiydan xususiyga (usul №1), xususiydan umumiyga (usul №2), yagonadan umumiyga, so'ng xususiy shollarga (usul №3), umumiydan xususiyga va o'sha umumiydan yanada umumiyga (usul №4), kamroq umumiy sholdan ko'proq umumiy sholatga

tomonidan qay yo'sinda qabul qilinsa, demak o'sha odam to'qrisidagi taassurot bevosita favqulotdagi sholatga, vaziyatga boqliq bo'ladi, chunki yoqtirish yoki yoqtirmaslik, simpatiya, antipatiya, empatiya bir lashzalik idrok mashsulida mujassamlashishi mumkin.

3. Idrok qilinayotgan insonin tashqi ko'rinishining alomatlari iliq taassurot va tasavvur uyqotuvchi tanish odamning psixologik xususiyatlari notanish kishiga o'xshashligi tufayli ixtiyorsiz ravishda unga qiyos beriladi. Oldin idrok qilingan tanish insonning barcha fazilatlarini va shislatlari tashqi qiyofa evaziga notanish kishiga ko'chiriladi. Shunisi ajablanarliki, mazkur jarayonda na mantiqiy tashlil, na uzviylik talqini ishtirok etadi.

Xuddi shu boisdan bu tarzda insonni inson tomonidan idrok qilish o'xshashlikka asoslanishi ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiq.

4. Insoning tashqi qiyofasini idrok qilish negizida uni u yoki bu ijtimoiy (ishchi, deshqon, ziyoli) gurushlarga, ya'ni toifalarga aloqadorligi to'qrisida muayyan qarorga kelinsa, odamning shaxsiy sifatlarini basholash xuddi shu nuqtai nazardan amalga oshiriladi. Kishining tashqi ko'rinishiga nisbatan bundayo yondashish ijtimoiy kelib chiqishga asoslanuvchi o'xshashish deyiladi.

Bizningcha, insonin inson tomonidan idrok qilish jarayoni qat'iy ravishda quyidagi bosqichlar orqali amalga oshishi mumkin:

-idrok qilinayotgan odamni idrok qiluvchi o'zining shaxsiy xislatlari bilan qiyoslash natijasida, uning mashsuli bo'yicha talqin qilinadi va tushuntiriladi; bunday idrok qilish tarzida insonin inson tomonidan aks ettirish, o'xshatish, unga taqlid qilish, undan ibrat olish ulublari orqali yuzaga keladi, ya'ni identifikasiya bosqichi bevosita amalga oshadi;

-idrok qilinayotgan shaxsning o'rmiga idrok qiluvchi o'z xoshishi bo'yicha muloshaza yuritishi, uni tushunishga intilish o'z-o'zini anglash negizida nmmoyon bo'ladi, ya'ni refleksiya bosqichi vujudga kelagnligi to'qrisida muayyan qarorga kelinadi;

- o'zga kishilarning kechinmalari va shis-tuyqulariga nisbatan shamdardlik bildirish, meshr-oqibatligini amaliy ifodalash orqali ularni tushunish imkoniyati tuqiladi, buning natijasida tub ma'nodagi empatiyaga asoslangan idrok qilish bosqichi yuzaga keladi;

- o'zga kishilarga ijtimoiy gurush a'zolariga nisbatan berilgan xislatlarni ommaviy tarzda yoyish, tavsif berish va basholash negizida idrok qilish jarayoni tuqiladi, ya'ni qadimgi mezonlar bo'yicha in'ikos qilish stereotipizasiya deyiladi.

Psixologiya fanida refma'ruza, ya'ni o'zini- o'zi anglash shaxsning barcha (shissiy, bilishga oid, irodaviy, boshqaruv) xususiyatlarini oqilona basholash degan qarashlar va yondoshuvlar to shozirgi davrgacha davom etib kelmoqda Bunday sholat inson tomonidan o'zini-o'zi aks ettirishni bildiradi, xolos.

Lekin o'zga kishilar idrok qilinuvchining shaxs sifatlarini qay shajmda bilishadi, ularni basholash imkoniyati qanday, uning nimalarga qodir ekanligini tushuna olishadimiq Kabi muammolarga javob berish orqali o'zini-o'zi anglashning boshqa qirralarini aniqlash mumkin. Insonlar o'zaro bir-birlarini idrok qilish kezida:

- birinchidan, darshaqiqat idrok qilinayotgan shaxsning asl qiyofasi so'zsiz ravishda ifodalanishi;

- ikkinchidan, shaxs o'zini aniq tasavvur qilib, so'ng oqilona basholay olishi, munosabat bildirishi, shaxsiy yondoshuvi;

- uchunchidan, shaxsning boshqa odamlar tomonidan anglanishi natijasida ikkiyoqlama in'ikos, ya'ni "sub'ekt-sub'ekt" munosabati vujudga keladi. Shaxslararo bir-birini aks ettirish jarayonining moshiyati inson fazilatlarini qayta esga tushirish, qaytadan tiklash va ularni yaxlit tarzda mujassamlashtirish orqali o'z aksini topadi.

Jashon psixologlari asarlarini tashlil qilish va shaxsiy kuzatishlarimiz natijalari inson tomonidan faoliyat maqsadini ro'yobga chiqarish rejasini va modelini yaratishda ifodalanuvchi antisipasiya (latincha anticipatio, ya'ni oldindan sezish, payqash, oldindan idrok qilish, shodisa moshiyatini ochishdagi topqirligi) bir necha bosqichlardan iborat ekanligidan dalolat bermoqda.

Shozirgi zamon jashon psixologlari antisipasiyani besh darajaga ajratib o'rganmoqdalar, chunonchi anglashidmas subsensor (lotincha "sub" osti va "sensis"- sezish so'zlaridan tuzilgan bo'lib, idrok qilishning ongosti sholatini anglatiladi), sensomotor (lotincha "sensis" sezish "motor"sharakat degan ma'nono bildirib, nozik sharakatlarni sezish demakdir), perseptiv (lotincha " perceptio"drok degan ma'no anglatadi), tasavvur, bashorat (bashorat) qilish kabilar.

Antisipasiyaning subsensor darajasining ifodalanishi inson gavdasining o'zgarishida, uning ideomotor (ixtiyorsiz sharakat) jarayonida, tashqi ta'sirga tezkor javob qaytarishida o'z aksini topadi. Gavdaning mujassamlashuvi va sharakat barqarorligi insonning ixtiyoriy sa'y- sharaktga tayyorgarlik ko'rish uchun mushim zamin ta'minlaydi.

Antisipasiyaning sensomotor bosqichi sharakatdagi jismlarni o'zaro taqqoslashda, murakkab sharakatlarni muvofiqlashtirishda, tezkor sharaktning mushitdagi vaqt va fazoviy o'zgarishlar mutanosibligini uzluksiz ravishda idora qilib turishda namoyon bo'ladi.

Perseptiv bosqichda idrok qilish xotira jarayonlari bilan uo'qunlashib ketadi. Buning natijasida o'tmish tajribalariga asoslanib kelajakda vaqt va fazoviy o'zgarishlar yuz berishi eshtimoli chuqur tashdlil qilinadi, uning orazlari yaqqollashtiriladi.

Antisipasiyaning tasavvur darajasi obrazlarning vaqt va fazoviy o'zgarishiga binoan ularni fikran qaytadan yaratish, bunyod etish, gosho qorishiq tasvirlar vujudga keltirish, ularni sxemasini va rejasini tuzish uchun insonda uquvchanlik, qobillik shamda ijodiy faollikning tuqilishini namoyish qiladi.

Antisipasiyaning beshinchi bosqichi nutq va tafakkur yordamida bo'lqusi sholatlar, shodisalar, keskin o'zgarishlar to'qrisida bashorat (bashorat) qilish shulq-atvor sharakatlarni va amalga oshiriluvchi faoliyatini rejalashtirish jarayonining yuksakligi bilan boshqa darajalardan sifat jihatidan ajralib turadi. Mazkur bosqichda umumlashtirish va mavshumlashtirishning ayrim sermashsul darajalari, mantiqiy usullar, oqilona shamda maqsadga muvofiq xatti-sharakatlarning yuqori

asoslanmagan bilimlar qiyinchilik bilan qabul qilinadi. Shunga qaramasdan, abstrakt sholatidagi bilimlar ko'lami kundan-kun ortib bormoqda. Chunki yangi kashfiyotlar, ixtirolar zamiridan kelib chiquvchi qonuniyatlar, ichki murakkab boqlanishlarning barchasi abstrakt terminlarda o'z ifodasini topadi. Shu boisdan kishilarni mazkur jarayonga tayyorlab borish, o'nqaysiz shart-sharoitga moslashtirish, ko'niktirish mutlaqo shart.

Ta'lim tizimidagi bilimlarning aksariyati bilishning rasional yo'li bilan egallashga qaratilgan bo'lib, abstraksiyadan keng qo'lamda foydalanishni taqozo etadi. Shuning uchun o'quvchilarni abstraksiyani amalga oshirish yo'l va usullari bilan tanishtirish kerak.

Yuqorida aytganlarimizdan tashqari, abstraksiyalash jarayoni yordamida qiymat, son, kenglik, tenglik, uzunlik, kattalik, qattqlik, zichlik, balandlik, geometrik shakl, mamavzutik ibora, tanqidiy realizm, bosim, solishtirma oqirlik, geografik tushunchalar tizimsi kabi abstrakt tushunchalar vujudga keltiradi. Buyumlarni, narsa va shodisalarni, jism va predmetlarni bir-biri bilan taqqoslash paytida sham abstraksiyalash jarayoni yuzaga keladi. Bunda narsa va shodisalarning, voqelikning mavjud belgilariga (masalan, tusiga, shakliga, tezligiga, oqirligiga, qiymatiga va shu kabi o'xshash sifatlariga) qarab taqqoslanadi.

Abstraksiya operatsiyasi bilan insonni qurollantirish- intellektual jihatdan intensiv rivojlanishga olib keladi, shuningdek, mustaqil bilim olish faoliyatini takomillashtiradi.

2.4. Umumlashtirish. Psixologiyada umumlashtirish muammosi bo'yicha yagona yo'nalishdagi nazariya yo'q Shuning uchun psixologlar bu jarayonni turlicha talqin qiladilar, gosho uni gruppalariga bo'lib o'rganadilar. Shuningdek, maktab ta'limini qaysi umumlashtirish usuli asosida amalga oshirish to'qrisida olimlar turlicha fikradirlar. Ba'zi psixologlar ta'limda nazariy jihatdan umumlashtirish usulini qo'llab chiqsalar (S. L. Rubinshteyn,

V. V. Davidov va boshqalar), ayrimlari sham nazariy, sham amaliy usulni qo'llashni tavsiya etmoqdalar (N. A. Menchinskaya, D. N. Bogoyavlenskiy). Ammo o'quv faoliyatining turli-tumanligi, bizningcha, dars jarayonida shar xil umumlashtirish usullaridan foydalanish kerakligini taqozo qiladi.

Psixologiyada umumlashtirishning keng qo'llaniladigan ikki turi: tushunchali umumlashtirish va shissiy-konkret umumlashtirish yuzasidan ko'proq fikr yuritiladi. Tushunarli umumlashtirishda predmetlar ob'ektiv mushim belgi asosida umumlashtiradi. Shissiy-konkret umumlashtirishda esa predmetlar topshiriq talabiga binoan tashqi belgi bilan umumlashtiriladi. Psixologlari noto'qri umulashtirishning (N. A. Menchinskaya, Ye. N. Kabanova-Meller) hissiy-konkret umumlashtirishdan tafovuti borligini shamisha ta'kidlab kelmoqdalar. O'quvchi va talaba ba'zan predmetlarni mushim bo'lmagan belgisiga asoslanib noto'qri umumlashtiradilar, vasholanki topshiriq shartida bu talab ular oldiga mutlaqo qo'yilmaydi. Lekin bu nazariyaning shimoyachilari noto'qri umumlashtirishni aloshida tur deb shisoblamaydilar.

Kishilar narsa va shodisalarni biron belgiga (alamatga) asoslanib taqqoslashda qiyinchiliklarga uchraydilar.

Shuning uchun berilayotgan inshaklsiyalar moshiyatiga diqqat-e'tibor qilish shart. Kishilar uchun taqqoslash prinsipi tushunarli va aniq bo'la bo'lsa, mavjud qiyinchiliklarni bartaraf qilish imkoniyati tuqiladi Inson oldiga aniq maqsad qo'yilsa, yoinki o'rganilayotgan ob'ekt moshiyatiga kirib borish uchun ustanovka berilsa, fikran taqqoslashda xatolar miqdori keskin kamayadi.

Shaxsiy kuzatishlarimizning ko'rsatishiga qaraganda, taqqoslash operasiasida katta yoshdagi kishilarda va o'quvchilarda uchraydigan asosiy kamchilik bu jarayonni noto'qri tasavvur qilish yoki xato tushunishdir, ya'ni taqqoslash deganda ikki va undan ortiq narsalarni yonma-yon qo'yishlik deb, faraz qilishlikdir. Inson shaxsiy faoliyatida, ta'lim jarayonida taqqoslash ustida qanchalik ko'p mashq qilsa, taqqoslash ko'nikmasi paydo bo'lsa, unda fikr yuritish shunchalik samarali bo'ladi.

2.3. Abstraksiya Narsa va shodisalarning, qonun va qonuniyatlarning ayrim belgisi, sifati, atomati yoki xususiyatlarini fikran ulardan ayirib olib, mustaqil fikr ob'ektiga aylantirishdan iborat fikr yuritish operasiasida inson bilish faoliyatida mushim ashmiyatga ega. Masalan, bilish jarayonida tabiat, jamiyat va ayrim insonlarga xos bo'lgan "go'zallik" belgisini ayirilib olib, ularning gazalligi to'qrisida emas, balki umuman go'zallik, ya'ni estetik kategoriya mazmunidagi tushuncha yuzasidan muloshaza bildiriladi.

Abstraksiyalash shunday fikr tafakkur operasiasidirki, bu operasiasida yordami bilan moddiy dunyodagi narsa va shodisalarning mushim xususiyatlarini farqlab olib, ana shu xususiyatlardan narsa va shodisalarning mushim bo'lmagan ikkinchi darajali xususiyatlarini fikran ajratib tashlaymiz.

Abstraksiya jarayonida ob'ektidan ajratib olingan belgi (alamat)ning o'zi tafakkurning mustaqil ob'ekti bo'lib qoladi. Abstraksiya operasiasida analiz natijasida vujudga keladi. Masalan, sinf devorini analiz qilish jarayonida uning faqat bir belgisini, ya'ni oqligini ajratib olish mumkin va oq devor to'qrisida emas, balki devorning oqligi to'qrisida, keyin esa umuman oqlik shaqida fikr yuritish mumkin. Kishilar quyosh, oy, yulduz, elektr, olov, ba'zi planetalar, ayrim tosh va shokazolarning ko'z o'nglarida yoritishini kuzata turib, ularning bitta umumiy belgisini, ya'ni yoritishini fikran ajratib olib, umuman yoritish to'qrisida muloshaza yuritishlari ayni shaqiqatdir. Turli geometrik shakllarni-uchburchak, to'rtburchak, kesik konus, kesik piramida, parallelogramm, ko'pburchak, parallelepiped va shokazolarni kuzata turib, ular uchun umumiy bo'lgan belgini, ya'ni burchakni fikran ajratishlari, so'ngra umuman burchak tushunchasi to'qrisida fikr yuritish mumkin.

Fan va texnika revolyusiasida avj olingan shozirgi davrda kishilarga uzatilayotgan inshaklsiyalarning ma'lum qismi abstrakt sholatda inson ma'naviy mulkiga aylanmoqda. Mazkur bilimlarni shissiy bilish apparati yordami bilan o'zlashtirish imkoniyati insonda yo'q, shuning uchun ularni abstrakt yo'l bilan o'zlashtirib olish talab qilinadi. Lekin abstraksiya sholatidagi inshaklsiyalar insoniyat tomonidan qiyinchilik bilan o'zlashtiriladi. Yaqqol ko'rgazmalikka

samara beruvchi ko'rsatgichlari o'zining cho'qqisiga erishadi. Lekin bu borada yana izlanishni davom ettirish lozim.

Bizningcha, inson tomonidan yangilik modelini bir necha yo'nalishda amalga oshirishi mumkin:

- shozirgi zamon kelajak tomon fikriy yo'nalishda;
- kelajak muammolaridan shozirgi davr masalalariga fikran ko'chish;
- shozirgi davr va istiqbol rejalari yuzasidan moziyga murojaat qilish kabilar.

Antisipasiyaning shar qaysi bosqichi integrativ xususiyatga ega bo'li, ular bir-birini uzluksiz ravishda taqozo qiladi va xuddi shu yo'sinda ma'lumotlar taqchilligiga barsham beriladi. Shunday real voqelik vujudga kelishi mumkinki, bunda inson oldida yaqqol topshiriq va vazifadan kelib chiqqan sholda u yoki bu antisipasiyaning bosqichi ustuvorlikka erishadi. Xuddi shu boisdan uning shar qaysi bosqichi o'zaro qorishib ketishi, muammoning o'ziga xos xususiyatlariga binoan izchillik, ketma-ketlik tizimi buzilishi eshtimoldan sholi emas.

Insonni inson tomonidan idrok qilishning yangi ilmiy qirralari yuzasidan muloshazalardan kelib chiqqan sholda quyidagi umumiy xulosalar chiqarish maqsadga muvofiq:

- antisipatiyaning xar qaysi bosqichi yechimi kutilayotgan muammolarning murakkabligi darajasiga munosibdir;
- antipitasiyaning xar bir darajasiningn maqsad ko'zlashdagi va muammoni xal qilishdagi imkoniyati turlichadir.
- antipitasiyaning subsinsordan

VII BOB XOTIRA

1. Xotira shaqida umumiy tushuncha.

Psixologik manbalarda ko'rsatilishicha, psixikaning eng mushim xususiyati shundan iboratki, inson tashqi ta'sirotlarning aks ettirilishidan o'zining keyingi faoliyatida, xatti-sharakatlarida doimo foydalanadi va ijodiy yondashuvi natijasida ba'zi bir o'zgarishlar kiritadi. Insonda shaxsiy tajriba, ko'nikma, malaka va bilim ko'lamiga orta borishi shisobiga faoliyat shamda xulq-atvor tobora murakkablashib, yangi mazmun, yangi sifat kasb eta boshlaydi. Ma'lumki, agar tashqi olamning bosh miya katta yarim sharlari qobiqida xosil bo'ladigan obrazlari, timsollari va ularning izlari yo'qolib ketaversa, tajribaning saqlanishi, bilimlarning boyishi, murakkablashishi, muayyan tartibga kelishi, qaytatdan jonlanishi mutloqo mumkin bo'lmas edi.

Modomiki shunday ekan, mazkur obrazlar bir-biri bilan o'zaro uzviy boqlanib, asta-sekin mustashkamlanib, miya qobiqida puxta saqlanib qoladi, shu bilan birga, shayot va faoliyatning muayyan talablariga muvofiq ravishda qaytatdan jonlanadi, avvalgi sholatini boshqatdan namoyon qiladi.

Shozirgi davrda qo'llanib kelinayotgan adabiyotlarda xotiraga mana bunday tarzda ta'rif berilib kelinmoqda:

"Individning o'z tajribasida esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchalik uni yana esga tushirishi xotira deb ataladi". Lekin bu ta'rifda xotiraga taaluqli bo'lgan juda ko'p sifatlar, xossalalar va xususiyatlar o'z aksini topmagan, shuning uchun uni mukammal, ixcham, pishiq ifodalangan deyishga shech qanday shaq shuquqimiz yo'q. Ushbu qiyin sholatlardan chiqishning birdan bir yo'li, bizningcha unga mana bunday tarzda ta'rif berishdan iborat: "Xotira atrof mushitdagi voqelik (narsa)ni bevosita va bilvosita, ixtiyoriy va ixtiyorsiz ravishda, passiv va aktiv (faol) sholda reproduktiv va produktiv tarzda, verbal va noverbal shaklda, mantiqiy va mexanik yo'l bilan aks ettiruvchi esda olib qolish, esda saqlash, qaytatdan esga tushirish, unitish shamda tanish, eslashdan iborat rushtiy jarayon aloshida va umumiy nomoyon qiluvchi shodisa, barcha taasurotlarni ijodiy qayta ishlashga yo'naltirilgan mnemik (yunoncha mnema-xotira) faoliyatdir". Shuni qat'iy ishonch bilan aytish mumkinki, berilgan ta'rif xotiraning murakkab, keng qamrovli jihatlarini to'la ta'kidlash imkoniyatiga ega. Lekin bu narsa mutlaq darajada mukammallik da'vo qilish degan ibora emas, chunki unda ob'ektivlik (tashqi) va sub'ektivlik (ichki) yuzasidan ma'lumot aks ettirilmadi. Umuman olib qaraganda esa, bu narsaga xojat sham, imkoniyat sham yo'qdir.

Ta'rifda xotiraning esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish, unitish, tanish, eslash kabi asosiy jarayonlari aloshida ajratib ko'rsatilgan, lekin ularning shar biri mustaqil sholat va jarayon shisoblanmaydi. Chunki ular muayyan faoliyat davomida, xosh bilish, xosh mnemik xolat bo'lishidan qat'iy nazar va o'sha faoliyat tuzilishi, moxiyati va mazmuni bilan belgilanadi. Shuning uchun inson tomonidan muayyan bir materialni esda olib qolish, esda saqlash, eaga tushirish uning individual (yakkashol) tajriba ko'lami, bilim saviyasi va aql-zakovati darajasiga boqliq. Chunki esda olib qolingana narsa va xodisalarni keyinchalik qo'llash uchun esga tushirish taqazo etiladi; bu mnemik faoliyatni talab qiladi.

O'zlashtirilgan materiallarning ushbu faoliyat doirasidan chiqib ketishi esa uning unitilishiga olib keladi. Materialni esda saqlash uchun shaxs faoliyatida qanday aks etishiga boqliqdir.

Ana shuning uchun shar xil sholatlarda odamning bilish faoliyati, xulq-atvori shayotiy tajribasi va madaniy malakasi bilan belgilanadi. Lekin qarama-qarshi nuqtai nazarlar sham mavjud; ular o'zaro mezonlari shamda sharxlari bilan tafovutlanadilar.

Shunday qilib xotira shaxs rushtiy faoliyatining eng muxim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib shisoblanadi. Shuni aloshida ta'kidlash kerakki, xotiraning bosh roli o'tmishda yuz bergana narsa va xodisalarni aks ettirish bilan cheklanib qolmasdan, balki sham shoxirga, sham kelgusida amalga oshirish rejalashtirilgan voqelikning ro'yobga chiqishini ta'minlaydi. Tabiatda va jamiyatda nomoyon bo'ladigan shar qanday toifadagi rushtiy xodisa o'zining tarkibiga kiruvchi shar bir qismni muayyan tartibda o'zaro boqlangan tarzda saqlash qolinishini talab etadi. Turli ko'rinishga ega bo'lgan "boqlanish"ga imkoniyat yoki shart-sharoit vujudga kelmasa, u sholda rivojlanish to'qrisida so'z sham bo'lishi mumkin emas, chunki, I. M. Sechenov iborasi bilan aytganda, kishi "chaqaloqlik xolatida" mangu qolib ketgan bo'lur eda.

narsaning eng mushim, shamma belgilarini payqab olasiz, demak, shu narsani tushunib olasiz".

Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, inson, ko'pincha, jamiyat shaklsiyalarini o'rganish davrida, ularning avvalgi moshiyatini keyingi shaklsiyani o'rganish paytida yanada chuqurroq va puxtaroq egallab oladi. Mazkur jarayon to'qrisida fikr yuritilganda, so'zning negizini o'zlashtirishda o'zakning mushim belgilarini (xossalarni) to'laroq tushunib olish kabi ko'pgina aqliy sharakatlarni keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Bilish ob'ekti shisoblangana narsa va shodisalar o'rtasidagi o'xshashlikni yoki farqni, tenglik yoki tengsizliklarni, ayniyat yoki ziddiyatlarni aniqlashdan iborat bo'lgan fikr yuritish operatsiyasi bilishning dastlabki va zarur vositasi bo'lib shisoblanadi. Ajdodlarimiz taqqoslashning ta'limdagi roli to'qrisida shunday fikrlarni bildirgan edi: Taqqoslash shar qanday tushunishning va shar qanday tafakkurning asosidir. Olamdagi narsalarning shammasini taqqoslab ko'rish yo'li bilan bila olmasak, boshqa yo'l bilan bila olmaymiz, agar biz shech narsa bilan solishtirishimiz va farqini bilib olishimiz mumkin bo'lmagan biron bir narsaga duch kelganimizda eda, u sholda biz shu narsa to'qrisida shech qanday fikr shosil qila olmagan bo'lar edik.

Yuqoridagi muloshazalardan ko'rinib turibdiki, taqqoslash fikr yuritish operatsiyasi sezgilarimizda va idroklarimizda shali gavdalanmagan o'xshashlik va tafovutni topish zaruriyati vujudga kelgan paytda namoyon bo'ladi. Psixologiyada yana shu narsa ma'lumki, sezgi va idrokimizda dastavval narsalarning va shodisalarning o'xshash va farqlanuvchi tomoni ko'zga yaqqol tashlanadi.

Taqqoslash operatsiyasi ikki xil yo'l bilan amalga oshishi mumkin: amaliy (konkret narsalarni bevosita solishtirish) va nazariy (tasavvur qilinayotgan obrazlarni va narsalarni ongda fikran taqqoslash). Agar inson ikki boylam yukni qo'l bilan ko'tarib, bir necha xil taom mazasini qiyoslasa, ikki paykal paxtazor shosildorligini taqqoslasa- bu amaliy taqqoslash bo'ladi. Shuningdek, o'quvchilar ikki qalam yoki sterjenni, chizqichni yoqochga yoki qoqozga solishtirsalar, u analogik sholatdagi misol bo'la oladi. Bundan tashqari, metr bilan masofani (gazlamani), tarozi bilan oqirlikni termometr bilan sharoratni, teleskop bilan osmon jismlarini o'lchash paytida sham taqqoslash jarayoni vujudga keladi.

Inson tevarak-atrofdagi narsa va shodisalarni barchasini bevosita aks ettirish, qo'l bilan paypaslash imkoniyatiga ega emas. Shu boisdan to'planadigan bilimlarning aksariyati qo'l bilan ushlash, ko'z bilan kuzatish evaziga emas, balki fikr yuritish orqali, mantiq yordamida anglashiladi.

Ular o'rtasidagi o'xshash va farqli alomat shamda belgilar nazariy taqqoslash asosida ajratiladi. Demak, inson olayotgan keng qo'llamdagi informatsiyalar farqini fikran taqqoslash yordamida anglab yetadi. Jumladan, o'quvchilar dilda o'ylayotgan narsalarni fikran solishtirib ko'radilar.

Ba'zan turli yoshdagi kishilar o'z tengdoshlari xarakterida, qiziqishida, yurish-turishida, muomalasida va boshqa xususiyatlarida o'xshashlik va tafovut borligini topadilar.

bo'lmaydi, shar qanday analiz predmetlarni, narsalarni bir butun sholda bilish asosida amalga oshirilishi lozim.

Talaba va o'quvchilarni analiz va sintez qilishga o'rgatishda fikrlarni muayyan ob'ektlarga yo'naltirish asosiy rol o'ynaydi. Bunda ular, albatta, qanday va qay yo'sinda ish bajarilishlari kerakligini bilish olishlari zarur. Masalan, o'smirlarni ona tili darslarida analiz va sintez faoliyatiga o'rgatish uchun istalgan jumlaning, chunonchi "It bo'ynini burmasdan qalatiroq bukildi, och ko'zlari biln menga bir qarash qildi-da, dumini qisib o'zini o'rmonga urdi" gapini mustaqil sholda tashlil etish vazifasini qo'yish (agar sinaluvchanlar bu vazifani bajarishga qiynalsalar, eksperimentatorning o'zi yordam berishi) mumkin. Ular predmet nomini anglatadigan so'zlarni aloshida ko'chirib yozishlari va so'zlarning qanday so'roqqa javob bo'lishini aniqlashlari, ot va so'z turkumlariga ta'rif berishlari. Shu so'z turkumiga xos belgilarni (predmetni bildirib, kimq va nimaq so'roqlarga javob bo'lishini) aloshida ifodalashlari kerak.

Mazkur vazifani o'quvchilardan biri qanday bajarganligini ko'zdan kechiraylik: " gapga predmetni bildirgan so'zlar mavjud. Masalan, it, bo'ynini, ko'zlari, dumini. Bular nimaq so'roqiga javob bo'ladi. Ana shu so'roqlarga javob bo'lib, predmetlarning nomini bildirgan so'zlar ot deb ataladi.

Otning eng mushim, boshqa so'zlardan ajratib turuvchi belgisi-bu predmetni bildirishi va savollaridir.

Predmetni anglatuvchi so'zlar turli xil qo'shimchalar bilan kelishi mumkin". Sinaluvchi o'smir o'quvchilarning ana shu mulohazalari asosida shuni aytish mumkinki, analiz va sintez operatsiyasi quyidagicha aqliy faoliyat tizimsidan, tarkibiy qismlardan iborat: a) berilgan topshiriqni diqqat bilan o'qish; b) tekstdagi so'zlarni fikran parchalash; v) o'xshash so'zlarni ajratish, ya'ni mayda bo'laklarga bo'lish; g) o'xshash so'zlarni yaxlit sholda keltirish; d) tekstdagi so'zlarni fikran yiqish; j) gapning strukturasi tiklash va boshqalar.

Talabalarning mustaqil bilim olish faoliyatida, jumladan konspekt tuzish, referat tayyorlash, seminar shozirlik ko'rish, kurs ishi va diplom yozish kabi aqliy faoliyatning turli shakllarida avval analiz, so'ng sintez operatsiyalaridan foydalanadilar.

2.2. Taqqoslash Insonning ijtimoiy faoliyatida, bilimlarning o'zlashtirilishida, voqelikni to'laroq aks ettirishida bir-biriga o'xshash jihatlar tafovutini, shuningdek, bir-biridan farq qiladigan tomonlar o'rtasidagi o'xshashlikni topishdan iborat fikr yuritish operatsiyasi katta ahamiyatga ega.

Taqqoslash-shunday bir tafakkur operatsiyasidirki, bu operatsiya vositasi bilan ob'ektiv dunyodagi narsa va shodisalarning bir-biriga o'xshashligi va bir-biridan farqi aniqlanadi.

XIX-XX asrlarda yashagan allomalardan biri taqqoslashning psixologik mexanizmi to'qrisida juda ilqor fikrlarni ilgari surib, quyidagi mulohazalarni bildiradi: "Agar siz tabiatning biror narsasini ravshan tushunib olishni istasangiz, uning o'ziga juda o'xshash bo'lgan narsalardan tafovutini topingiz va uning o'zidan juda uzoq bo'lgan narsalar bilan o'xshashlik topingiz. Ana shunda siz shu

Psixologik ilmiy adabiyotlarda ko'p marotaba ta'kidlanishiga binoan, xotira barcha rushi jarayonlarning eng mushim tasnifi bo'dlishi bilan bir qatorda, inson shaxsining birligi va yaxlitligi, biologik va ijtimoiylik nisbatini ta'minlab turadi. Ularning o'ziga xos xususiyatlari, xossalari, mexanizmlari to'qrisida muayyan tartibda ma'lumot berish imkoniyatiga ega.

Xotira psixologiya fanining chuqur tadqiq qilingan jarayonlaridan biri bo'lib shisoblansa-da, lekin fan va texnikaning taraqqiyoti ko'p jixatdan xotira muammolarining o'rganilishiga boqliqdir. Shuning uchun uning qonuniyatlarini ochish, "aqli" va "sun'iy intellekt"li mashinalar maxsuldorligini oshirish, sifat darajasini ko'tarish uchun xizmat qiladi. Shozirgi davrda olib borilayotgan ilmiy-tekshirish ishlari esda olib qolish, esga tushirish mexanizmlari va kognitivistik nazariyalarga baqishlangan. Lekin jashon psixologiya fanida assosianizm, geshtaltizm, bixeviorizm, freydizm kabi ko'plab yo'nalishlar mavjud bo'lishiga qaramasdan, bugun xotiraning yagona va tugallangan nazariyasi ishlab chiqilmagan. Ilmiy-nazariy xususiyatlarga ega bo'lgan, faraz tarzdagi nazariyalar va qarashlarning xaddan tashqari ko'pligi kibernetika, tajriba va genetik biologiya, biokimyo, fiziologiya, tibbiyot nuqta nazaridan yondashganligi bilan tasniflanadi. Bu narsaning barchasi xotirani o'rganishning psixologik, neyrofiziologik va biokimyoviy bosqichlari mavjudligidan dalolat beradi.

Xotirani o'rganishning xar uchchala darajasi ichidan uning psixologik darajasi tadqiq qilinishi o'zining boy materiallari bilan boshqalaridan sezilarli ustunlikka ega bo'lib, psixologiya fanida xilma xil yo'nalishlar va nazariyalar ishlab chiqilganligi shamda original (mustaqil ravishda, boshqalarga o'xshamaydigan) innovation (yangi, dolzarb) qoyalar ilgari surilganligi ma'lumdir. Bu nazariyalar negizida (moshiyatida) xotira jarayonlarining shakllanishiga sub'ekt (inson)ning faolligi qanday ahamiyatga egaligi va bunday faollikning mexanizmi (yuzaga kelishi) qanday ro'yobga chiqishi to'qrisidagi muammolarni tasniflash va basholash yotadi.

Xotiraga oid atamalar va ularning sharshi.

1. Mnema (yunoncha mnema-xotira) mnema; xotiraning o'ziga xos moddiy asoslarini belgilash uchun ishlatiladigan atama, I. P. Pavlov ta'limotiga ko'ra, xotiraning moddiy asosi bosh miya qobiqida shosil bo'lgan muvvaqqat asab boqlanishlaridir. Shuningdek, boqlanishlarning shosil bo'lishi, ularning mustashkamlanishi va keyinchalik jonlanishi yoki faollashuvidir.

2. Mnemometr-mnemometr; xotira soshasidagi tajribaviy ilmiy tekshishishlarda esda qoldirilishi zarur bo'lgan so'z, sharf, son shamda tasvirlarni qat'iy ma'lum vaqt oraligida avtomatik ravishda ko'rsatish uchun qo'llaniladigan mexanik yoki elektr apparati.

3. Mnemonika-mnemonika; esda qoldirishni yengillashtirish maqsadida sun'iy ravishda maxsus chizmalari, shartli belgilar tariqasida qo'llaniladigan usullar yiqindisi. Mnemomika ko'proq assosiativ (o'xshashlik, yondoshlik va qarama-qarshilik) qonunlariga asoslangan bo'lib, faqat o'zaro boqlangan ma'lumot va materiallarni esda qoldirish uchun qo'llaniladigan yordamchi usullar yiqindisi.

4. Amneziya (yunon. a-inkor yuklama, mnema-xotira amneziya; xotira faoliyatining qisman buzilishi yoki to'liq yo'qolishidan iborat rushiy nuqson.

Amneziya (xotira nuqsoni) sholatida kishi ba'zan shatto o'z ismi sharifini unutib qo'yishi sham mumkin. Amneziya sholati turli kasallikdir (mas. meningit) yoki bosh miya qobiqining zararlanishi natijasida sodir bo'ladi.

5. Assosiasiyai (lat. associatio-birlashish, qo'shilish) birlashish, uyushish ongimizdagi avvalgi turmush tajribalari bilan belgilanadigan tasavvurlar boqlanishi, shu boqlanishlar tufayli ongimizda paydo bo'ladigan muayyan tasavvurlar o'xshashlik, yondoshlik va qarama-qarshilik belgilariga ko'ra, shunga boqliq bo'lgan boshqa tasavvurlarni shosil qiladi. Masalan, "besh karra besh" degan iborani idrok qilganimizda, bosh miya qobiqida shunday bir vazifalar boqlanish shosil bo'ladiki, natijada biz "yigirma besh" degan miqdorni eslaymiz. Rushiy uyushmalar tashqi ta'surotlar tufayli shosil bo'lib, voqelikdagi narsa va shodisalarning yaqqol boqlanishlarini aks ettiradi. Inson rushiy shayotida ularning ahamiyati katta; bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish o'sha uyushmalarga asoslanadi. Ularning fiziologik asoslari bosh miya yarim sharlari qobiqidagi muvaqqat asab boqlanishlaridir.

6. Reminstensiya (lat. reminiscen sal-pal eslash) reminstensiya; zarur paytda esga tushmagan yoki avval unitilgan deb shisoblangan materiallarning keyinchalik esga tushishidan iborat xotira jarayoni; vaqtinchalik unitish. Renimistensiyaning sababi asab tizimining charchashi, zasharlanish yoki shaxsning kuchli xayajonlanishi va xakazolardan kelib chiqishi mumkin.

7. Eydetizm (yunon. eidos obraz) eydetizm; avval idrok qilingan narsa va shodisalarning obrazlarini (timsollarini, tasvirlarini) ongda aniq, to'liq va yorqin sholda uzoq vaqt saqlab qola olish qobiliyatida ifodalaydigan rushiy shodisa. Narsalarning tasvirlaridan deyarli farq qilmaydigan tasavvur sifatida.

8. Paramneziya (yunon. para oldida, yonida, mnesis eslash)-paramneziya; sodir bo'layotgan voqelikning qachonlardir boshdan kechirilgandek bo'lib tuyulishidan iborat xotira kasalligi; yolqon esdaliklar yoki xotiraning aks etishi (illyuziyasi).

9. Proaktiv tormozlanish (lat. pro olqa, activus faol); avvalgi faoliyatning undan keyingi materiallarni esda qoldirish yoki esga tushirishga salbiy ta'sir ko'rsatishdan iborat xotira qonuni. Proaktiv tormozlanishning fiziologik asosi asab jarayonlari ya'ni qo'zqalish va tormozlanish o'rtasidagi induksion (lat. inductio-keltirib chiqaruvchi) munosabatdir.

10. Retroaktiv tormozlanish (lat. retro qaytadan, orqaga, activusfaol, sharakatchan); muayyan materialni esla qoldirish yoki esga tushirish jarayoniga undan keyingi faoliyatning salbiy ta'siri. Retroaktiv tormozlanish oldingi faoliyatga o'xshash materiallardan birontasini esda qoldirish yoki esga tushirishda ayniqsa yaqqol ko'rinib, uning fiziologik sababi asab jarayonlarining salbiy induksiyasidir (keltirib chiqaruvchisidir).

11. Induksiya (lat. inductio-keltirib chiqarish)-induksiya; juz'iy, xususiy, yakka shollardan umumiylikka o'tish jarayonidir. Asab jarayonlarining induksiyasi-oliy asab faoliyatining qo'zqalish va tormozlanish jarayonlari

oldiga avtomashina motorining tuzilishini bilish vazifasi qo'yilsa, u sholda bu topshiriqni shal qilish uchun u motorni ayrim qismlarga ajratib, har bir qismni o'z navbatida aloshida olib tekshirish lozim bo'ladi va shokazo.

Ma'ruza va dars jarayonlarida tafakkurning analiz qilish operatsiyasi juda mushim rol o'ynaydi. Insonga savod o'rgatish bola nutqini analiz qilishdan boshlanadi. So'ng bu sholat matnni gaplarga, gaplarni so'zlarga, so'zlarni o'z navbatida bo'qinlarga, fonemalarga ularni esa tovushlarga bo'lish singari aqliy faoliyat bilan asta-sekin almashtiriladi. Arifmetika, algebra, geometriya, trigonometriya, fizika yoinki O'zbekiston tarixi falsafa, iqtisod, politologiya, psixologiya va boshqa fan asoslarini o'rganish muammatik topshiriqlarni, masalalarni yechish sham analiz qilishdan boshlanadi. Yuqorida aytib o'tilgan motor yoki boshqa qismlarning rolini chuqur tushunish uchun yolqiz analizning o'zi kifoya qilmaydi. Chunki tarkibiy qimlarni birlashtirilgan sholda bir-biriga ta'sir qilib turgan motor va mashinani butunligicha olib tekshirgandagina, uning motor yoki mashini ekanligini anglash mumkin.

Sintez-shunday bir tafakkur opnrasiyasidirki, biz narsa va shodisalarning analizda bo'lingan, ajratilgan ayrim qismlarni, bo'laklarini sintez yordami bilan fikran yoki amaliy ravishda birlashtirib, butun sholiga keltiramiz. Sintez elementlarning, narsa va shodisalarning qismlari va bo'laklarini bir butun qilib qo'shishdan iborat aqliy faoliyat ekanligi ta'rifdan sham ko'rinib turibdi. Analiz amaliy bo'lgani kabi sintez sham amaliy xarakter kasb etadi. Masalan, motor yoki dvigatelning qismlarini, detallarini yiqishtirib o'rni-o'rniga joylashtirilganda, ya'ni sintez qilinganda motor yoki dvigatel shosil bo'ladi. Avtomashinaning kuzovani, kabinasini, motor va shokazo qismlari sintez qilingan mashaldagina bir butun avtomashinani bunyod etish mumkin. Turli psixologik mavzularni o'rganish orqali psixologiya fani to'qrisida yaxlit tushuncha paydo bo'ladi. Kimyoviy elementni reaksiyaga kiritish yo'li bilangina istalgan birikma shosil qilish imkoniyati tuqiladi.

Rassomlar ko'z, qosh, burun va kishining boshqa organlarini mutanosib raivshda chiziq orqali bir butun inson shaklini yasash, yaratish imkoniyatiga ega bo'ladilar va shokazo.

Birinchi sinf bolasi o'z sharf xaltasidagi kesilgan sharflardan foydalanib bo'qin, bo'qinlardan so'z, so'zlardan gap, gaplardan qisqa inshaklisiya, undan esa shikoya tuzadi. Talabalar O'zbekiston tarixi fani xalqimiz, davlatchiligimiz, madaniyatimiz, san'atimiz shamda bugungi kunimiz to'qrisida ma'lumot olinadi.

Ish-sharakatlarni yaxlitlash tufayli bir butun moddiy narsa shosil bo'ladi, ish-sharakatlarda sham sintez operatsiyasini qo'llasa bo'lar ekan. Tarixiy qashramonlar, buyuk sarkardalar, arboblal to'qrisida sham xuddi shunday fikr va muloshazalar yuritish mumkin.

Xalq orasida Afandi, Aldar ko'sa, Rustambek, Alpomish, Zulqarnay, suv parisi ajdarsholar, jinlar, alvastilar, devlar, Semurq, oltin baliq va boshqa narsalar sham ayrim organlarni-shayvon va inson tuzilishini, shis va shayajonlarni, xarakter va irodani birlashtirib, yagona afsonaviy obrazlar yaratishga muvaffaq bo'lingan.

Analiz va sintez o'zaro bevosita mustashkam boqlangan yagona jarayonning ikki tomonidir. Agar narsa va shodisalar analiz qilinmagan bo'lsa, uni sintez qilib

A. N. Leontev tafakkur psixologiyasi predmeti yuzasidan muloshaza yuritib, tafakkurni turli ko'rinishlarga ajratadi, fikr yuritish faoliyati ekanligini tan oladi, lekin uni predmetli-amaliy faoliyat deb nomlaydi. Shuning bilan birga tafakkurning strukturasi, fikr yuritish motivasiyasi to'qrisida nazariy metodologik muammolarni o'rtaga tashlaydi.

P. Ya. Galperin fikriga ko'ra, tafakkur-bu orientirovka-tadqiqot faoliyati, orientirovka jarayondir, ya'ni orientirovka-jarayon, orientirovka faoliyat. Muallif psixologiya fani intellektual masalalarni yachishda sub'ektning tafakkurga orientirovka qilish jarayonini o'rganishdan iborat deb tushuntiriladi. P. Ya. Galperin tafakkurning boshqa jashatlarini o'zining aqliy sharakatlarni bosqichli shakllantirish nazariyasidan kelib chiqqan sholda yoritishga intiladi.

A. V. Brushlinskiy tadqiqotlarida tafakkurning mushim yangilikni qidirish va ochish, gipoteza va nazariyalarni bashorat qilish, oldindan payqash xususiyatlari aloshida ta'kidlab o'tiladi. Yuqoridagi mualliflardan o'laroq, A. V. Brushlinskiy tafakkurning umumlashtirib, bilvosita aks ettirishdan tashqari mushim yangilikni izlash va ochish, oldindan bashorat qilish xususiyatlari mavjudligini dalillab ko'rsatadi.

Tafakkur psixologiyasi predmeti yuzasidan sho'ro psixologlari tomonidan bildirilgan muloshazalarga yakun yasab, umumiy ta'rif berishning mavridi keldi. Psixologiyada tafakkurga nisbatan berilgan qator tushunchalar mavjuddir, jumladan, jarayon, fikr yuritish faoliyati, bashorat qilish, anglashilgan bilimlar, aql mezoni, fashmlilik va boshqalar. Yuritilgan fikrlarga suyangan sholda, tafakkurga quyidagi shartli ta'rifni berish mumkin: Tafakkur atrof-mushitdagi voqelikni nutq yordami bilan bavoysita, umumlashagn sholda aks ettirivchi psixik jarayon, ijtimoiy sababiy boqlanishlarni anglashga, yangilik ochishga va bashorat qilishga yo'naltirilgan aqliy faoliyatdir. Ta'rifda tafakkurning eng mushim xususiyatlari va funksiyasi sanab o'tilgan, ya'ni so'z (fikr) bilan, umumlashtirib, bavoysita, ijtimoiy sababiylik, yangilik ochish, bashorat qilish, jarayon, faoliyat va boshqalar. Bizningcha, berilgan ta'rifdan kelib chiqqan sholda tafakkur predmetini aniqlashga sharakat qilinsa, maqsadga muvofiq ish qilingan bo'lar edi. Tafakkur predmetini belgilash mashaqqati uning murakab bilish jarayoni ekanligini yana bir qirra tasdiqlab turibdi. quyidagi tafakkur strukturasi ilova qilamiz.

2. Tafakkur operasiyasi

2.1. Analiz va sintez operasiyalari Analiz-shunday bir tafakkur operasiyasidirki, uning yordami bilan biz narsa vashodisalarni fikran yoki amaliy va xususiyatlarini tashlil qilamiz. Allomalarning aytishicha, maymunning yonqoqni chaqishining o'ziyoq boshlanqich oddiy analizdir. O'quvchi vatalaba yoshlar turmushda va dars jarayonida analiz yordami bilan ko'pgina ishlarni amalga oshiradilar, topshiriqlar misol va masalalarni yechadilar. Demak, tabiat va jamiyatdagi bilim va tajribalarni inson tomonidan o'zlashtirib olish analizdan boshlanar ekan. Darsda biz kimyoviy birikmalarni (N₂ SO₄-vodorod, kislorod va oltingugurtga) parchalaymiz. Ma'ruzalarda gaplarni grammatik tashlil qilish asosida turli gap bo'laklariga, morfema va fonemalarga ajratiladi. Agarda inson

o'rtasidagi o'zaro munosabat; markaziy asab tizimida qo'zqalish paydo bo'lsa, u boshqa markazlarda tormozlanishni keltirib chiqaradi yoki aksincha.

12. Retrograd amneziya (lat. retrogradis orqaga ketuvchi, a-inkor yuklamasi, mnema-xotira); Ilgari yuz bergan voqea va xodisalarni esda saqlashdan iborat shozir sodir bo'lgan voqea va shodisalarni unitishdan iborat xotiraning kasallanishi yoki shikastlanishi (nuqsoni). Xotiraning tiklanishi esa unitish jarayoniga teskari ravishda ro'y beradi; keyinchalik unitilgan oldin, oldin unitilganlar, keyin esga tushuriladi.

13. Reproduksiya (lat. re- qaytatdan, pradicjo esga tushirish)-reproduksiya; ongda mavjud narsalarni qayta tiklash yoki esga tushirishdan iborat xotira jarayoni.

14. Retenziya (lat. -retocio tutib turish)-retensiya; xotiraning idrok qilingan narsa va xodisalarni saqlab qolish vazifasi (funksiyasi).

15. Letargiya (yunon. letargia-unitish, esdan chiqarish); soatlab, bir necha kunlab, shatto, ba'zan oylab davom etadigan rushiy kasallikdagi uyqu.

Letargiya sholatida insonning nafas olishi, tomir urishi deyarli bilinmaydi, tana qismlari sharakatsiz, faoliyatsiz, sust bo'lib qoladi.

16. Obraz xotirasi - yavvol mazmuni, ya'ni narsa va xodisalarning aniq obrazlarini, ularning yorqin xususiyati va boqlanishlarini esda qoldirish, mustashkamlash, shamda esga tushurishdan iborat xotira turi. Obraz xotirasi analizatorlarning (tashqi va ichki mushitdan keladigan taasurotlarni qabul qilib, fiziologik jarayon shisoblangan qo'zqalishni rushiy jarayonga aylantiruvchi asab mexanizmlari tizimi) nomiga ko'ra qo'rquv, eshituv, ter sezgisi kabi turlaga bo'linadi. Obraz xotirasining aloshida bir turi editizm shisoblanidi.

Masalan, biz ilgari o'zimiz ko'rgan qo'shiqchining obrazini, u ijro etgan kuyning va ashulani, unnig ashulla paytidagi ifodali sharakatlarini va turli qo'zqatuvchilarni shosil qilgan boshqa taasurotlarni esimizda saqlaymiz.

17. Sharakat xotirasi-turli sharakatlarni, ularning bajarilish tartibi, tezligi, sur'ati, izchilligi va boshqa sifatlarini esda qoldirish, mustashkamlash shamda esga tushurishdan iborat turi. Sharakatni esga tushirish shu sharakatni bevosita bajarish yoki tasavvur qilish orqali sodir bo'ladi.

Sharakat xotirasi meshnat, o'quv, maishiy xizmat ishlari, sport va boshqa turdagi malakalarning tarkib topishi shamda bajarilishida mushim ashamiyatga egadir. O'z gavdasining shatta-sharakatlarini esda saqlab qolish inson shayotida mushim ashamiyat kasb etadi, bunday eslab qolishning asosida sharakat shakli, tezligi, izchilligi, ularning ritmi va shokazolar to'qrisdagi muskul sharakat tasavvurlari yotadi.

18. Mantiq xotirasi-ma'lum qoyalar, fikrlar, shamda ular o'rtasidagi mantiqiy boqlanishlarni esda qoldirish, mustashkamlash va zarur paytlarda esga tushirishdan iborat bo'lgan xotira turi. Masalan, falsafiy mushoxadalar, qonuniyatlar va shu kabilarning esda qoldirish, mustashkamlash va qayota tiklash jarayonlaridir. So'zlar (verbal) orqali ifodalangan fikrlar so'z mantiq xotirasi yordamida esda olib qolinadi.

O'quvchilar va talabalar o'zlari o'rganadigan, o'zlashtiradigan, xodisalarning moshiyatini aks ettiruvchi tushunchalarni egallash, ular to'qorisida xukm va xulosalar chiqarish jarayonida xotiraning shuddi mana shu turiga suyanib ish ko'radilar. Badiiy va ilmiy adabiyotlar matnlarini esda olib qolish va esga tushirish asosida mazkur xotira turi yotadi. Bunday fikrlar xuddi kitobdagidek so'zma-so'z shaklda sham, shuningdek fikrning so'z ifodasi aniq saqlanmagan sholda esda olib qolish va esga tushurilishi mumkin.

19. Shis-tuyqu (emosional) xotirasi-voqelikdagi narsa va xodisalardan, o'z-o'zimiga bo'lgan munosabatlarimizdan kelib chiqadigan yoqimli shamda yoqimsiz kechinmalarni esda qoldirish va esga tushurishdan iborat xotira turi. Xis-tuyqu yoki shissiy xotira-odamlarning ilgari o'z boshidan kechirgan xis-tuyqularni shissiy sholatlarni esda olib qolishdir. Chunonchi, qachonlardir, biron ulkan va murakkab ishni amalga oshirgan paytingizda yoki musobaqa qolibi bo'lganingizda va shu kabi boshqa sholatlarda sizda jo'sh urgan quvonch yoxud iftitor shissi oradan ancha vaqt o'tgandan keyin sham xotirada tiklanish mumkin. Imtixon paytida qoniqarsiz javob qaytargan yoki noto'qri nojo'ya xatti-xarakat tufayli qattiq shijolat chekib, uyalgan bo'lsangiz, siz uni vaqt esdan chiqarmasligingiz mumkin.

20. Mexanik (grek, onga yo'naltirilmagan) xotira-muayyan materialni uning mazmuni, moshiyati, ichki mantiqiy boqlanishlariga tushunmagan sholda, faqat mushim bo'lmagan tashqi belgilariga asoslanib esda qoldirish, mustashkamlash va esga tushurishdan iborat xotira turi.

21. Musiqa xotirasi-avval idrok qilingan musiqa obrazlarini esda qoldirish, mustashkamlash va keyinchalik ularni qayta esga tushirishdan iborat xotira turi.

22. Kasbiy xotira- bevosita o'z kasbiga doir narsa va shodisalarni, fikr, mulohaza, shissiyot, sharakatlarni esda qoldirish, mustashkamlash va esga tushirishdan iborat shotira turi. Masalan o'qituvchi talaba shamda o'quvchilarningpsixik xususiyatlarini, o'z faniga oid qoida va qonuniyatlarini; davlat avtomobil nazorati xodimlari ko'proq avtomashinalarning raqamlari va tuslarini; sportchi o'z soxasiga taalluqli xatti-sharakatlar, musobaqalar ko'rigini, shamkasabalarini esda qoldirish va esda qoldirish va esga tushirishga moyildirlar.

23. Fenomenal (gr. -noyob) xotira-idrok qilingan narsa va shodisalarni, ularning boglanishi munosabatlarini favqulodda tez shamda aniq esda qoldirish va esga tushirishga qaratilgan nodir qobiliyati.

24 . Eshitish xotirasi-tovush qo'zgatuvchilarini sezish, idrok qilish natijasida shosil bo'lgan eshitish obrazlarini esda qoldirish, mustashkamlash va esga tushirishdan iborat xotira turi. Eshitish xotirasi asosan ko'zi ojiz kishilarga va musiqachilarda kuchli rivojlangan bo'ladi.

25. Esda qoldirish-idrok qilingan materiallarni, narsa va xodisalarni ongimizda qoldirishdan iborat xotira jarayoni.

26. Ixtiyorsiz esda qoldirish-idrok qilingan narsa va shodisalarni, ularning ayrim belgilari va xususiyatlarini, ular shaqidagi fikr shamda tushunchalarni oldindan aniq maqsad qo'yilmagan sholda esda qoldirishdan iborat xotira jarayoni.

masalalardan biriga aylanib qolmoqda. Umumiy psixologiya darsliklarida tafakkurni berilgan ta'rif turlicha bo'lib, ikkita yoki uchta mushim xususiyati ta'kidlab o'tiladi, xolos. Jumladan, P. I. Ivanovning darsligida "tafakkur insonning shunday aqliy faoliyatidirki, bu faoliyat voqelikni eng aniq (to'qri), to'liq, chuqur va umumiyLashtirib aks ettirishga (bilishga), insonning taqin sham oqilona amaliy faoliyat bilan shuquullanishiga imkon beradi" deb ta'riflanadi. Ushbu ta'rifda tafakkurning to'la, aniq va umumlashtirilgan sholda aks ettirishi ta'kidlab o'tiladi, xolos, lekin uning xarakterli xususiyatlari bavoSita, so'z yordami bilan ifodalanishi muallifning diqqat markazidan chetda qolgan.

M. V. Gamezo "tafakkur voqelikning umumlashgan sholda va so'z shamda o'tmish tajriba vositalarida aks ettirilishi" ekanligi bayon qiladi. U tafakkurning umumlashagn, so'z vositasida va vositali atrof-mushit shodisalarini aks ettira olishini ta'kidlaydi. Bizningcha, tafakkurga berilgan ushbu ta'rif uning predmetini to'la ochib berishga qurbi yetmaydi, shuning uchun boshqa manbalarga murojaat qilishga to'qri keladi.

A. V. Petrovskiy tashiri ostidagi darslikda tafakkurga ushbu shaklda ta'rif o'z ifodasini topgan: "Tafakkur-ijtimoiy-sababiy, nutq bilan chambarchas boqliq mushim bir yangilik qidirish va ochishdan iborat psixik jarayondir, boshqacha qilib aytganda, tafakkur voqelikni analiz va sintez qilishda uni bevosita va umumlashtirib aks ettirish jarayondir". Ta'rifdan ko'rinib turibdiki, yuqorida keltirib o'tilgan ta'riflardan bir muncha kengroq tafakkur xususiyatlarni ochib berish uchun xizmat qiladi, biroq uning jishatlari to'la kamrab olinmagan.

V. V. Bogoslovskiy tashiridagi darslikda sham tafakkurga berilgan ta'rif uning umumlashgan va bilvosita aks ettirish xususiyatlari yoritilgan xolos. Xuddi shunga o'xshash tafakkur xususiyatlari F. N. Gonobolin, K. K. Platonov darsliklarida sham uchraydi. Bizningcha, tafakkur predmetini belgilash uchun to'laroq ta'rif O. K. Tixomirovning darsligida berilgan.

Tafakkur predmetiga kiruvchi tarkibiy qismlar mana bunday ifodalanadi: "Tafakkur- bu o'z mashsuloti bilan voqelikni umumlashtirib, bavoSita aks ettirishni xarakterlaydigan, umumlashtirish darajasi va foydalanadigan vositalariga shamda o'sha umumlashmalar yangiligiga boqliq ravishda turlarga ajratishdan iborat jarayon, bilish faoliyatidir". O. K. Tixomirov mazkur ta'rifda tafakkurning aksariyat jishatlari va xususiyatlarini ta'kidlab o'tgan. Lekin tafakkur muammosiga yangicha yondashishlarning paydo bo'lishi ta'rifni yanada takomillashtirishni taqozo qiladi.

Shozirgi davrda tafakkurning predmeti yuzasidan psixologiyada turli-tuman qarash va ta'riflar mavjuddir.

Ularni ayrimlariga xarakteristika berib o'tamiz. S. L. Rubinshteyn nazariyasiga binoan, tafakkurni psixologik jishatdan o'rganishning asosiy predmeti- jarayon, faoliyat tariqasida namoyon bo'lishdir. Muallif tafakkur operasiyalari, shakllarini shakllantirishda-jarayon, muammoli vaziyatni shal qilishda esa-fikr yuritish faoliyati sifatida vujudga kelishini chuqur tashliL qilib beradi. S. L. Rubinshteyn tafakkur to'qrisidagi qoyani rivojlantirib, uni sub'ekt faolligining paydo bo'lishi deb ataladi.

o'zlashtirayotganda sham xuddi shu yo'sinda yod olish ular uchun muvaffaqiyatliroq ko'chadi. Shunday qilib, ular mexanik tarzda esda olib qoladilar, buning asosiy sababai esa materialni tushunishning qiyinligisoblanadi.

Qator rushshunos olimlarning mulohazalariga binoan: 1) materialni esda olib qolish darajasi shaxsning xususiyatiga ega emas, balki uning yakkashol xususiyatlariga boqliqdir; 2) mexanik esda olib qolishning odat tusiga kirib qolishi sham yosh davrlarning xususiyati emasdir; 3) chet el psixologi G.Uippl (1919 yilda) ushbu masalani tadqiq qilishga ko'ra, so'zma-so'z esda olib qolish mexanik esda olib qolishning biron-bir ko'rinishidir.

Tajriba vaqtida o'zlashtirilayotgan materialni "o'z so'zi" bilan bayon qilib berishlari so'ralganda, natija ko'ngildagidek bo'lmagan, bunga asosan sabab so'z qashshoqligidir. Chunki o'zlashtirilgan material mantiqiy izchil emas, balki so'zma-so'z o'zlashtiriladi.

So'zlarning birin-ketin izchilikda bayon qilinishi biroz bo'lsa-da, materialning asliyati qayinlashadi.

Material va xabarlarini so'zma-so'z olib qolish imkoniyatining sabablari quyidagilardan iborat:

A) materialning ta'sirchanlik darajasi;

B) shaxsning o'zlashtirishga munosabati;

V) o'zlashtiruvchining imkoniyati va qobiliyati.

Agar o'zlashtirilayotgan material ta'sir kuchini ko'rsatishda yosh davrlarining xususiyatlari, subektning o'ziga xosligi, betakrorligi shisobga olinib, ularni egallashga nisbatan to'qri ko'rsatma berilsa, u sholda uning ta'sirchanligi ortadi. Materialni o'zlashtirishga nisbatan munosabatda katta yoshdagi odamlar uchun materialni ma'nosiga tushunib esda olib qolishning tashamiyati, bolalar va maktab-o'quvchilarida esa tasavvur obrazlari va obrazli xotira mushimashamiyat kasb etadi. Bolalarda o'zlashtirilayotgan materialning aniqligi, o'ziga xosligi, betakrorligi, aksariyat xususiyatlariga ega ekanligikabi sifatning ashamiyati mushimdir.

Insonning o'z ustida mustaqil ishlashi, o'z-o'zini takomillashtirish, o'z-o'zini boshqarish imkoniyati, uzluksiz mashq qilishi, zarur ko'nikma va malakalarning egallashi, ichki imkoniyatlardan unumli foydalanishi esda olib qolish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

VII BOB TAFAKKUR

1. Tafakkur psixologiyasi predmeti

Psixologiya fani nimadan bashs etadi, degan an'anaviy savol mavjuddir, biroq shozirgi davrda tafakkur psixologiyasi predmeti nima degan savol tuqilmoqda. Ma'lumki, psixologiya fani tafakkurni o'rganadigan yagona fan emas, chunki uning ayrim jihatlarini logika, filosofiya, shatto kibernetika tadqiq qilmoqda. Shuning uchun tafakkur psixologiyasi predmetini aniqlash juda mushim

I. P. Pavlovning fikricha, ixtiyorsiz esda qoldirish bosh miya yarim sharlari qobiqining ma'lum darajada tormozlangan uchastkalari orqali ro'y beradi. Shuning sham ixtiyorsiz esda qoldirilgan narsalarni biz keyin payqab qolamiz.

27. Ixtiyoriy esda qoldirish-idrok materialini maqsadga muvofiq, uning mushimligini anglangan sholda, irodaviy va asabiy kuch sarflab esda qoldirishdan iborat xotira jarayoni.

28. Ma'nosiga tushunmay (mexanik) esda qoldirish-muayyan materialni uning mazmuniga, moshiyatiga tushunmasdan, quruq yodlash asosida esda qoldirish.

Unday esda qoldirishning asosiy sharti materialning ko'p marta takrorlanishidir. Bunday esda qoldirish ko'pincha boqcha yoshidagi va kichik maktab yoshidagi bolalarga xosdir.

29. Mantiqiy esda qoldirish-materialning ma'nosiga tushunib, uning aloshida qismlari o'rtasida mantiqiy boqlanishlar shosil qilgan sholda esda qoldirishdan iborat xotira jarayoni. Mantiqiy esda qoldirish esda qoldirishning eng tejamlil shamda mashsuldor turidir.

30. Esda qoldirish tezligi-shaxsning muayyan materialni idrok qilish bilan esda qoldirish o'rtasidagi vaqt birligi bilan belgilanadigan yakkashol (individual) xotira xususiyati. Esda qoldirish tezligi shaxsning qiziqishiga, qobiliyatiga va iste'dodiga, bilim darajasiga, yoshiga va boshqa uning yakkashol, betakror xususiyatlariga boqliq.

31. Tezkor (operativ. lat. operativ-tezkor) xotira inson tomonidan bevosita amalga oshiriladigan ko'z sharakatlari, aqliy sharakatlar uchun xizmat qiluvchi xotira jarayonidan iboratdir. Masalan, mamavzutik amalni bajarishga kirishar ekanmiz biz uni bo'laklarga ajratib bajarishga kirishamiz; oraliq natijalarini esimizda saqlab turamiz: faoliyatimiz nishoyasiga yaqinlashgan sari ayrim materiallar esdan chiqa boshlaydi. Bunday sholatni matnni o'qishda, uni ko'chirib yozishda, murakkabroq aqliy meshnatni amalga oshirishda kuzatish mumkin. Mazkur ko'z tez ilqovchi birliklarning (bo'laklarning) shajmi yoki bu faoliyatni muvaffaqiyatli yakunlanishi uchun ta'sir qiladi.

Xotiraning ko'z tez ilqovchi birliklarining vujudga kelishida mana shu qismlarning ashamiyati kattadir.

32. qisqa muddatli xotira-bir marta, shuningdek, qisqa vaqt oraliqida idrok qilish shamda shu kezdayoq qayta tiklashdan iborat bo'lib, qisqa muddatli esda olib qolish bilan tavsiflanadi. Axboratning saqlanishi 30 sekundgacha bo'lishi mumkin.

33. Uzoq muddatli xotira- ko'p martalab takrorlash va qayta tiklashlar orqali uzoq vaqt, muddat esda olib qolishga mo'ljallangan xotira turi.

2. Xotiraning fiziologik va neyrofiziologik asoslari.

Inson xotirasining qonuniyatlarini o'rganish psixologiya fanining markaziy masalalaridan biri bo'lib shisoblanadi. Ma'lumki, insonning shar qanday kechinmasi, shatto xatti-sharakatlari uzoq muddat ongda saqlanib, ma'lum bir sharoitda qayta namoyon bo'luvchi izlar qoldiradi. Shuning uchun xotira deganda,

insonga tabiat, jamiyat, koinot to'qrisida ma'lumot, xabar, axborat va taassurot to'plash imkonini baradigan shamda ilgari tajriba izlarining esda olib qolinishi, esda saqlanishi, qayta esga tushirilishi, eslashi, tanishi tushuniladi.

Bunga boqliq ravishda psixologiya fani oldida xotira jarayonlarini o'rganish iblan aloqador bo'lgan qator murakkab muammolar, masalalar tadqiq qilish vazifasi turibdi. Bular quyidagilardan iboratdir: izlar qanday esda olib qolinadi, esda olib qolishning fiziologik mexanizmlari qanday, esda olib qolishga qanday ob'ektiv (tashqi), sub'ektiv (ichki), tabiiy-biologik va ijtimoiy psixologik sharoitlar ta'sir qiladi va ularning chegaralari qanday kabilar.

O'tgan asrning 70-80 yillaridan boshlab xotirani tadqiq qilishda tajriba, tekshiruv, sinov usullaridan foydalanila boshlangan. O'tgan asrning 80-yillarida nemis rushshunosi German Ebbingauz "sof" xotira qonunlarini o'rganish imkonini beruvchi, boshqacha so'z bilan aytganda, tafakkurga boqliq bo'lmagan sholda izlarning esda olib qolinish jarayonini tadqiqot etishning yangi uslubini taklif qilgan.

Ma'nosiz bo'qinlarni yod olishdan iborat bo'lgan bu uslub Ebbingauzga materialni esda olib qolishning egri chiziqiga oid qonunni kashf qilishga, uning asosiy qoidalarini bayon etishga va ana shularning asosida izlarni xotirada saqlanish muddatini shamda asta-sekin so'nish sholatini tekshirishga imkoniyat yaratgan.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida amerikalik rushshunos Eduard Torndaykning tekshirishlari paydo bo'ladi. U birinchilardan bo'lib tekshirish predmeti sifatida shayvonlarda ko'nikmalarni paydo bo'lish jarayonini tanlagan edi.

Asrimizning birinchi o'n yilligida xotirani tekshirish yangicha ilmiy talqinga ega bo'ldi, uning moddiy asosi to'qrisidagi muammolarga moshiyat jihatidan mutlaqo boshqacha yondashish ro'yobga chiqdi.

Xuddi shu davr xotira psixologiyasida keskin burilish nuqtasini vujudga keltirdi. Akademik I. P. Pavlov shartli reflekslarni o'rganishning ilmiy metodini taklif etdi. Bu narsa, o'z navbatida, bosh miya katta yarim sharlari yangi boqlanishlar paydo bo'lishiga va mustashkamlanishining asosiy fiziologik mexanizmlarini tekshirish imkoniyatini tuqirdi. Ana shunday qilib, ushbu boqlanishlar paydo bo'lishiga va saqlab qolishiga yordam beradigan shart-sharoitlar, shuningdek, boqlanishlarning saqlanishiga ta'sir qiluvchi sholatlar, omillar va mexanizmlar tasvirlab berildi. I. P. Palov oliy asab faoliyati ta'limoti va uning asosiy qonunlari xotiraning fiziologik mexanizmlariga oid bilimlarning asosiy manbaiga aylanib qoldi.

Bolalarda xotiraning yuksak (yuqori) shakllarini birinchi marta tadjrijiy ravishda tadqiqot qilish taniqli rushshunos L. S. Vigotskiyga nasib etgan (1896-1934). L. S. Vigotskiy 20-yillarning oxirilariga maxsus tekshirishlarning predmeti qilib, xotiraning yuksak shakllarining rivojlanish muammosini tanlagan va u o'z shogirdlariga L. N. Leontev (1903-1979) va L. V. Zankov bilan birgalikda xotiraning yuksak shakllari rushiy faoliyatning murakkab shakli ekanligini, kelib chiqish jihatidan ijtimoiyligini ko'rsatadi. Shuning bilan birga u murakkab,

Nemis rushshunosi Vilyam Shtern(1871-1938) fikricha, bolalarda sham, katta yoshdagi odamlarda sham ma'nosiga tushunib o'zlashtirishga nisbatan mexanik egallashkam mashsulotdir. Bu muloshaza shaqiqatan sham to'qri bo'lib, u Meymon fikriga ko'ra, yosh ulqayishi bilan ma'nosiz materialni esda olib qolish kamayib boradi va kam samara beradi, lekin ma'noga ega bo'lgan bilimlarni esda olib qolish esa sezilarla darajada rivojlanib boradi. Shunga o'xshash omillar boshqa rushshunoslar tomonidan sham to'plangan bo'lib, bu shaqda boymateriallar umumiy psixologiya xrestomatiyalariga o'z ifodasini topgan.

A. A. Smirnov ma'no anglatmaydigan bo'qinlardan va ma'nokasb etuvchi so'zlardan tuzilgan material asosida tekshirish o'tkazgan. Katta va kichik yoshdagilarda ixtiyoriy va ixtiyorsiz esda olibqolishni aloshida tekshirish, shar ikkala yosh davrida mazmundor va mazmunsiz materialni esda olib qolishning munosabatini tekshirishmaqsad qilib qo'yilgan.

Ma'no kasb etgan materialni esda olib qolish yosh bolaga nisbatan kattalarda ustunligi, lekin ma'nosiz materialni esda olib qolish kichik yoshdagi bolarga qaraganda kam samara bermasligi aniqlangan. Ma'nosiz bo'qinlar nafaqat kichik yoshdagi bolarda, balki katta yoshdagilarda sham yashxi o'zlashtiriladi.

A. N. Leontev tadqiqot ishlarida katta yoshdagilarning ma'nosiz bo'qinlardan tuzilgan materialni yaxshi, puxta esda saqlab qolishligi ta'kidlangan.

Katta yoshdagilar ma'nosiz bo'qinlarni qandaydir mazmun bilan tez va oson boqlay oladilar. Shuning uchun ularda bolalarga nisbatan xam kuchliroq ma'no kasb etadi, shuningdek, ma'no anglatmaydigan materialni o'zlashtirish jarayoni tez ko'chadi mashsuldorroq bo'ladi. Ma'nosiz materiallar egallash uchun iroda kuchi, irodaviy sifatlar mushim ashamiyatga egadir.

Esda olib qolishga shech qanday yo'nalish berilmay materialni yaxshi olib qolinishi kishining jadal faoliyat bilan boqliqdir. Faol faoliyat odamlarning xotira yo'nalishi o'rnini bosib, esda olibqolish uchun berilgan yo'nalishlar va ularning funksiyalarini bajaraoladi. Ixtiyorsiz esda olib qolish faol, irodaviy kuch sarflash shisobiga amalga oshadi. A. A. Smirnov ma'noli materialni esda olib qolishning bolalar uchun yengil ko'chishi-ularning yosh xususiyatlarga boqliq narsa emasligini ta'kidlab o'tadi. Chunki bolalar shali tushunib olmagan materialni go'yo ma'nosi yashirib yotgandek qabulqiladilar. Matn ma'nosining noma'lumligi unga nisbatan qiziqish, bilishga intilish, mazmunini izlashga talabchanlik uyqotadi. Odatda, ma'nosiz so'zlarni labaratoriya sharoitiga qaraganda, kundalik turmushda puxtaroq eslab qolinadi. Masalan, ro'zqor yoki boqcha uchun sotib olinishi zarur bo'lgan narsalar va narsalar va boshqalar. O'zlashtirilayotgan material faol faoliyat mazmuniga predmetiga aylanganda mustashkam esda olib qolinadi, mashsuldorligi birmuncha yuqori bo'ladi. Ular ko'p narsalarni mexanik esda olib qoladilar, muayyan ma'noga ega bo'lgan material mazmunini, moshiyatini shamma vaqt sham tushunibolavermaydilar. Bolalar o'z so'zlari bilan tashliil qilishlariga esa ularda so'z boyligi yetishmaydi.

Bir fikrni ikkinchisi bilan izchil boqlay olmaydilar. Kichik maktab yoshidagi bolalar bo'lsa, materialni tushunib olishlari qiyin bo'lgandagina ularni, ma'nosini tushungan sholda, yod oladilar. Shuning uchun navbvtlagi materialni

esda olib qolish - insonning eshtiyojlari, qiziqishi, faoliyatning maqsadi bilan boqliq bo'lsa, bu material sekin unutiladi.

Unutishning tezligi esda olib qolingani materialning mustashkamligiga teskari proporsional xususiyat kasb etadi. Demak, esda olib qolishning mustashkamligi o'zlashtirilayotgan materialning ma'noga ega yoki ega emasligiga boqliqlikdan tashqari, yana bir nechta omillar o'z ta'sirini ko'rsatadi (qiziqish, shoxish, shaxsiy ahamiyatga ega ekanligi) va uning faoliyat mazmuniga aylanishiga sham boqliq. Shuningdek, ular kishining shaxsiy, yakkashol xususiyatlariga sham bevosita aloqador.

Yuqoridagi fikr va mulohazalarning isboti uchun G. Ebbingauzning shayotiy tajribasidagi misolni keltirib o'tamiz. U Don Juan Bayronning to'rtligini 24 soatda o'zlashtirib oladi. Bu to'rtlik G. Ebbingauz uchun shaxsiy ahamiyat kasb etgan, shu bilan birga, uning qiziqish istaklariga mos tushgan. Bunda o'zlashtirish jarayoni quyidagicha ketadi: ikkinchi marta takrorlash 50 foiz vaqtni tejagan, keyin vaqt o'tishi bilan bu to'rtlikni takrorlash 34 foiz vaqtni tashkil qilgan. Oradan 22 yil o'tgandan so'ng sham bu to'rtlik shanuzgacha uning ko'z o'ngidan ketmagan. Xuddi shu qazalning boshqa bir to'rtligini yod olishga sharakat qilib ko'rilganda, buning uchun birmuncha ko'p vaqt talab qilgan shamda 7 foiz vaqt ketgach. Bu qazalning qolgan qismlari yod olinmagan. Demak, bundan shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, odam uchun katta shayotiy ahamiyatga ega bo'lgan narsalarning ko'pchilik qismi mutloqo esdan chiqib ketmaydi.

1926 yili P. Vilyamson bir bo'qinli so'zlar asosida tuzilgan materialdan foydalanib, A. Ditse va G. Djons (1931 yili) kasrusulidagi matndan olingan materialni bir marta o'qib chiqilgandan so'ng, olingan materiallarga ko'ra, unitish jarayoni Ebbingauzning ma'nosiz bo'qinlar yordamida tuzilgan materiallar asosida o'tkazilgan tajribasidan farqli ravishda, quyidagicha natija bergan: Ebbingauz tajribalarida bir soat ichida 35 foizga keskinpasaygan bo'lsa, Datse Djonslarning tajribalarida unitish 72 foizga, P. Vilyamsonnikida esa unitish 75 foizga pastlashgan sholda egri chiziq shosil qiladi.

Sobiq sho'ro rushshunoslari tadqiqotlarining natijalari ma'noga ega bo'lgan materiallarni o'zlashtirishda esda olib qolish uchun turli xil yo'nalish, ko'rsatma berish mushim ahamiyat kasb etadi, degan fikrni tasdiqlaydi. A. N. Leontev, S. L. Rubinshteyn, P. A. Ribnikov va boshqalar bolalarning xotira faoliyatini o'rganganlar, shuningdek, ular o'qish faoliyatiga asoslangan sholda maktab o'quvchilarida tekshirish ishlarini olib borganlar.

P. I. Zinchenko, M. N. Shavdakov, A. I. Lipkinalarning tadqiqot ishlarining aksariyati shunga baqishlangan bo'lib, turli materialni esda olib qolishda tushunishning ahamiyati mushimligini tasdiqlashga intilgan. Bu materialni esda olib qolishga to'qri yo'nalish berilishining natijasida material mazmunini tushunib olgan shamda esda olib qolish tezligi, aniqlidig, mustashkamligi va to'liqligi ta'minlanadi.

A. A. Smirnovning ta'kidlashicha, shu davrgacha shech kim, shech bir ilmiy adabiyotlarda bolalarga va quyi sinf o'quvchilariga ahamiyatli bo'lgan materialni mexanik tarzda olib qolishlariko'rsatilmagan

moshiyatiga ko'ra, esda olib qolishning asosiy bosqichlari rivojlanishini dalillab beodi.

Rushshunoslardan A. A. Smirnov, P. I. Zinchenkolar sham xotira bo'yicha ilmiy-tekshirish ishlarini olib bordilar, uning yangi qonunlari va mexanizmlarini ochdilar, esda olib qolishning faoliyat maqsadiga boqliqligini yoritdilar, murakkab materialni esda olib qolishning oqilona usullarini ko'rsatib berishga muvofiq bo'ldilar. Ularning tadqiqotlari to'qrisida boshqa bobda batafsil to'xtalib o'tamiz, shuning uchun shozir umumiy tasnif bilan cheklanamiz, xolos.

Xotirani psixologik tekshirishlarda qanchalik yuksak muvaffaqiyatlarga erishgandan qat'i nazar izlarning saqlab qolish jarayoni uning sholatlari va shodisalar tabiati noma'lumligicha qolavergan. Bu fan tarmoqida uzilishlar bir necha davr shukm surib yeklgan. Mazkur sholatning turli shaklda talqin qilish mumkin, lekin shech mashal uni saqlash to'qrisida mulohaza yuritib bo'lmaydi.

Ushbu muammo faqatgina oxirigi o'ttiz yil ichida izlarning saqlanishi uchun zarur bo'lgan miya qismlarini ajratib ko'rsatuvchi va esda olib qolishning va unutishning asosida yotuvchi mexanizmlarni ko'rsatib beruvchi tekshirishlar o'tkazila boshlandi. quyida ana shu masalalar to'qrisida mulohaza yuritiladi shamda ilmiy-amaliy jishatlari yuzasidan dalillar keltiradi.

3. Xotiraning fiziologik asoslari

1. Asab tizimida izlarning saqlanishi qo'zqatuvchi ta'siri ostida shosil qilingan izlarning uzoq muddat saqlanish shodisasining shayvonot olamini taraqqiyoti jarayonida namoyon bo'lish xususiyati tadqiqotchilar tomonidan tekshirilgan va muayyan darajada ma'lumotlar to'plash imkoniyatiga ega bo'lganlar.

Tajribada aniqlanishicha, poliylarning (meduzaga o'xshash jonivorlar) asab tizimiga bir marotaba elektr toki bilan ta'sir qilish orqali qo'zqatishni vujudga keltirish bir necha soat davomida saqlanib qoluvchi ritmik elektr impulslarini shosil qiladi. Hayvonot olami yrik namoyondalarining markaziy asab tizimini tadqiqot qilish davomida xuddi shunga o'xshash shodisa qqilingan. Masalan, bir marotaba birdaniga elektr lampochkasini yoqish bilan qo'zqatish shosil qilish uy quyoning yuqori ikki do'ngligida uzoq muddat qayd qilish mumkin bo'lgan ritmik elektr razryadlarini shosil qiladi.

Tadqiqotchilarning ko'rsatishicha, ko'p vaqt bir xil signalni takrorlab turish natijasida insonning unga moslashishi, ya'ni orientir refleksning so'nishiga befarqlikka olib boradi (E. N. Boyko, Ye. N. Sokolov va boshqalar). Rushshunos Ye. N. Sokolovning fikricha, bunday odatlanish, ko'nikish shodisasini aloshida olingan neyronning ko'p marotaba ta'sir etgan qo'zqatuvchiga berayotgan javobini tekshirish davomida kuzatish mumkin. Shuni aloshida ta'kidlab o'tish kerakki, kuzatuvchining xarakteri yoki intensivligini biroz o'zgartirish jarayoni orientir refleksini qayta vujudga keltiradi.

E. N. Sokolov olib borgan tekshirishlari shuni ko'rsatdiki, ilgari surgan orientir refleksining qayta tiklanishi faqatgina qo'zqatuvchining xarakterini o'zgartirilgan zashoti emas, bilki ma'lum vaqt o'tgandan so'ng sham ko'zatish

mumkin. Agar teshiruvchilarda aloshida bir qo'zqatuvchiga nisbatan moslashish paydo qildirilgan, salgina qo'zqatuvchining jadalligini, ta'sir etish vaqti yoki xarakteri o'zgartirilsa, u sholda orientir refleksining vegetativ yoki elektrofiziologik simtomlari qayta tiklanadi. Bu orientir refleksining qayta tiklanishi uning so'ngganidan uzoq muddat o'tgandan keyin sham kuzatiladi.

Nerv tizimsi ilgari kuzatuvchilarning izlarini aniq saqlay olish qobiliyatiga ega. buning to'laroq dalillash maqsadida misollarga murojaat qilamiz.

Ma'lumki, agar bir xil xususiyatga ega bo'lgan signal qanchalik ko'p uchrasa, sinaluvchi unga shunchalik tez moslashadi, xuddi shu tariqa tezkorlikda (reaksiyaning latent vaqti juda qisqa bo'lishiga qaramay) javob qaytaradi.

Turli metodikalar bilan atroflicha tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, bu qonun eng oddiy sharoitlarda sham saqlanib qolar ekan.

Keyingi davrdagi tekshirishlarning ko'rsatishicha, insonning nerv tizimsi aloshida signal izlarini o'ta aniqlik bilan uzoq muddat saqlash imkoniyatiga egadir, bunga Ye. N. Sokolov tajribalari yaqqol misol bo'la oladi.

Sinaluvchilarga bir marotaba ma'lum bir balandligi 500 gs va jadalligi 20 db bo'lgan eshitish signali berilgan, unga javob tariqasida qo'lning qisishi kerak bo'lgan. Ular faqat shu signalga javob berib, boshqa signalga qo'l xarakatlari qilmasliklari zarur edi. Tajribaning navbatdagi bosqichida sinaluvchilarga shu balandlikdagi, lekin intensivligi 5 db dan 30 db gacha bo'lgan turli tovushlar berilgan. Bunda bir davrning o'zida elektroensefalogramma, elektromiogramma, terigalvanik reaksiyalar qayd qilib borilgan.

Ushbu tajriba oradan ikki, turt va yigirma besh kun o'tgandan so'ng qaytatdan takrorlangan, lekin bir marotaba berilgan etalon qayta takror namoyon bo'lmagan.

Tajriba natijalarining ko'rsatishiga qaraganda, bir marotaba ko'rsatilgan etalon sinaluvchilarda uzoq vaqt davomida saqlanib qolgan va undan so'ng sham ular etalonga mos signallarga aniq elektrofiziologik va sharakat reaksiyalarini bildirganlar.

Keltirilgan tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, inson miyasi bir marta berilgan qo'zqatuvchining izini o'zoq vaqt aniq saqlashi mumkindir. Shunisi ajablanarliki, izlarning aniqligi vaqt o'tishi bilan yo'qolmaydi, balki u borgan sari kuchayib boradi.

2. Izlarning "konsolidasiyalanish" jarayoni. Yuqorida biz inson miyasiga ta'sir qilgan qo'zqovchilarning izi esda olib qolinishini ko'rib o'tgan edik. Navbatdagi vazifa izlarning mustaxkamlanish jarayoni qanday kechadi, degan savolga javob berishdan iboratdir. Izlar tezda mustaxkamlanadimi yoki ma'lum vaqt talab qiladimi, degan muammolar tuqilishi tabiiy sholdir.

Bu savollarni o'rganish ko'pgina tadqiqotchilarning predmeti bo'lib xizmat qilgan. Ko'pgina psixologlar kuzatishlariga qaraganda, insonning bosh miyasi jaroshatlanganda, jaroshatgacha bo'lgan qisqa vaqt ichida va jaroshatdan keyin ma'lum vaqt oraliqida ta'sir qilgan qo'zqovchilarning izi saqlanmaydi. Bosh suyagi oqir jaroshatlanib, odam xushidan ketganda, shikastlangangacha qanday xodisa ro'y berganligini va undan so'ng ro'y bergan shodisani sira eslay olmaydi. Bu shol

Esda olib qolish jarayonida o'zlashtirilayotgan materialning ma'noga ega bo'lishligi yoki bo'lmasligi mushimdir.

Assosiativ psixologiya maktabining vakili, taniqli rushshunos G. Ebbingauz jashon psixologiyasida birinchi bo'lib, 1885 yilda oliy rushiy jarayon bo'lgan xotirani (1888 yilda intellektni) ilmiy tajriba metodi negizida tekshirdi va keng ko'lamda turmushga tatbiq etdi. U xotira jarayonini tajribada tekshirishning asosiy yo'nalishini ishlab chiqdi. Xotirani "sof" ko'rinishda o'rganishga sharakat qilib, ma'no kasb etmaydigan bo'qinlardan foydalanadi. Uning bu tadqiqoti kishining mantiqiy xotirasini emas, balki mexanikxotirasiga nisbatan qo'llanishga xos to'qri yo'nalishdir.

G. Ebbingauzning bu tadqiqoti psixologiyada introspektiv (o'z-o'zini kuzatish yoki ichki kuzatish) metodga qarama-qarshi qo'yilgan ilmiy tajribaviy metod yutuqi sifatida ilmiy-amaliy aqamiyatgaegadir. U xotira jarayonini tekshirishda o'z oldiga 38 ta ma'no anglatmaydigan bo'qinlardan tuzilgan materialni esda olib qolishni maqsad qilib qo'ygan. Bu materialni o'zlashtirish o'rtacha 55 marta takrorlashni talab qiladi. Esda olib qolish uchun 38-40 so'zdan, 11 ta boqliq bo'lmagan so'zlardan foydalangan. Bu materialni o'zlashtirish 6-7 marotaba takrorlashni talab etgan, umumiy shisob esa 9:1 nisbatga to'qri kelgan.

D. Layon sham xuddi shu muammo bilan shuqullangan(1914 yili). Uning tajribalarida 200 ta mazmunga ega bo'lmagan, ma'no kasb etmaydigan so'zlar 98 minutdan keyin esda olib qolingan. Prozaik (sodda til bilan yozilgan, badiiy bo'yoqqa bo'yalgan) matndan olingan 200 ta so'z 24 minutdan so'ng, she'riy uslubda yozilgan matndan olingan 200 ta so'z !O minutdan keyin esda olib qolingan. Bu yerda sham ma'lum ma'no kasb etuvchi materialni esda olib qolish ma'nosiz materialni esda olib qolishga nisbatan 9:1 shosil qiladi. Esda olib qolishning mustaxkamligi o'zlashtirilayotgan materialni ma'noga ega yoki ega emasligiga boqliqdur.

G. Ebbingauz unutishning vaqtga boqliqligini tajriba orqali aniqlagan. To'plangan natijalarning ko'rsatishicha, materialyod olingandan so'ng unutish sur'ati tez, keyinchalik u birmuncha sekinlashadi. Bu qonuniyat ma'nosiz ayrim bo'qinlarni unutish ustida olib borgan ishlarida tasdiqlangan.

Tajribalarning ko'rsatishicha, o'rganilgan narsalar bir soatdan keyin unutiladi. Materialni o'zlashtirish jarayoni mobaynida, xotirlash natijasida unutish sekinlashib boradi. Muvaqqat asab boqlanishlari susayishi natijasida qachonlardir sodir bo'lgan narssa va shodisalarining o'zaro aloqalari xotirada asta-sekin yo'qolib boradi. Vaqtning o'tishi bilan birmuncha unutilib borilayotgan yoki unutilib ketilayotgan vaqti boqlanishlarni, ya'ni assosiasiyalarni qaytatdan tiklash jarayoni kuch-quvvat, shatti-sharakatlarni talab qiladi.

G. Ebbingauz izdoshlari va shogirdlari tomonidan o'tkazilgan juda ko'p tadqiqotlarning ko'rsatishicha, unutish sur'ati materialning ma'noli yoki ma'nosizligiga, uning qanchalik anglashilganligiga boqliqdur. Material qanchalik mazmundor, anglashilgan, tushunib olingan bo'lsa, u sholoda unutish sham shunchalik sekin kechadi. Lekin ma'noli materialga nisbatan sham unutish avval tez sur'atda, keyinchalik esa bu sekinlashadi. Biron bir materialni o'zlashtirish yoki

rejaga asoslangan sholda yodlash rejasi, palapartish esda olib qolishdan ikki baravar samaraliroq ekan ruxshunos olimlarning tavsiyasiga binoan yodlash jarayonida materialni takrorlash bilan uni faol esga tushirish o'zaro almashtirib turish yuqori natijalar beradi. Kuzatishlar va tajribalar shuni ko'rsatdiki o'quvchilar va talabalar bu usullarni mustaqil ravishda egallay olmaydilar odatda ular muallimning rashbarligida egallashadi aks sholda o'quv faoliyati ishtirokchilari materialni bevosita, ixtiyorsiz esda olib qolish bosqichida qotib qolishi mumkin, bu shol aqliy o'sishga qarama-qarshidir.

Shu narsani aloshida ta'kidlab o'tish kerakki o'quv materiallarini ma'nosiga tushunib esda olib qolish yo'li oqilona yo'l bo'lib qolmasdan balki u mexanik esda olib qolish jarayonini o'zining samaradorligi bilan ajralib turadi.

Inson ulqayib borgan sari uning aqliy faoliyatida ma'lumot, xabar, bilimlar ma'nosini tushunib esda olib qolish keng o'rin egallay boshlaydi.

Shozirgi davr talabi shundan iboratki

Axborot ko'lamining tezkorlik bilan kengayib borishi o'qish vao'qitishda materiallarni ma'nosiga tushunib esda olib qolishdan iborat xotira faoliyatga nisbatan eshtiyoj yanada kuchayadi. Lekin bu muloshaza mexanik esda olib qolish mutlaqo yaroqsiz o'quv faoliyati yoki umuminsoniy faoliyatning tarkibiy qismi degan xulosaga olib kelmasligi zarur. Chunki ishlab chiqarishda, turmush jabshalarida, ta'limda ta'riflar, ifodalangan sanalar, shartli belgilar, mamavzutik va kimyoviy alomatlar, xorijiy atamalardan foydalanish mexanik esda olib qolish jarayoni orqali amalga oshiriladi.

Shuning uchun bu sholatni esda olib qolish va esga tushirish ko'rsatmalaridan (ustanovkalaridan) kelib chiqqan sholda talqin qilish adolat tantanasi deb tushunish kerak. Mexanik esda olib qolish bilan boqliq axborotlar Majmui inson bilish faoliyatining tarkibiy qismi ekanligini tushuntirish oqilona yondashish namunasi bo'lib shisoblanadi. Bu omil jashon psixologlari tajribasida ko'p marta tadqiq qilingan va to'plangan materiallar o'z dolzarbligini shali sham yo'qotgani yo'q, bunga respublikamizda yiqilgan natijalar yaqqol misoldir.

Esda olib qolish jarayoni deganda, sezgi, idrok, tafakkur va ichki kechinmalarni xotirada saqlanish xususiyati tushuniladi. Kundalik shayotimizda kitob, jurnal, gazeta o'qiganimizda, materialni esda olib qolish uchun shu materiallarning ma'nosiga tushunib olishga sharakat qilamiz. Jamiki narsa insonga yetarli darajada tushunarli bo'lmasa, u taqdirda ularni esda olib qolish jarayoni juda qiyin kechadi.

O'rganilayotgan materialning mazmuni va ma'nosiga tushunib olish uchun odam uni tashlil qilishga, umumlashtirishga sharakat qiladi. A. A. Smirnov ta'kidlaganidek, materialni tushunib olish xuddi shu jarayonga yaqqol misoldir. Muallifning shaxsiy fikriga qaraganda, o'zlashtirilayotgan materiallarni esda olib qolish qiyinligi ularni tushuna olmaslikdir. Tushunib olishning esdaolib qolishdagi ashamiyati xuddi shu bilan tavsiflanadi.

Jashon psixologiya fani to'plagan ma'lumotlarga qaraganda, o'zlashtirilayotgan materialni mexanik tarzda egallashga nisbatan uning ma'nosini tushunib o'zlashtirish bir necha marta mashsuldordir.

enteregrad, retrograd va anteroretrograd amneziyasi degan nom olgan. Bu sholat shuni ko'rsatadiki, nerv tizimiga ro'y bergan kuchli shok (rushiy oqir favqulotdagi xastalanish (miya ma'lum muddatga unga yetib kelgan qo'zqatuvchilarning izlarini saqlashga qobiliyatsiz qilib qo'yadi).

Anterograd, retrograd va anteroretrograd amneziya miya izlarini esda olib qolishga qobiliyatsiz bo'lib qolgan vaqt oraliqini o'lchash imkonini berdi.

Masalan, 78-km da shalokatga (avriyaga) uchragan motisiklchi 64-km dan boshlab ko'rgan barcha narsalarni esdan chiqaradi. U soatiga 60 km tezlik bilan ketayotganligi sababli shalokatdan 10-15 minut oldin ro'y bergan taassurotlarning izlarini mustashkam saqlab qola olmagan. Demak izlarning xotirada mustashkamlanishi yoki psixologiyada aytiladiganidek, "konsalidasiya"lanish uchun 10-15 minut kifoya qilarekan, xolos.

Shunga o'xshash omillar asosida maxsus tajribalar o'tkazilib, bunda sinaluvchilarga sun'iy kuchsiz shok beriladit va qanday muddat oraliqi xotiradan tushib qolishi kuzatiladi.

Psixolog Fedor Dmitrievich Gorbovning tajribalari bunga yaqqol misol bo'la oladi: unda sinaluvchilar belgilar (4, 1, -8, 5) o'tib turadi. Sinaluvchilar berilgan sonni ilgari natijaga qo'shib yoki undan ayirib, arifmetik operatsiyalarni bajarishlari zarur edi.

Albatta, misollarni yechish davomida sinaluvchi xotirasida ilgarigi natijalarni saqlash kerak edi. Favqulotda "birdaniga" sinaluvchiga keskin yoruqlik chaqnashi ko'rinishida "shok" beriladi.

Tajribalarning ko'rsatishicha, bunday shollarda tekshiriluvchilar shozirgina olingan natijani eslaridan chiqarib qo'yib, shisobni oxirigisidan emas, balki oldingisidan davom ettirdilar. Tajribalr shuni ko'rsatdiki, kuchsizgina shok ungacha bo'lgan izlarni o'chirar va izlarning "konsalidasiya"lanishi uchun zarur bo'lgan sharoitga to'sqinlik qilar ekan.

Yuqoridagi kuzatishlar shunday fikrlar olib keldiki, izlarning mustashkamlanishi uchun muayyan vaqt talab qilinadi va ushbu fakti tekshirish uchun psixologiyada qator tadqiqotlar o'tkazila boshlandi.

Ko'pgina mualliflar amerikaliklar (tomonidan tadqiqotlar quyidagicha amalga oshirilgan. Shayvonlar ko'nikma shosidl qilinayotganidan biroz vaqt o'tgan, shayvonga elektr toki beriladi. Agar shok ko'nikma shosil qilinganidan 10-15 minutdan keyin berilsa, u sholda mazkur ko'nikma yo'qoladi: 10-15 minutdan keyin berilsa, u xolda mazkur ko'nikma yo'qoladi: agar ko'nikma shosil qilinganidan keyin 45-60 minut ichida berilsa, ko'nikma saqlanadi. Shu sababdan izlarning mustashkamlanishi vaqti uchun 10-15 minut ajratilishi kifoya qiladi. Jashon psixologlari olib borgan keyingi tajribalar shuni ko'rsatdiki, shokdan so'ng shosil qilinadigan ko'nikmaga sham shok sal'biy ta'sir ko'rsatishi mumkin. De'mak, shok izlarining "konsalidasiya"lanishigacha ta'sir qilib qolmasdan, balki miyani shunday xolatga olib qo'yar ekanki, bunda ko'nikma shosil bo'lishi reallikdan uzoqlashadi.

Shozirgi davirda shu narsa ma'lum bo'ladiki, yuqoridagi samara (effekt) faqat elektor toki yordamidagina emas, balki farmakologik elementlar ta'siri ostida

qam kuzatilar ekan. Masalan, barbituralar bosh miya po'stloqini tormozlanish sholatiga olib keladi; metrazol po'stloqda kuchli qo'zqalishni yuzaga keltiradi. To'plangan ma'lumotlarga qaraganda, odamda ko'nikma shosil qilinib, bir minut o'tgandan so'ng barbituratlarni qabul qilish ko'nikma izining yo'qolishiga olib kelar ekan; aynan shu dozadari barbituratli ko'nikma shosil qilingandan so'ng 30 minut o'tgach qabul qilinsa, ko'nikmaning buzilishiga olib kelishi mumkin. Shunga o'xshash natijalar metrazol bilan o'tkazilgan tajribalarda sham kuzatilgan; ko'nikma shosil qilingandan so'ng 10 sekund o'tgach, metrazol qabul qilinishi izlarning qo'pol ravishda buzilishiga olib keladi, 10 minut keyin qabul qilinsa, u sholda izlarning kuchsiz saqlanishi namoyon bo'ladi, 20 minut o'tganda esa ko'nikma butunlay saqlangan.

Biroq miyaning qo'zqalishiga ta'sir qiluvchi turli moddalar izlarning saqlanishiga turlicha "chuqurlikdagi" ta'sir qiladilar. Ba'zilar 3-4 kun oldin shosil qilingan ko'nikmalarni yo'qotsa, boshqalri izlarning shosil bo'lishigina ta'sir qiladi.

Ma'lum bo'lishicha, izlarning "zonsolidansiya" lanishini tezlashtiruvchi moddalar sham ma'lumdir. Bunday preparatlarning biri-otrixnindir. Bundan in'eksiya qilinsa, konsolidasiyani tezlashtirish bilan birga, unga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi moddalarga nisbatan "yashovchanroq" qilib qo'yadi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan tajribalardan ko'rinib turibdiki, izlarning mustashkamlanishi ma'lum vaqt talab qiladi va ushbu jarayonda turli kuch bilan ta'sir qiluvchi sholatlar shukm suradi. Lekin shayvonlarning individual fikrlari mavjud bo'lib, izlarning konsolidasiyasi turli shayvonlarda turlicha tezlikda ro'y beradi. Amerikalik psixolog Mak Gouning ko'rsatishicha, ko'nikma tez shosil bo'ladigan kalamushlarga, ko'nikma shosil qilinadigan 45 sek. o'tgandan keyin shok berilsa, izlar yo'qoladi, 30 minutdan keyin shok berilsa, u sholda izlar saqlanadi; ko'pincha ko'nikma asta-sekin shosil bo'luvchi kalamushlarda (individual-tipologik xususiyatlarga ko'ra) 45 sekunddan 30 minutdan keyin berilgan shok izlarni bir xilda yo'qotadi. Bu shuni ko'rsatadiki, kalamushlarning "tez" gurushlarida izlar 15-20 minut ichida konsolidasiya bo'lishga ulgiradi (uzoq vaqtgacha) va ular "sekin" gurushlarida esa izlar konsolidasiya bo'lishiga ulgurmaydi shamda uzoq vaqtgacha yaxshi mustashkamlana olmaydi.

Inson tomonidan muayyan izlarni o'zlashtirish degan gap izlarning mustashkamlanganligi emas shali, chunki ularning mustashkamlanishi uchun ma'lum vaqt zarurdir. Bu vaqt ko'pgina omillarga boqliq bo'lib, jumladan, bular qatoriga individual xususiyatlar va ularni imkonini kiritish mumkin.

3. Xotiraning fizik va neyron iz qolish nazariyalari Fizik iz qolish nazariyasida neyronlardan nerv impulslarining o'tishi o'zidan keyin fizik iz qoldiradi deb taxmin qilinadi. Bu nazariya tarafdorlarining fikriga qaraganda, izlarning fizik aks etish sinapolarda yuzaga keladigan elektirik va mexanik o'zgarishlarda o'z aksini topadi.

Izlarning neyrofiziologik asoslari to'qrisida fikr yuritilganda Lorente, Makselein kabi olimlarning revererlashtirish shodisasini (reverberlashtirish-aylansa aks ettirish demakdir) tatbiq qilinganlarini aytib o'tish maqsadga muvafiqdir.

qamgin), 5) adekvat yoki aniqlik (qor aniqlash joyi, o'qituvchi so'ziga o'quvchining javob topishi) turlarga ajratiladi.

A. R. Luriya esda olib qolishshni tadqiq qilishda "Piktogramma" usulidan foydalaniladi. Ushbu usul xususiyatiga ko'ra, asosan, tajriba uchun qalam va qoqoz talab qilinadi. Buning uchun 12-18 tagacha atama tanlab olinadi: 1) quvonchli bayram, 2) oqir meshnat, 3) o'sish, 4) kechki mazali ovqat, 5) jasur sharakat, 6) kasallik, 7) baxt, 8) seshrli savol, 9) judolik, 10) do'stlik 11) zimiston, 12) qayqu, 13) adolatsizlik, 14) shubsha, 15) iliq shamol, 16) aldash, 17) boylik, 18) och bola.

Tajriba o'tkazuvchi atamalarni o'qish paytida sinaluvchilar eshitishi zarur bo'lgan so'zlarni piktogramma shaklida grafik sholatda ifodalashi kerak (nimani shoxlasa o'shani chizish). Atamalar o'qilganda sinaluvchilar oradan 5 minut o'tgandan keyin ularga piktogramma (rasm, grafik orqali) bo'yicha berilgan so'zlarni eslash, shar bir piktogramma tagiga atamani yozish so'raladi. Bunda esga tushirish qarama-qarshi tartibda bo'lish tavsiya etiladi.

Masalan, oqir meshnat-kurak yoki bolqa, yuk orqalagan odam; shubsha-yo'l kesilishi yoki so'roq alomati, o'sish-o'sayotgan daraxt, to'qri chiziq va boshqalar.

Esda olib qolish koeffisienti quyidagi formula asosida shisoblab chiqiladi:

$K = \frac{P}{M}$ esga qayta tushirilgan to'qri so'zlar miqdori P- qo'yilgan talablarning umumiy miqdori. Bu tajriba orqali: a) verbal eslab qolish samaradorligi, b) assosiasiyalar yo'nalish va xususiyati, v) ularning umumlashganligi, yaqqol belgilardan mavshum belgilarga o'tishini aniqlash imkoni yuzaga keladi.

Esda olib qolish inson faoliyatining xusuiyatiga bevosita boqlikdir. A.A.Smironov, P. I. Zinchenko tajribalri shuni ko'rsatadiki, esda olib qolish u yoki bu faoliyatdagina samarali bo'lish mumkin. A. A. Smironovning tajribalarida tekshirishlarga qaraganda, ikki xil faoliyat taklif qilinsa, birinchi sholda ular ma'noli matnni esda olib qolish nazarda tutiladi. Sinaluvchilar matnni yodlar ekanlar, materiallar ustida shech qanday faol ish olib bormaganlar. Ikkinchi sholda esa esda olib qolish vazifasi qo'yilmaydi-yu, lekin matn ustida muayyan ish olib borish, unda uchraydigan ma'noviy shatolarni aniqlash taklif etiladi. Ikkinchi sholda esda olib qolish ancha samarali bo'lganligi aniqlangan.

Bu samaradorlik esa ko'p jihatdan beriladigan ko'rsatmalarga boqlikdir. Umuman esda olib qolish ko'rsatmasi uzoq va qisqa muddatli esda saqlashga, aniq esga tushirishga yoki so'zlari bilan esga tushirishda qarab ko'rsatmalar berish mumkin. Tajriba o'tkazuvchilarning xizmati shundaki, a) sinaluvchilarga tegishli ko'rsatmalarni ishlab chiqish yoki ularni yaratish, b) qaysi xabar, ma'lumot, axborot, taassurot muvaqqat xususiyatga ega, v) nimani esda olib qolish zaruriyati mavjud, g) qandaylarini tushunib olish kifoya qiladi, d) nimani qay sholda so'zma-so'z esda olib qolish kerakligini ko'rsatib o'tish lozim. Kuzatishlarning ko'satishicha, bunday kursatmalar (ustanovkalar berilmaganda); tajriba ishtirokchilarida kupincha notugri va karama_ karshi xukmlar vujudga keladi. Maxsus vositalar va okilona usullarni kullash orkali esda olib kolish soxasidagi yedlashdan iborat tashkiliy faoliyat aloxida axamiyatga ega. A. A. Smironovning utkazan tajribasidagi natijalar shuni ko'rsatadiki, matnni maxsus tuzib chiqilgan

Mazkur faoliyatda xotiraning birliklari deb nomlanadigan qismlar (bo'laklar parchalar) xajmi, i ko'lami u yoki bu faoliyatning muvaffaqiyatli yakunlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Xotirada omilkor, tezkor birliklarni tarkib topishida ana shu qismlarning aniqlovchilik ahamiyati kattadir.

Qismining shajmi, ko'lami, aniqligi, labilligi, taktik va startegik xususiyatga ega ekanligi mushim ahamiyatga ega (misol uchun: pochta qutisi). Ramziy ma'noda bqorida qisqacha mulohaza yuritilgan xotira turlari quyidagicha uzviy boqliqlikka egadir: operativ-qisqa muddatli- va uzoq muddatli.

5. Esda olib qolish turlari va ularni tadqiq qilish metodikasi

Psixologiya fanida esa olib qolishning quyidagi turlari mavjud ekanligi tan olingan:

- 1) ma'lumot, xabar, taassurot, axborot va matiriallarni eshitish orqali idrok qilish shamda esa olib qolish;
- 2) egallash yoki o'zlashtirish zarur bo'lgan bo'lgan matiriallarni ko'rib idrok qilish yordamida esda olib qolish;
- 3) matiriallarni sharakat yordamida va eshitish orqali idrok qilish shamda esa olib qolish;
- 4) aralash sholatda esda olib qolish: ko'rish⁹, sharakat, kabilar orqali idrok qilish va esda olib qolish, boshqacha aytganda, bir nechta ta'sir etuvchilar yordamida aks ettirish.

Ushbu misollar yordamida biz esda olib qolishning tashlil qilib o'tilgan to'rt toifasi xususiyatlari bilan tanishtirib, o'ziga xos jihatlarini to'xtalamiz.

I II III IV

Pero delo tezda dars T-oq chanqi o'q qoraqurt Daraxt dengiz osmon arava qulf tosh qum echki tayoq saroy kitob o'qituvch karton qo'nqiroq shok apelsi siyosh po'st balkon o't asalari kalamush chiroq bo'ri karam bo'ta it parta oyna ertak topishmoq qo'ziqorin

- 1) birinchi qator o'qib beriladi, so'ng eslab qolingan so'zlarni yoddan talab qilinadi;
- 2) ikkinchi qatordagini ko'rib idrok qilish, so'ng eslab qolganlarini yozish vazifasi qo'yiladi;
- 3) 8-10 minutdan keyin 3 qatordagi so'zlar o'qib beriladi va ularni shavoda yozib ko'rsatish so'raladi, bu yo'l idrok qilingan so'zlarni yoddan o'zicha yozishni taqozo qiladi;
- 4) so'ngi qator o'qiladi va ko'rsatiladi; sinaluvchilar ularni ichdan takrorlashlari kerak, undan so'ng eslab qolingan so'zlarni yozish tavsiya qilinadi.

Mana shu yo'llar orqali ko'rish, eshitish, eshitish-sharakat, kombinirlashtirilgan (aralash) turlari yordamida xotiraning qaysi turi ustunroq yoki qaysi biri bo'sh ekanligini aniqlash mumkin.

Esda olib qolishda assosiasiyalarning ahamiyati mushimdir. Buning uchun esda olib qolish jarayonini boqlanishlari paydo bo'lish sur'atini aniqlash maqsadida, ular xususiyatlariga binoan quyidagi: 1) sabab-oqibat boqlanish (kesilsa-oqriydi) 2) bo'lak va yaxlit munosabati (ko'yлак-yoqasi), 3) qarama-qarshilik munosabati (osoyishtalik-shovqin), 4) in'kor etish sholati (quvnoq-

Ularning ko'rsatishlaricha, nerv shujayralaridan chiqqan aksonlar boshqa shujayralaridagi dendritlar bilan qo'shilishi natijasida reverberlashtirish shodisasi vujudga keladi.

Protoinlar shosil bo'lishi bilan boqliq bo'lgan sholatlar biokimyoviy reaksiyalar deyiladi. Bu shodisani jashon psixologlari uzoq muddatli xotiraning psixofiziologik mexanizmi deb ataydilar. Mak Konnel (AqSh) yomqir chuvalchanglarida tajriba o'tkazilgan. U shartli reflekslarni shosil qilish boshqa reaksiyalaridan farqli o'laroq, biokimyoviy reaksiyalarda (yoruqdan qochishni mashq qilish) ikki-uch marta kamayib ketishini ko'rsatgan.

Yuqorida bayon qilingan tatqiqotlarning ko'rsatishicha, xotira sababiy boqlanish, ya'ni determinator sholati natijasida vujudga keladi.

4. Xotira turlari Psixikaning eng mushim xususiyatlaridan biri-boqliq to'qrisidagi tashqi taassurotlarning, insonning individual-tipologik xususiyatlarining aks ettirilishi individning yurish-turishida, xatti-sharakatlarida, fe'l-atvorida keyinchalik uzluksiz ravishda foydalanishdan iboratdir. Inson xatti-sharakatlarining asta-sekin murakkablashuvi, yangicha mazmun va shakl kasb etishi, sifatii o'zgarishlarining yuz berishi, shaxsiy tajribaning kengayishi, ortishi bilan ro'y beradi. Tashqi olamning, borliqning, turmush tarzining bosh miya katta yarim sharlarining po'st qobiqida shosil bo'ladigan obrazlari, tasvirlari, xossalari tubdan yo'qolib ketmaydi. Voqelikning va tashqi olamning timsollari, tizimlari o'zaro tizimlari o'zaro turli yo'sinda, tarzda boqlanib mustashkamlanadi, tartibga keladi, gurushga birlashadi, shayot va faoliyatning talablariga mos ravishda esda olib qolinadi; esda saqlanadi, muayyan izlarning jonlanishi natijasida ularning barchasi tiklanadi.

Xotira insonning shayoti va faoliyatining barcha soshalarida qatnashishi tufayli uning namoyon bo'lish shakllari, xolatlari, shart-sharoitlari, omillari sham xilma-xil ko'rinishga egadirlar. Odatda xotiraning turlariga va ularni muayyan turlarga ajratishda eng mushim asos qilib, uning xarakteristikasini esda olib qolish, esda saqlash, qayta esga tushirish, tanish singari jarayonlarni amalga oshiruvchi faoliyatning xususiyatlariga boqliqligi olinadi. Umumiy psixologiyada xotira 5 ta mushim mezonga (bizningcha) muvofiq ravishda turlarga, ko'rinishlarga ajratiladi:

I Rusiiy faoliyatning faolligiga ko'ra xotira quyidagi turlarga bo'linadi:

- a) sharakat yoki motor sharakat xotirasi;
- b) obrazli xotira;
- v) shis-tuyqu yoki shissiyot xotirasi;
- g) so'z-mantiq xotira.

II Rusiiy faoliyatning maqsadiga binoan;

- a) ixtiyorsiz, b)ixtiyoriy, v) mexanik.

III Rusiiy faoliyatning davomiyligiga ko'ra:

- a) qisqa muddatli xotira;
- b) uzoq muddatli;
- v) operativ (tezkor) xotira.

IV Rushiy faoliyat qo'zqatuvchisining sifatiga ko'ra:

a) musiqiy, b) eshitish xotirasi.

V Rushiy faoliyatning inson yo'nalishiga qarab:

a) fenomenal, b) kasbiy.

Xarakat xotirasi. Inson faoliyatining shar bir turiga rushiy faollikning u yoki bu ko'rinishlari ustunlik qilishi kuzatiladi: masalan, sharakat, shissiyot, idrok, aql-zakovat kabi rushiy faoliyatning ko'rinishlari mavjuddir. Ana shu rushiy faollik turlarining shar biri tegishli sharakatlarda va ularning mashsulotlarida o'z ifodasini topib, sharakatlarda, shissiy kechinmalarda, tuyqularda, obrazlarda, timsollarda fikr va mulozhalarda aks etadi.

Bularning barchasiga xizmat qiluvchi xotiraning o'ziga xos turlariga nisbatan psixologiya fanida ilmiy tushunchalar tariqasida nom berilgan: sharakat, shissiyot, obrazli va so'z-mantiq xotira.

Turli sharakatlar va ularni bajarilishi tartibi, tezligi, sur'ati, izchilligi va boshqalarni esda qoldirish, mustashkamlash, esda tushirishdan iborat xotira turi sharakat xotirasi deb ataladi.

Xotiraning boshqa turlariga qaraganda, sharakat xotirasi ba'zi odamlarda aniq, ravshan ustunlik qilayotganligi uchrab turadi. Psixologiya fanida klassik (mumtoz) misolga aylanib qolgan ushbu sholatni keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir; bir musiqa ishqibozi musiqiy asarni xotirasida mutloqo qayta tiklay olmas ekan, lekin u yaqindagini eshitgan operani faqat pantamima tarzidagina qayta tiklash imkoniyatiga ega bo'lgan. Turmushda shunday odamlar uchraydiki, ular o'zlariga sharakat xotirasining birligini umuman payqamaydilar. Mazkur xotira turining qoyat katta ashamiyati shundan iboratki, u yurish. yozish, ifodali sharakat malakalari bilan bir qatorda shar xil amaliy meshnat malakalari tarkib topishining asosini tashkil qiladi.

Agarda insonda sharakat xotirasi bo'lmaganda edi, u bironta sharakatni amalga oshirish uchun o'sha sharakatning aynan o'zini shar galda "boshdan boshlar", o'rganar edi. Figurali uchish, langar bilan sakrash, gimnastika, chopishdagi xatti-shakatlar, badiiy gimnastika bilan shuqullanish sharakat xotirasini taqozo etadi. Jismoniy chaqqonlik, meshnatdagi mashorat, "oltin qo'llar", ziyrak ko'zlar, egiluvchanlik va qo'zqatuvchanlikka ega bo'lish yuksak, barqaror sharakat xotirasi mavjudligining alomati bo'lib shisoblanadi.

Xis-tuyqu yoki shissiy xotira. Bu xotira shis-tuyqular, rushiy kechinmalar, shissiyotlar bizning eshtiyorlarimiz va qiziqishlarimiz qanday qondirilayotganligidan, atrofimizdagi narsa va shodisalarning xususiyatiga nisbatan munosabatlarimiz qay tarzda amalga oshirilayotganligidan doimo xabar berib turish imkoniyatiga ega. Shuning uchun shar bir kishining shayoti va faoliyatida shissiy xotira turi juda katta ashamiyat kasb etadi.

Voqelikdagi narsa va shodisalardan o'z-o'zimizga bo'lgan munosabatlarimizdan kelib chiqadigan yoqimli hamda yoqimsiz kechinmalarni

shususiyatlaridan biri maxsus mnemik maqsadsiz, aqliy, asabiy, irodaviy zo'r berishsiz hayotiy ashamiyatga ega bo'lgan keng ko'lamdagi ma'lumot, xabar, axborot, taassurotlarining ko'pchilik qismini aks ettirishidir. Shunga qaramasdan, inson faoliyatining turli jabshalarida o'z xotirasini boshqarish zarurati tuqilib qolishi mumkin. Xuddi mana shunday sharoitda, sholatlarda, vaziyatlarda, favqulodda kerakli narsalar ixtiyoriy ravishda esda saqlash, esga tushirish yoki eslash imkoniyatini yaratadigan xotiraning mazkur turi katta ashamiyatga egaligi shubshasiz. Qisqa muddatli uzoq muddatli va operativ xotira.

So'nggi paytlarda sobiq sho'ro va chet el psixologiyasida xotira tadqiqotchilarining e'tiborini esda olib qolishning dastlabki, boshlanqich daqiqalarida vujudga tkeladigan sholatlar, jumladan, tashqi taassurot izlarining mustashkamlashigacha bo'lgan jarayonlar, xolatlar mexanizmlar, shuningdek ularning mustashkamlanish muddatlari o'ziga jalb qilib kelmoqda. Masalan, biror mateirial (shakli, moshiyatidan qat'iy) xotirada mustashkam joy olish uchun bu sub'ekti tomonidan tegishli ravishda qayta ishlab chiqishi, zarur matiriallarini bunday ishlab chiqish uchun ma'lum darajada muddat talab etishi tabiydir. Ana shu vaqt, muddat oraliqida xotirada qayta tiklanayotgan izlarni konsolidasiyalash-mustashkamlash deb qabul qilingan. Mazkur jarayon inson tomanidan yaqinginada bo'lib o'tgan shodisalarni aks sadosidan kechinma sifatida kechiriladi va takomillashadi.

Inson muayyan daqiqalarda, lashzalarda dolzarb paytda bevosita idrok qilinayotgan narsalarni go'yo ko'rishda, eshitishda davom etayotgandek tuyuladi.

Ushbu jarayon kelib chiqishi jihatidan beqaror, shatto o'zgaruvchan, lekin ular shu qadar maxsus tajriba orttirish mexanizmlarning faoliyatida mushim axamiyat kasb etadi, shu boisdan ularning roli shu qadar ashamiyatliki, bu jarayonlarga esda olib qolish, esda saqlash, axborotlar, ma'lumotlar, xabarlarni qayta esga tushurishning alohida turi sifatida qaraladi. Ushbu jarayon odatda psixologik fanda qisqa muddatli xotira deb ataladi.

Juda ko'p qaytarishlar va qayta tiklashlar natijasida materialni uzoq muddatli xotiradan farq qilgan sholda qisqa muddatli xotira bir marta shamda juda qisqa vaqt oraliqida idrok qilish va shu ongdayoq qayta tiklashdan so'ng qisqa muddatli esda olib qolish bilan xarakterlanadi.

Shozirgi zamon ilmiy adabiyotlarida qisqa muddatli xotiraning quyidagi atamalari mavjud: "bir lashzalik", "zudlik", dastlabki, qisqa muddatli va boshqalar.

Operativ xotira. Inson tomonidan bevosita amalga oshirilayotgan faol, tezkor xarakterlar, usullar uchun xizmat qiluvchi jarayonni anglatuvchi minemik sholat operativ xotira deb ataladi. Shozirgi zamon psixologiyasida ushbu sholatni namoish qilish uchun ushbu misol keltiriladi: mamavzutik amalni bajarishga kirishar ekanmiz, biz uni muayyan bo'laklarga ajratib shal qilishni maqsad qilib qo'yamiz. Shu boisdan, oraliq natijalarini yodda saqlashga intilamiz, nishoyasiga (oxirga, yakunlanishga) yaqinlashgan sari ayrim materiallar esdan chiqa boshlaydi.

Mazkur sholat matnni talaba yoki o'quvchi tomonidan o'qishda, uni ko'chirib yozishda, ijodiy fikr yuritishda, aqliy faoliyati amalga oshirishdan yaqqol ko'zga tashlanadi.

mumkin. agar ma'lumot, axborot, xabar, material ma'no jihatdan qayta ishlanmasa, u sholda materialni so'z-so'z o'zlashtirish mantiqiy o'rganish bo'lmasdan, balki, aksincha, mexanik esda olib qolishga aylanib qoladi.

So'z-mantiq xotiraning vujudga kelishida birinchi signal bilan bir qatorda ikkinchi signallar tizimi asosiyat kasb etadi. Chunki so'z mantiq xotirasi faqat insonga xos bo'lgan zotiraniq maxsus turi shisoblanib, bu xotira turi o'zining sodda shakllari bilan shayvonlarga sham taaluqli bo'lgan xarakter xis-tuyqu va obrazli xotiralardan sham sifat, sham miqdor, jihatidan keskin farq qiladi. Ana shu boisdan so'z mantiq xotirasi bir tomondan xotiraning boshqa turlari taraqqiyotga asoslanadi, ikkinchidan, ularga nisbatan yetakchilik qiladi. shu bilan birga boshqa barcha turlarning rivojlanishi so'z-mantiq xotiraning takkomillashuviga uzviy boqliqdir. So'z-mantiq xotiraning o'sishi qolgan xotira turlarining barqarorlashuvini belgilaydi.

Ixtiyoriy va ixtiyorsiz xotira.

Xotira turlariga nisbatan boshqacha tarzda yondashish shollari uchraydi, shu boisdan xotira faoliyati amalga oshirayotgani yaqqol, faollik xususiyatlari bilan uzviy boqliq ravishda turlarga ajratiladi. Masalan, faoliyat maqsadiga ko'ra ixtiyorsiz va ixtiyoriy turlarga bo'linadi. Ixtiyoriy xotira deganda ma'lum maqsadga ro'yobga chiqarish uchun, muayan davrlarda aqliy xarakterlarga suyangan sholda amalga oshirishdan iborat xotira jarayoni tushuniladi. Bu faoliyatni odatda ong bevosita boshqaradi. Ko'pincha psixologiya faniga ixtiyoriy xotiraga ixtiyorsiz esda olib qolish qarshi qo'yiladi. Bu jarayon ma'lum, kerakli topshiriq yoki vazifa qo'ysa, esda olib qolishga yetaklovchi faoliyat biron-bir maqsadni ro'yobga chiqarishga yo'naltirilgan taqdirda yuzaga keladi. Biz mamavzutika topishmoqlari yechayotganimizda masaladagi sonlarni esda olib qolishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ymaymiz. Mazkur so'z-mantiq sholatda asosiy maqsad faqat masala yechishga qaratiladi, buning natijasida sonlarni (ikkinchi darajali belgi sifatida) esda saqlashga shech qanday o'rin sham qolmaydi. Shunga qaramay, biz ularni qisqa muddatga bo'lsada.

Esda saqlashga intilamiz, bu sholat faoliyat yakunlangunga qadar davom etadi.

Esdaolib qolishni maqsad qilib qo'yish, esda olib qolishning asosiy sharti shisoblanadi. Serb rushiyatshunosi Radosavlevich o'z tadqiqotida quyidagi shodisani bayon etadi. Tajribada tekshiriluvchidan biri sinovni qo'llayotgan tilning tushunmaganligi tufayli. Uning oldiga qo'yilgan vazifalarni payqay olmagan. Buning oqibatida uncha katta bo'lmagan tadqiqot materiali 46 marta o'qib berilganiga qaramay tekshiriluvchiga tushuntirilib berilganidan so'ng, u material bilan olti marta o'qib tanishib, uni takrorlab, qismga ajratib esga qayta tushirishga erishgan.

Xotiraning ixtiyoriy va ixtiyorsiz turlari xotira taraqqiyotiga ikkita ketma-ket bosqichlarini tashkil etadi.

Ixtiyorsiz xotiraning turmushda va faoliyatda katta o'rin egallashini shar kim o'z shaxsiy tajribasidan biladi. Ixtiyoriy xotiraning turmushda va faoliyatda katta o'rin egallashini har kim shaxsiy tajribasidan biladi. Ixtiyorsiz xotiraning mushim

esda qoldirish, esda tushirishdan iborat xotira turi shissiy xotira deb ataladi. Ular biz rushiyatimizda kechirgan, ma'naviyatimizga ta'sir qiluvchi, xotiramizda saqlanib qolgan shis-tuyqu, eshtiros, alam, armon kabilar jonlanishga sharakaga undovchi yoki o'tmishda salbiy kechinmalarga ega bo'lgan sharakatlardan saqlab turuvchi signal tarzida namoyon bo'ladi. O'zga kishilarning rushiy sholatiga shamdard (empatiya) bo'lish, bevosita voqelik moshiyatiga oshnolik, kitob, san'at, kino, teatr qashramonlari bilan birgalikda qayqurish singari inosn tuyqulari shissiy yoki shis-tuyqu xotirasiga asoslanadi.

Shissiy xotira o'zining vujudga kelish xususiyati, tezligi, dinamikasi, davomiyligi bilan xotiraning boshqa turlaridan ma'lum ma'noda ajralib turadi. Shar qaysi odamga o'z turmush tajribasidan ma'lumki, ko'pincha qachonlardir o'qigan kitoblardan, tomosho qilgan kinofillmlardan spektallardan faqat "taassurotlar" boqlanishlari zanjirini yechishning dastlabki tuguni sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun shissiy (xotira ijtimoiy ashmiyat kasb etib, umumiylik) aloshida olingan odamlar kayfiyatlarini bir-birlariga o'xshashligi iliq rushiy mushitni vujudga keltirish yoki noxush kechinmalar to'lqinini barpo etish eshtimoli to'qrisida muloshaza yuritilayotganligi ayon bo'lsa kerak) alomati ostida ijtimoiy, gurushiy, jamoaviy barqaror yoki beqaror kayfiyatni vujudga keltiradi. Ommaviy kayfiyat (shodlik, qam-qussa, bezovtalanish kabilar) xuddi shu tarzda eshtiros, affekt, stress, shikoyat singari kechinmalarni keltirib chiqaradi shamda ularni xotirada saqlanishga yordam beradi, zaruriyat tuqilganda jonlanishga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Obrazli xotira. Obrazli xotira tasavvurlar va turmush manzaralari, shuning bilan birga, tovushlar, ta'mlar, raneglar, shakllar bilan boqliq bo'lgan xotira turidir. Obraz xotirasi deb, yaqqol mazmunni, binobarin narsa va shodisalarning aniq obrazlarini, ularning xususiyatlari va boqlanishlarini esda qoldirish, ongda mustashkamlash shamda zaruriyat tuqilganda esga tushirishdan iborat xotira turiga aytiladi.

Psixologiya fanida obrazxli xotiraning bir nechta turlari ajratib ko'rsatiladi, biz ularning ayrimlariga tavsif beramiz.

Izchil obrazlar. Sensor xotiraning eng sodda ko'rinishi yoki shakli izchil obrazlardan iboratdir. Izchil obrazlarning nomoyon bo'lish shodisasi quyidagilardan tuzilgandir: agar sub'ekt (shaxs)ga bir necha daqiqa oddiy qo'zqatuvchi yuborilsa, jumladan, 10-15 sek. yorqin qizil kvadratga qarab turish taklif etilsa, so'ng tekshiriluvchi oldidan kvadrat olib qo'yilsa, u qizil kvadrat o'rnida xuddi shunday geometrik shakl izini ko'rishda davom etadi, asosan, bu shakl ko'k-yashil rangda tovlanadi. Mazkur iz o'sha zashoti, ba'zan bir necha sekunddan keyin paydo bo'lib, 15 sekunddan to 45-60 sekundgacha o'sha ob'ektda saqlanib turadi, shundan so'ng u asta-sekin oqara boshlaydi; natijada o'zining aniq konturini yo'qotadi, keyinchalik mutloqo yo'qolib ketadi, gosho butunlay yo'qolish uchun qaytatdan paydo bo'lishi mumkin. Odamlarning idividual-tipologik xususiyatlariga qarab, izchil obrazlarning aniqligi va davomiyligi turlicha bo'lishi ko'zga tashlanadi.

O'zining kelib chiqishi, kuchliligi jihatdan izchil obrazlar salbiy va ijobiy turlarga bo'linadi. Agar izchil ravishda odam qizil rangga qarab turib, so'ngra

nigoshini oq qoqozga ko'chirsa, u sholda ob'ektda ko'k-yashil rang paydo bo'lganday tubladi. Izchil obrazlarning ushbu turi salbiy izchil obrazlar deb ataladi. Bu sholatni yana bir misol orqali tushuntirilsa, quyidagi ketma-ketlik xodisasi nomoyon bo'ladi. Qoronn'i xonada ko'z oldida bir narsa, masalan qo'l yaqinlashtirilsa, so'ngra qisqa muddatli (0, 5 sek) elektr chiroqi yoqilsa, bu sholda chiroq o'chgandan keyin odam bir necha daqiqa davomida narsalarning aniq obrazlarini ko'rishda davom etadi. Mazkur obraz o'z rangida bir qancha muddat saqlanib, so'ng ko'zdan yo'qoladi.

Izchio obrazlar xotira jarayonining sodda izlariga misol bo'la oladi. Ushba rushiy sholatni ong bilan boshqarib bo'lmaydi, chunonchi xoshishlarga qarab uzaytirish, ixtiyoriy ravishda qayta tiklash mumkin emas. Binobarin, izchil obrazlar ushba xotiraning murakkabroq turlaridan ana shu jishati bilan farq qiladi.

Izchil obrazlarni eshitish, teri orqali sezishda kuzatish mumkin, lekin bu vaziyatda izchil obrazlar kuchliroq nomoyon bo'lishi va qisqa muddat davom etishi kuzatiladi.

Eydetik obrazlar. Umumiy psixologiyada izchil obrazlardan eydetik obrazlarni farqlash an'ana tusiga kirgan ("eydos"-yunoncha "obraz" degan ma'noni anglatadi). Xotiraning bu turi, ya'ni eydetik obrazlar o'z vaqtida nemis psixologiya maktabining nomoyondalari aka-uka Yenishlar tomonidan ta'riflab berilgan. Ba'zi odamlarda, ayniqsa, bolalik va o'smirlik, o'spirinlik yosh davrlarida kuzatilgan narsa yoki suratlar ko'z o'ngidan olib qo'yilsa sham surat siymosi uzoq vaqt saqlanish xususiyatiga ega.

Mazkur narsa va jismlarning aniq obrazlari, tasvirlarini kuzatish mumkin. Bu xodisa jashon psixologiya fanida tajribada tekshirilib ko'rilgan.

Tajribada tekshiriluvchiga 3-4 minuti davomida rasm ko'rsatilgan va tasvir olib qo'yilgandan so'ng, uning tarkibiy qismlari, tuzilishi shaqida qatnashchilarga savollar berilgan. Bu jarayonda ayrim tekshiriluvchilar birona savolga javob bera olmagan bo'lsalar, aniq eydetik obrazga ega bo'lgan ishtirokchilar esa rasmni ko'rishda davom etayotganday shar bir savolga aniq javob berishga erishganlar.

Tajribalarning ko'rsatishiga qaraganda, eydetik obrazlar uzoq vaqt inson ongida saqlanishi mumkin. Mabodo ularning izlari yo'qolib ketgan bo'lsa sham, lekin shech qanday qiyinchiliksiz uning siymosi qayta tiklanish mumkin.

Sobiq sho'ro psixologiyasi fanida eydetik obrazlarning namoyon bo'lishi xodisasi (yorqin eydetik xotiraga ega bo'lgan kishining psixologik xususiyatlari) A. R. Luriya tomonidan ko'p yillar davomida o'rganilgan. Eydetik xotiraning individual-tipologik xususiyatlari chuqur ta'riflab berilgan. Eydetik obrazlar sharakatchanlik xususiyatiga ega bo'lib, subektning oldiga qo'yilgan vazifa va uning tasavvurlari ta'siri ostida o'zgartirishi mumkin.

Aka-uka Yenishlar tomonidan o'tkazilgan oddiy tajribada eydetik xotiraga ega bo'lgan tekshiruvchiga olma va undan sal uzoqroqda joylashgan irmoq tasvirlangan rasm ko'rsatilgan. Rasm o'rtadan bo'lib qo'yilgandan keyin tekshiruvchidan olmani olish istagi kuchayib borayotganligi so'ralgan. Muayyan yo'l-yo'riq berilgandan keyin tekshiriluvchi mana bunday sholatni tasvirlab beradi: irmoq olmaga yaqinlashib, uni iladi va ixtiyorsiz ravishda qatnashchi tomon

tortadi. Xullas, eydetik obraz sharakatchan bo'lib, sub'ektning rushiy ko'rsatmasi ta'siri ostida sifat va miqdor o'zgarishga yuz tutadi. Eydetik obrazlar, ilmiy tekshirishlarning ko'rsatishicha, bolalik va o'spirinlik yosh davrlarida muayyan muddat shukm suradi va vaqtning o'tishi bilan uning izlari asta-sekin so'na boradi.

Psixofarmokologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, eydetik obrazlarni kuchaytiruvchi kaliy ionlari va shuningdek, uni kuchsizlantiruvchi kalsiy ionlari moddalari mavjuddir. Ilmiy izlanishlarda olingan miqdoriy materiallar eydetik obrazlar paydo bo'lishining psixologik ildizlarini chuqurroq ochishga xizmat qiladi.

Tasavvur obrazlari. Tasavvur obrazlari xotiraning yanada murakkabroq turi bo'lib xisoblanadi va ularning xususiyatlari shaqida tasavvurga egamiz.

Inson daraxt, meva, gul to'qrisida tasavvurga ega ekanligi shuni ko'rsatadiki, uning ilgari tajribalari sub'ektning ongida shu obrazlarning izlarini qoldirgan. Ilmiy tushunchalar talqin qilinganida tasavvur obrazlari eydetik obrazlarga juda yaqindek tuyuladi. Lekin eydetik obrazlar shaqidagi psixologik tashil shuni ko'rsatadiki, tasavvur obrazlari unga qaraganda ancha boy bo'lib, o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Tasavvur obrazlarining eydetik obrazlaridan ajratuvchi farq-tasavvur obrazlarining polimodallik xususiyatidir. Buning asosiy moshiyati tasavvur obrazlari ko'rish, eshitish, teri orqali sezish izlarining tarkibiy qismlarini birlashtiradi. Masalan, meva to'qrisidagi tasavvur obrazi uning tashqi ko'rinishi (shakli, rangi), mazasi, oqirligi, vaznini o'zaro birlashtirib aks ettiradi.

Tasavvur obrazlarining eydetik obrazlaridan asosiy farqi shunday iboratki, u o'z tarkibiga narsa shaqidagi tasavvurlarni aqliy jihatdan qayta ishlashni kiritadi va jismlarning asosiy xususiyatlarini ajratib, ma'lum bir kategoriyaga birlashtiradi. Inson gul obrazini faqatgina esga tushirmaydi, balki uni muayyan bir so'z yoki tushuncha bilan ataydi, xususiyatlarini ajratib ko'rsatadi, aniq bir kategoriya moshiyatiga kiritadi.

Demak, tasavvur obrazlarida odamning xotirasi idrok qilingan narsaning izini sust ravishda saqlabgina qorlmay, balki bir qator tasavvurlar bilan boyitadi, narsa mazmuni va moshiyatini tashil qilib, u shaqidagi o'z bilimlari, tushunchalari kabilarni tajriba bilan boqlovchi ijodiy sermashsul faoliyatni amalga oshiradi. Bularning barchasi irodaviy sifatlar, aqliy zo'riqish, asabiy taraglashuv natijasida ro'yobga chiqadi.

Xullas, tasavvur obrazlari xotiraning murakkab faoliyat mashsuli shisoblanib, ular izchil yoki eydetik obrazlarga nisbatan murakkab psixologik shodisadir. Tasavvur obrazlari xotira izlarining murakkab turi bo'lib, uning aqliy jarayon bilan yaqinligi inson bilish faoliyatining mushim tarkibiy qismidan biri ekanligidan dalolat beradi.

So'z-mantiq xotirasi. So'z-mantiq xotirasi mazmuni fikr va muloshazalar, aniq shukm shamda xulosa chiqarishlar tashkil etadi. Insonda fikr va muloshaza turli xil shakllar yordamida ifodalanganligi tufayli, ularni ifodalash faqat o'zlashtirilayotgan materiallarning asosiy ma'nosini izoshlash, talqin qilib berish yoki ularni so'zma-so'z ifodalanihilishini aynan aytib berishga qaratilgan bo'lishi